

Papers

49

Regió Metropolitana de Barcelona
Territori-Estratègies-Planejament

TEMPS I TERRITORI. LES POLÍTIQUES DE TEMPS DE LES CIUTATS

Papers
49

Regió Metropolitana de Barcelona
Territori·Estratègies·Planejament

Papers

49

Regió Metropolitana de Barcelona
Territori·Estratègies·Planejament

TEMPS I TERRITORI.
LES POLÍTIQUES
DE TEMPS DE LES
CIUTATS

Papers. Regió Metropolitana de Barcelona és una publicació de l'Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans sota el patrocini i l'impuls de l'Ajuntament de Barcelona, la Federació de Municipis de Catalunya, la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, la Diputació de Barcelona i la Generalitat de Catalunya.

Consell de Redacció

Javier Asensio (Ajuntament de Barcelona)
Xavier Boneta (Diputació de Barcelona)
Jaume Busquets (Generalitat de Catalunya)
Oriol Clos (Ajuntament de Barcelona)
Carles Donat (Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona)
Juli Esteban (Generalitat de Catalunya)
Amador Ferrer (Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona)
Adolfo Moreno (Federació de Municipis de Catalunya)
Eduard Saurina (Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona)
Ramon Torra (Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona)

Secretaria de Redacció

Isabel Clos

Aquest número ha estat coordinat per l'Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona

Les opinions expressades en els treballs publicats són d'exclusiva responsabilitat de les persones que n'assumeixen l'autoria.

Coordinació editorial

Isabel Clos (IERMB)
Sira Ponsa

Correcció de textos

Anna Rafecas
Sira Ponsa

Traduccions

Paloma Calvo (castellà)
Sira Ponsa (castellà)
Assumpta Alborch (anglès)
Anna Serra (francès)
Metafrasi - Traducció i Comunicació (anglès)
UALT, Servei de Llengües, UAB (alemany, anglès, italià)

Distribució i subscripcions

Publicacions IERMB
93 586 88 80 - iermb@uab.cat

Per a més informació, consulteu www.iermb.uab.es

Disseny

Oficina de Disseny de l'AMB

Maquetació i preimpresió

Estudi Gràfic Pedregosa (EGP)

Impressió

Gradisa

Barcelona, desembre de 2008
DL: B-24714-2009
ISBN: 978-84-88068-97-2
ISSN: 1888-3621

© Ajuntament de Barcelona
Federació de Municipis de Catalunya
Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona
Diputació de Barcelona
Generalitat de Catalunya

SUMARI

6	PRESENTACIÓ
8	TEMPS I TERRITORI A LA CIUTAT DE BARCELONA
Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona	
20	LES POLÍTIQUES DE TEMPS A EUROPA
TERESA TORNS VICENT BORRÀS SARA MORENO CAROLINA RECIO	
Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball (QUIT), Universitat Autònoma de Barcelona	
32	FAMÍLIA, POLÍTICA DE TEMPS I DESENVOLUPAMENT URBÀ: L'EXEMPLE DE BREMEN
ULRICH MÜCKENBERGER	
Universitat d'Hamburg	
48	EL PLA TERRITORIAL DEL TEMPS. POLÍTIQUES I PROJECTES SOBRE ELS TEMPS DE LA CIUTAT
SANDRA BONFIGLIOLI	
Politécnica de Milà	
64	LA CLAU DELS TEMPS. DE LA GESTIÓ DEL TEMPS QUOTIDIÀ A UN NOU URBANISME DEL TEMPS
LUC GWIAZDZINSKI	
Universitat Joseph Fourier, Grenoble	
73	VERSIÓ CASTELLANA
109	VERSIÓ ANGLESA

PRESENTACIÓ

En els darrers anys, la gestió alhora personal i col·lectiva del temps ha esdevingut una qüestió que s'ha incorporat de forma progressiva en les polítiques urbanes de les ciutats. Amb la perspectiva de viure en ciutats que permetin conciliar totes les esferes de la vida personal (feina, família i individu), es promouen polítiques que faciliten el desenvolupament vital dels ciutadans (des dels horaris de les escoles bressol fins al disseny dels transports públics col·lectius, passant per la flexibilitat horària del treball remunerat, entre moltes altres).

Europa és, des de la dècada de 1980, pionera en la reflexió sobre la importància de la gestió del temps per avançar, amb equitat per a tots els grups socials, en el desenvolupament d'un Estat del benestar. El monogràfic de PAPERS que teniu a les vostres mans recull un conjunt de treballs fets des de diverses ciutats europees a l'entorn de la gestió del temps i la seva dimensió espacial, i vol ser una mostra de polítiques que s'implementen amb la voluntat de millorar la qualitat de vida dels ciutadans.

El primer article és un recull dels punts principals desenvolupats en l'estudi que l'IERMB va fer per a l'Ajuntament de Barcelona l'any 2006: *L'ús social del temps a Barcelona*. A partir de l'evolució de les dades de l'*Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població*, es fa una anàlisi de la gestió dels temps de la població de Barcelona en totes les esferes de la vida: el temps mercantil (treball remunerat i desplaçaments a la feina), el temps familiar domèstic (activitats relacionades amb l'àmbit reproductiu i les tasques de la llar), el temps de lleure (dedicat a activitats més o menys programades dins i fora de la llar) i el temps lliure, un temps molt personal i subjectiu. S'apunta també la relació entre temps i territori i la necessitat que la ciutat s'adapti als seus "usuaris", tant els residents com els qui fan de Barcelona el destí d'algun dels seus temps (de treball, d'estudi, de compres o d'oci).

En el segon article, Teresa Torns, Vicent Borràs, Sara Moreno i Carolina Recio fan un balanç de les actuacions que poden ser qualificades com a polítiques de temps a diversos països europeus en els darrers vint anys, per arribar a la conclusió que el temps és una eina clau per definir els límits de l'Estat del benestar. D'una banda, l'anàlisi de l'ús social del temps reflecteix una distribució desigual entre homes i dones; de l'altra, la constatació de la importància del temps de treball remunerat en l'organització de la vida de les persones dificulta el desenvolupament de polítiques de temps que plantegin altres formes d'organització del temps de vida.

Ulrich Mückenberger, en el tercer article, exemplifica amb el projecte de la ciutat alemanya de Bremen el camí que pot seguir una ciutat quan els seus gestors prenen consciència que el temps és un element transcendental que s'ha d'incorporar a les polítiques de la ciutat. Desgrana els diferents projectes clau que Bremen ha ideat per als propers 25 anys i els analitza amb relació a les implicacions que, mitjançant canvis en la gestió del temps, tindran per a les polítiques familiars, tant individuals com col·lectives.

Sandra Bonfiglioli presenta, en el quart article, una experiència italiana de gestió dels temps, el Pla territorial del horaris de Bèrgam, una iniciativa dels responsables de l'Administració municipal d'aquesta ciutat per integrar la variable temporal en la planificació territorial. Així, es planteja la necessitat d'una planificació alhora espacial i temporal que pugui incidir en aspectes de qualitat de vida de la població.

En el cinquè article, Luc Gwiazdzinski planteja, des d'experiències franceses, la necessitat que el temps es converteixi en un element central de les polítiques que afecten els usos i les pràctiques de la ciutat. Aposta per implicar tots els sectors socials en el disseny d'uns projectes on la gestió del temps sigui clau a escala individual, d'organitzacions i de territoris.

Introducció

1. El temps del treball mercantil

1.1. L'activitat principal de la població

1.2. El temps dedicat al treball mercantil

1.3. El temps de desplaçament a la feina

2. El temps del treball familiar domèstic

3. El temps lliure i el temps de lleure

4. La conciliació de les activitats

5. La ciutat i el temps: els espais de vida
dels habitants de Barcelona

6. Reflexions finals

TEMPS I TERRITORI A LA CIUTAT DE BARCELONA

Introducció

Barcelona és una ciutat densa, amb una diversitat laboral, comercial i d'usos del sòl que condiciona la proximitat dels serveis, i amb una forma urbana que incideix també en la localització i organització de les activitats. Barcelona és també una ciutat complexa en la gestió del seu temps: en totes les esferes de la vida, els seus ciutadans han de poder conciliar els diversos temps que necessiten, però la ciutat s'ha d'adaptar també a les necessitats de temps que tenen els seus «usuaris», tant els residents com els que tenen a Barcelona el seu lloc de treball, d'estudi, de compres o d'oci.

L'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població² proporciona, per a cinc moments concrets al llarg de 20 anys (1985-2006), les dades bàsiques per poder analitzar la gestió que la població fa del seu temps en les diferents esferes de la vida: el temps mercantil, el temps familiar i el temps lliure i de lleure.

Aquest article analitza el comportament i la percepció de la població de Barcelona davant de les diferents activitats que «consumeixen» temps i quina és la seva localització dins de la ciutat. És una anàlisi que vol apuntar unes primeres característiques tant dels temps dels barcelonins com dels espais on es mouen, de manera que les polítiques públiques puguin anar en la direcció de facilitar la gestió personal i col·lectiva de la vida quotidiana.

L'article està dividit en cinc parts. Les tres primeres fan referència a l'anàlisi del temps de la població barcelonina en els àmbits del treball mercantil, del treball domèstic familiar i del temps lliure i de lleure. El quart

apartat considera les dificultats de la població a l'hora de compaginar la vida laboral i la domèstica i familiar, així com la percepció de disponibilitat de temps lliure que expressa la població. L'últim apartat analitza els diferents espais que corresponen a les esferes de la vida quotidiana, com a primer apunt de la relació que hi ha entre la morfologia de la ciutat i els hàbits de la població, que condiciona en grau divers la gestió que les persones fan del seu temps.

1. El temps del treball mercantil

El temps de treball mercantil és el conjunt d'hores que la població dedica al treball remunerat. És, doncs, un temps molt lligat a la situació d'activitat de les persones i a l'organització de la jornada laboral. L'anàlisi d'aquest temps ha d'incloure també el temps de desplaçament entre el domicili de residència i el lloc de treball, per poder tenir una visió global del temps que bona part de la població esmerça en una de les esferes de la vida quotidiana.

A continuació s'analitzen tots els components que afecten el temps del treball mercantil dels habitants de Barcelona, com són la situació d'activitat de la població, les condicions de la jornada laboral i el temps dedicat al desplaçament entre el domicili i el lloc de treball.

1.1. L'activitat principal de la població

La situació d'activitat de les persones és un condicionant determinant per a la gestió del seu temps. Els diferents períodes d'activitat que experimenta la població al llarg de la seva vida són un dels eixos determinants de l'ús del temps de la vida quotidiana. Treballar, estudiar, fer les tasques domèstiques i familiars, entre d'altres, estructuraren de manera diversa la vida quotidiana de la població. Aquestes activitats modelen situacions vitals molt diferenciades que impliquen també uns usos del temps molt diversos.

L'any 2006, poc més de la meitat de la població de Barcelona estava ocupada i el 41,8% es trobava en situació d'inactivitat laboral, amb predomini de la po-

1 L'IERMB ha realitzat en els darrers anys diversos estudis sobre els usos del temps a la ciutat i a l'Àrea Metropolitana de Barcelona. Aquest article recull alguns dels punts principals desenvolupats a l'estudi *L'ús social del temps a Barcelona, 2006*, realitzat per Elena Sintés i Maties Vives, sota la direcció de Carme Miralles-Guasch, per a l'Ajuntament de Barcelona.

2 *Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població*. Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona (IERMB), 1985, 1990, 1995, 2000. *Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006*. Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona (IERMB) i Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT), 2006.

TAULA 1 Relació de la població amb l'activitat laboral (%). Barcelona, 1990-2006

	1990	1995	2000	2006
Treballa	50,6	42,6	50,0	53,9
Busca feina	5,1	9,9	4,8	4,3
Es dedica a les tasques de la llar	19,4	18,0	13,9	14,0
Està jubilat/da	17,8	18,9	21,9	18,6
Estudiant	3,5	6,8	6,5	5,1
Incapacitat	2,9	2,7	2,1	3,2
No treballa i no busca feina	0,6	0,9	0,6	0,4
Servei militar/altres situacions d'inactivitat	0,1	0,2	0,1	0,5
Total	100,0	100,0	100,0	100,0

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

TAULA 2 Taxes d'activitat, d'ocupació i d'atur. Barcelona, 1990-2006.

	1990		1995		2000		2006	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
Taxa d'activitat	-	-	63,0	43,9	65,6	45,3	66,5	51,0
Indicador d'activitat	-	-	77,8	56,0	81,6	64,4	84,3	70,2
Taxa d'ocupació	92,2	89,2	83,1	78,7	92,5	89,6	93,4	91,8
Taxa d'atur	7,8	10,8	16,9	21,3	7,5	10,4	6,6	8,2

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

Nota: Taxa d'activitat = [població activa (població ocupada + població aturada) / Població de més de 18 anys] x 100.

Indicador d'activitat = [població activa (població ocupada + població aturada) / població potencialment activa (de 18 a 64 anys)] x 100.

Taxa d'ocupació = [població ocupada / població activa] x 100.

Taxa d'atur = [població aturada / població activa] x 100.

blació jubilada i de la que es dedica a les tasques de la llar. Al llarg dels darrers 15 anys, Barcelona ha experimentat modificacions rellevants relacionades amb l'activitat, que són reflex dels canvis ocorreguts en la conjuntura econòmica. D'una banda, les dades dels anys 1990, 2000 i 2006 reflecteixen períodes d'expansió i nivells alts d'ocupació, mentre que els indicadors de l'any 1995 denoten un període de recessió econòmica (menys activitat, més atur). D'altra banda, s'observa una lenta i progressiva reducció del percentatge de persones dedicades exclusivament a les tasques de la llar, paral·lela a un creixement de la taxa d'activitat entre les dones (vegeu taula 1).

Malgrat que tots els índexs per mesurar l'activitat de la població indiquen una incorporació progressiva de les dones al mercat de treball, la seva presència és encara notablement inferior a la del homes. Tot i haver crescut en una major proporció entre els anys 2000-2006, la taxa d'activitat femenina és del 51%, mentre que la masculina és del 66,5% (vegeu taula 2). El mateix passa amb la taxa d'ocupació: la femenina creix més, però la

masculina és més alta. Aquestes dades continuen assenyalant que hi ha diferències rellevants en la inserció laboral d'homes i dones, que es trasllueixen necessàriament en la gestió de llur temps.

1.2. El temps dedicat al treball mercantil

Més enllà de la situació d'activitat de la població, les característiques de l'activitat laboral de les persones ocupades tenen també molta influència en la gestió dels temps personals. L'organització del treball, que comprèn la tipologia de jornada laboral i el nombre d'hores treballades, es presenta com un element molt definidor a l'hora de gestionar la conciliació entre els diferents temps de la vida quotidiana.

Globalment, la població barcelonina ocupada opta per la jornada completa, i aquesta és una situació força estable des del 1990, només modificada per la recessió econòmica que reflecteixen les dades de l'any 1995 (vegeu taula 3). Hi ha, però, diferències significatives entre alguns col·lectius de la ciutat. Les dones trien la jornada

TAULA 3 Tipus de jornada realitzada per la població ocupada (%). Barcelona, 1990-2006.

	1990	1995	2000	2006		
				Total	Homes	Dones
Jornada completa	87,4	81,7	86,7	87,3	94,8	78,9
Jornada parcial	7,9	18,3	12,6	12,5	5,1	21,0
NS/NC	4,7	0,0	0,7	0,1	0,2	0,1
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Nota: submostra formada per la població ocupada.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

TAULA 4 Motiu principal pel qual la població ocupada fa jornada parcial (%). Barcelona, 1990-2006.

	1990	1995	2000	2006		
				Total	Homes	Dones
És el tipus d'horari que ha trobat	44,2	44,1	51,2	31,6	42,3	28,7
Té tasques domèstiques o familiars	16,7	15,3	17,8	25,3	6,1	30,6
Li interessa aquesta jornada	18,5	14,6	19,4	22,3	32,1	19,6
Pels estudis	7,0	7,6	7,8	15,6	17,0	15,2
Altres motius	11,4	13,1	-	1,9	-	-
NS/NC	2,2	5,4	3,9	3,3	2,5	3,5
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Nota: submostra formada per la població ocupada que treballa a jornada parcial.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

parcial quatre vegades més que els homes (21,0% enfront del 5,1%) i els joves ocupats s'inclinen més que cap altre grup per treballar a temps parcial (fins a un 31% l'any 2006).

Les raons principals per escollir la jornada laboral parcial han experimentat al llarg de 15 anys dues tendències inverses. D'una banda, decreix el pes dels que han accedit a aquesta jornada per necessitat («és el tipus d'horari que han trobat») i, de l'altra, creixen els que han optat a aquesta jornada per poder compaginar la feina amb altres activitats consumidores de temps, com ara les tasques domèstiques i familiars o els estudis (vegeu taula 4).

Pel que fa als motius, igual que a l'hora d'escollir el tipus de jornada, les diferències entre homes i dones reflecteixen situacions personals i socials molt diferents. Si bé les dones semblen tenir molta més llibertat d'elecció que els homes (només el 28,7% té jornada parcial perquè és el que ha trobat, enfront d'un 42,3% dels homes), elles fan aquesta tria perquè han d'atendre tasques domèstiques i familiars (30,6%), mentre que els homes ho fan perquè els interessa el tipus de jornada (32,1%).

Un altre aspecte de la jornada laboral és la seva distribució al llarg del dia, ja que això condiciona l'harmonització de les activitats i els ritmes de vida de les persones.

L'horari més habitual entre la població treballadora de Barcelona és l'horari partit (matí i tarda). Si bé aquesta opció de jornada és la més habitual tant per als homes com per a les dones, el seu pes és molt diferent: quasi el 63% dels homes tenen jornada partida, mentre que entre les dones no s'arriba ni al 50%. Per contra, la jornada contínua de matí o de tarda és una opció que es presenta el doble de vegades entre la població femenina ocupada (40,4% enfront d'un 20,4% de la població masculina), degut, en bona part, a una presència més elevada de jornades parcials entre aquest col·lectiu (vegeu taula 5).

En relació amb el temps dedicat al treball mercantil, la major part de població ocupada de Barcelona treballa setmanalment al voltant de les 40 hores (entre 35 i 45), una xifra força estable en els darrers 15 anys. El que s'ha modificat, però, és la proporció creixent dels que dediquen menys de 35 hores setmanals a la feina remunerada i la proporció decreixent dels que n'hi dediquen més de 45.

Les diferències de gènere dins de la població ocupada també queden reflectides si s'analitza la longitud de les jornades laborals. Si bé la majoria d'homes i dones treballen al voltant de 40 hores setmanals —amb percentatges molt similars—, en conjunt la població ocupada femenina de Barcelona treballa sis hores menys que la

TAULA 5 Horari laboral de la població ocupada (%). Barcelona, 2006.

	Homes	Dones	Barcelona
Horari partit de matí i tarda	62,8	48,0	55,8
Continu de matí	15,4	31,8	23,1
Continu de tarda	5,0	8,6	6,7
Continu de nit	2,6	2,1	2,4
Continu rotatiu de matí i tarda	6,0	4,6	5,3
Continu rotatiu de matí, tarda i nit	4,5	1,8	3,2
Altres horari	3,2	2,8	3,0
NS/NC	0,6	0,3	0,5
Total	100,0	100,0	100,0

Nota: submostra formada per la població ocupada.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

TAULA 6 Hores treballades setmanalment per la població ocupada (%). Barcelona, 1990-2006.

	1990	1995	2000	2006		
				Total	Homes	Dones
10 hores o menys	1,3	1,4	1,5	1,3	0,7	0,2
D'11 a 34 hores	11,6	15,8	15,1	27,1	17,6	9,4
De 35 a 45 hores	64,1	60,7	59,0	61,4	63,1	64,8
Més de 45 hores	21,6	20,0	22,3	10,1	18,1	25,0
NS/NC	1,3	2,1	2,2	0,2	0,4	0,6
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nombre mitjà d'hores	41:10	39:48	40:24	36:06	39:26	42:24

Nota: submostra formada per la població ocupada.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

masculina. I això es deu al fet que un de cada quatre homes ocupats treballa més de 45 hores, mentre que una de cada quatre dones ocupades treballa menys de 35 hores (vegeu taula 6). Aquesta distribució tan desigual és també reflex del pes més important que la jornada parcial té entre la població ocupada femenina.

1.3. El temps de desplaçament a la feina

Un tercer component del temps de treball mercantil és la durada del desplaçament de casa al lloc de treball. Aquesta variable és determinada per la distribució territorial dels llocs de residència i dels llocs de treball i pel mitjà de transport utilitzat en el desplaçament.

La ciutat de Barcelona té un alt grau d'autocontenció laboral: el 2006, quasi tres de cada quatre barcelonins ocupats treballava a la mateixa ciutat. En els darrers 20 anys, el pes de la població que resideix i treballa a la ciutat ha anat disminuint, a costa del creixement dels

que van a treballar fora i, sobretot, dels que tenen un lloc de treball variable (taula 7). Si analitzem aquest fet amb una perspectiva de gènere, la diferència és substancial: la localització dels llocs de treball de la població ocupada femenina es concentra molt més a la ciutat (82,8% enfront d'un 62,9% entre els homes) i té un nivell quasi insignificant d'ubicacions no fixes.

La territorialització dels llocs de treball que es pot deduir d'aquestes dades dona a entendre que hi pot haver també diferències significatives en el temps de desplaçament a la feina. Però aquí hi intervé un segon factor molt determinant: el mode de transport utilitzat per desplaçar-se.

En conjunt, a la ciutat de Barcelona els viatges de casa al lloc de treball tenen una durada mitjana de 28 minuts i 15 segons per trajecte, un temps que s'ha mantingut força estable en els últims 10 anys. Tanmateix, aquesta dada global amaga un canvi substancial: la

TAULA 7 Localització del lloc de treball de la població ocupada (%). Barcelona, 1985-2006.

	1985	1990	1995	2000	2006		
					Total	Homes	Dones
A casa	5,4	2,5	4,0	3,0	2,5	3,1	3,6
A Barcelona	77,8	80,3	75,0	73,6	80,3	69,1	59,3
Fora de Barcelona	15,4	14,4	16,6	18,7	14,0	18,1	21,6
És irregular	-	2,8	4,2	3,9	2,5	9,0	14,7
NS/NC	0,4	0,0	0,2	0,8	0,7	0,7	0,8
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Nota: submostra formada per la població ocupada.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

TAULA 8 Temps de desplaçament a la feina (només l'anada) de la població ocupada (%). Barcelona, 1995-2006.

	1995	2000	2006
Menys de 15 minuts	24,2	21,5	17,2
De 15 a 30 minuts	51,1	50,1	47,5
Més de 30 minuts	19,2	20,9	25,1
És irregular	5,3	5,6	8,6
NS/NC	0,2	1,9	0,6
Total	100,0	100,0	100,0

Temps mitjà (en minuts) 24:30 25:44 28:15

Nota: submostra formada per la població ocupada que treballa fora del seu domicili.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

progressiva reducció del percentatge de població que dedica menys de 15 minuts a desplaçar-se a la feina i l'increment dels que hi destinen més de 30 minuts (vegeu taula 8).

De l'anàlisi evolutiva dels modes de transport per anar a treballar es pot destacar com a dada global el predomini creixent dels modes motoritzats, que han augmentat més de 10 punts percentuals en 20 anys, i la disminució dels que van a peu (de 23,5% a 16,1%). Així mateix, dins dels modes motoritzats, l'any 2006 predomina el transport públic, amb un creixement important després de 10 anys d'estabilitat amb una lleugera tendència a la baixa (vegeu taula 9).

2. El temps del treball familiar domèstic

El temps del treball familiar domèstic es compon d'un ampli ventall d'activitats relacionades amb l'àmbit reproductiu, que inclou tant el temps que es dedica a

TAULA 9 Mitjà de transport utilitzat per la població ocupada en els desplaçaments al treball (%). Barcelona, 1985-2006.

	1985	1990	1995	2000	2006
Privat	35,5	36,6	36,3	41,7	38,0
Públic	34,2	35,4	36,4	34,8	41,9
A peu	23,5	22,4	22,7	18,7	16,1
Altres respostes	6,8	5,6	4,6	3,8	3,6
NS/NC	0,0	0,0	0,0	1,0	0,4
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Nota: submostra formada per la població ocupada que treballa fora del seu domicili.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

la família (alimentació, salut, higiene, cura dels fills i de persones dependents, etc.) com el que es dedica específicament a les tasques de la llar (comprar, netejar, manteniment i reparació, etc.). Sovint, es tracta de tasques que es realitzen transversalment i simultània o combinada amb altres tipus d'activitat, la qual cosa en dificulta la delimitació temporal.

Per aproximar-nos a aquesta esfera de la vida quotidiana, l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població ens proporciona dues dades relacionades amb les feines domèstiques i familiars: el temps diari/setmanal que s'hi dedica i com es reparteix dins de les llars.

La població de Barcelona dedica una mitjana diària d'1 hora i 57 minuts al treball familiar domèstic. En els darrers 15 anys aquesta mitjana s'ha reduït en 42 minuts, a un ritme quinquennal bastant constant. La distribució de la població en funció del temps de treball familiar domèstic, però, ha experimentat canvis substancials. En primer lloc, s'ha reduït quasi a una quarta

TAULA 10 Hores diàries que les persones dediquen a les tasques de la llar (%). Barcelona, 1990-2006.

	1990			1995			2000			2006		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
Cap estona	43,9	5,5	23,1	35,1	4,0	18,0	22,1	4,0	12,5	13,8	3,9	8,5
Fins a 3 hores	50,0	40,4	44,7	59,6	43,6	50,8	70,8	49,3	59,4	79,2	62,6	70,2
Entre 3 i 6 hores	4,0	30,4	18,3	3,4	36,0	21,4	4,4	32,4	19,3	3,9	25,0	15,3
Més de 6 hores	1,1	21,1	11,9	0,4	15,4	8,7	0,4	9,1	5,0	0,1	5,3	2,9
NS/NC	1,0	2,7	1,9	1,6	1,0	1,3	2,2	5,3	3,8	2,9	3,2	3,0
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Mitjana d'hores diàries	0:48	4:08	2:39	0:48	3:45	2:25	0:58	3:13	2:09	1:05	2:42	1:57
Mitjana d'hores setmanals	5:36	28:56	18:33	5:36	26:15	16:55	6:46	22:31	15:03	7:35	18:54	13:39

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

part el pes de la població en les dedicacions extremes (cap estona i més de 6 hores). En segon lloc, ha crescut en més de 25 punts el percentatge de població que dedica fins a tres hores a les tasques domèstiques i familiars, de manera que, el 2006, de cada tres residents a Barcelona, un dedica algun minut a les tasques domèstiques i familiars, però menys de 60, i un altre hi dedica entre una i tres hores (vegeu taula 10).

L'àmbit de les tasques domèstiques i familiars és on l'ús del temps presenta més contrastos segons el sexe de les persones, de manera que es dibuixen dues realitats molt contrastades que, tot i l'evolució temporal cap a la convergència, continuen tenint diferències substancials derivades del nivell d'activitat masculina i femenina i de la pervivència dels rols tradicionals en les diferents esferes de la vida quotidiana. L'any 2006, la població femenina dedicava 1 hora i 37 minuts més que els homes a la feina familiar domèstica. Aquest temps diferencial s'ha reduït a la meitat en 15 anys, però aquesta reducció s'ha d'atribuir més a la menor dedicació de les dones (1 hora i 26 minuts menys entre 1995 i 2006) que al creixement del temps per part dels homes, que només ha estat de 17 minuts. Si bé una part del diferencial es pot atribuir a la proporció més elevada de dones que

es dediquen exclusivament a les tasques de la llar, hi ha també importants diferències entre la població ocupada: les dones ocupades dediquen al treball familiar domèstic més del doble de temps setmanal que els homes ocupats (15 hores i 23 minuts, enfront de 6 hores i 53 minuts).

Malgrat que les diferències de gènere en aquesta esfera de la vida quotidiana encara perviuen, es pot apreciar un procés de canvi que es reflecteix, entre altres, en la disminució del diferencial de temps de dedicació setmanal a les tasques familiars domèstiques en funció de l'edat. Tot i que, també entre la població jove, les dones dediquen més del doble de temps a la llar que els homes, aquesta diferència es multiplica per tres i per quatre en el cas de la població adulta i de la gent gran (taula 11).

3. El temps lliure i el temps de lleure

El temps lliure i el temps de lleure recullen les activitats «no obligades» per motiu de treball, tant mercantil com familiar domèstic, o d'estudi, segons la definició que en fan els mateixos entrevistats. Aquí queda inclòs des del temps que es dedica a les activitats de lleure més o menys programades dins i fora de la llar, fins al temps dedicat al descans diari i el temps que es percep com a temps lliure que, com a mesura subjectiva que és, inclou les estones que cada persona té per a ella mateixa, sense cap obligació en el sentit més ampli del terme. Amb tot, la línia divisòria entre temps de lleure i temps lliure és una frontera molt fina que pren entitat a partir del significat que els grups socials, i les persones de forma individual, li atorguen.

En el temps de lleure es distingeixen les activitats que es fan dins i fora de la llar, atesa la incidència diferencial en la gestió dels usos del temps de les persones. Les activitats que es poden fer a casa acostumen a consu-

TAULA 11 Hores setmanals que la població dedica a les tasques de la llar (en hores i minuts). Barcelona, 2006.

	Homes	Dones
Menys de 25 anys	3:36	7:35
Entre 25 i 64	7:30	19:32
De 65 en endavant	9:56	20:32
Total	7:35	18:54

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

mir períodes de temps més curts i, en general, no estan sotmeses a horaris estrictes. Per contra, les activitats que es duen a terme fora de la llar requereixen períodes de temps més llargs (s'hi ha de sumar el temps de desplaçament al temps propi de l'activitat) i sovint depenen d'horaris no fixats per la persona que les realitza.

Dins del temps no dedicat al treball mercantil ni al familiar domèstic, cal comptabilitzar també el temps diari dedicat al descans, que entre la població barcelonina era, el 2006, de 8 hores i 2 minuts (14 minuts més que l'any 2000). Les persones que descansen més hores són les majors de 65 anys, amb 9 hores i 3 minuts; contràriament, la població que menys hores dorm és l'ocupada, amb 7 hores i 29 minuts, i la d'edat compresa entre els 35 i els 44 anys, amb 7 hores i 41 minuts.

Vista la dificultat de concreció del que és temps lliure i de com cada persona decideix passar-lo, una bona mesura per apreciar aquesta qüestió tan subjectiva és la percepció que la població té de la seva disponibilitat de temps lliure. L'any 2006, el 36,3% dels barcelonins opinava que disposava de poc temps lliure, enfront d'un 27,2% que creia que en tenia molt. Aquesta és una mesura que varia en funció de l'edat i de la situació laboral: són les persones ocupades i les que tenen entre 25 i 44 anys les que perceben en una proporció més alta que tenen poc temps lliure.

Les activitats principals que la població de Barcelona cita espontàniament a l'hora de referir-se al lleure domèstic³ són *mirar la televisió o el vídeo* (57,2%) i *llegir* (52,5%), seguides a molta distància d'*escoltar música* (19,5%), *connectar-se a Internet* (13,6%) i *fer labors* (10,1%). De totes les possibles, les que es fan més sovint⁴ són *veure la televisió* (60,7% dels barcelonins), *escoltar música* (49,4%) i *escoltar la ràdio* (42,7%).

Amb relació al lleure fora de casa, el que més se cita de manera espontània és *passejar* (52,5%), seguit a força distància d'*anar al cinema* (21,8%), *sortir amb els amics* (20,4%) i *fer esport* (19,9%); són també destacables els percentatges de població que citen *anar a comprar* (15,9%) o *anar al restaurant* (11,2%).

4. La conciliació de les activitats

Compaginar la vida laboral amb les tasques domèstiques familiars i amb la disposició de temps personal per al lleure obliga la població a gestionar les diferents necessitats de temps, és a dir, a dedicar temps diferents

3 Pregunta oberta: no s'ha suggerit cap activitat a les persones entrevistades. S'han donat fins a cinc possibilitats de resposta a cada persona entrevistada. Aquests percentatges es refereixen al total de respostes facilitades per la població de cada àmbit territorial.

4 Aquesta pregunta s'ha realitzat a totes les persones entrevistades, independentment de les activitats de lleure que hagin mencionat a la pregunta oberta sobre les activitats de lleure que realitzen dins de casa.

i variables a cada una de les activitats que formen la seva vida quotidiana. La gestió d'aquests temps esdevé progressivament més complexa en la societat contemporània i sovint es plantegen conflictes a l'hora de fer compatibles diverses activitats de la vida diària. Així doncs, a banda de tenir més o menys disponibilitat de temps per al lleure i de temps personal, la dedicació al treball mercantil i a les tasques familiars domèstiques requereix esforços de conciliació que varien al llarg del cicle vital de les persones.

L'any 2006, més del 40% de la població de Barcelona va manifestar que tenia problemes per compaginar la vida laboral amb la domèstica i familiar. Aquest àmbit de conflicte en la gestió del temps és especialment acusat en el cas de l'11,6% de la població que expressa tenir moltes dificultats en la conciliació d'activitats de la vida quotidiana.

Tot i que es pot observar que la conciliació està esdevenint un problema per al conjunt de la població, la situació és ben diferent per a homes i dones. D'una banda, hi ha molts més homes que dones que afirmen que no participen en les tasques domèstiques i, per tant, no estan subjectes a qüestions de conciliació. D'altra banda, hi ha moltes més dones que homes (46,9% i 36,5%, respectivament) que asseguruen que tenen algun o molts problemes per compaginar la vida laboral amb les tasques domèstiques i familiars (vegeu taula 12).

Les dificultats per fer compatible el treball mercantil i les tasques domèstiques i familiars afecten principalment la població en edat adulta, sobretot la que viu en llars amb fills. El percentatge de població que afirma tenir problemes és d'un 45,7% entre els 25 i els 34 anys i del 48,6% entre els 35 i els 44 anys. En canvi, la gent més jove, especialment la que encara no està emancipada, és la que expressa tenir menys problemes, sobretot perquè la seva participació en les tasques domèstiques i familiars és molt reduïda.

TAULA 12 Dificultat per compaginar la vida laboral amb les tasques domèstiques i familiars segons sexe (%). Barcelona, 2006.

	Homes	Dones	Total
Moltes dificultats	11,0	12,4	11,6
Algunes dificultats	25,5	34,5	29,7
Cap dificultat	47,1	49,8	48,4
No participa de les tasques domèstiques	15,9	2,8	9,7
NS/NC	0,6	0,5	0,5
Total	100,0	100,0	100,0

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

En resum, tant la informació sobre la compaginació de treball mercantil i treball domèstic com la que es refereix a la percepció de disponibilitat de temps lliure mostren l'existència d'un període de la vida adulta en què la gestió del temps esdevé especialment complexa. En termes generals, aquest és el moment del cicle vital en què coincideixen dedicacions laborals importants amb un treball domèstic intens, sovint amb la necessitat de cuidar fills petits. Les dificultats es concentren especialment entre les dones perquè tenen més responsabilització de tasques familiars domèstiques.

5. La ciutat i el temps: els espais de vida dels habitants de Barcelona

La interrelació entre temps i territori és important per a la gestió quotidiana dels temps de la ciutadania. La manera com s'estructura el territori i com s'organitza la ciutat determina en gran mesura les estratègies de les persones en el desenvolupament de les seves activitats i les possibilitats de diferents models d'usos del temps. Existeix una doble interacció entre l'estructura territorial (formes d'ocupació urbana del sòl, distribució i intensitat d'usos residencials, d'activitats econòmiques, d'equipaments i serveis comunitaris, d'infraestructures i serveis tècnics) i les formes de vida (hàbits de la població segons uns determinats patrons quotidians i, en particular, dels usos quotidians dels temps).

La primera aproximació a l'ús que la població de Barcelona fa de la ciutat i del seu entorn més immediat és la localització territorial de les principals activitats quotidianes. Amb aquesta anàlisi es pot conèixer quin és l'espai de vida dels barcelonins, quins són els límits de la seva ciutat real i com l'ús de l'espai ha anat canviant en els darrers anys.

L'espai del treball productiu

Com ja s'ha vist en analitzar el temps de treball mercantil i, concretament, el temps esmerçat en el desplaçament per anar a treballar, Barcelona es caracteritza per una elevada autocontenció laboral: l'any 2006 el 72,2% de la població barcelonina ocupada treballava a la ciutat. Aquest índex, però, s'ha reduït en 11 punts des de 1985, sobretot a causa de la disminució del nombre de persones que treballen al mateix barri, de la creixent tendència dels barcelonins a sortir del municipi per anar a treballar i, aquest és el canvi més rellevant, de l'augment de la població ocupada que declara tenir una destinació irregular per qüestions de feina (vegeu taula 13).

Els canvis en l'autocontenció laboral reflecteixen que Barcelona participa d'un procés de metropolitanització. La interrelació de la ciutat amb el seu entorn més immediat s'ha anat accentuant amb els anys i s'ha materialitzat en una ampliació de la ciutat real quotidiana dels barcelonins. Aquestes transformacions territorials han derivat en un ús extensiu del territori i en l'augment de les necessitats de desplaçament dels ciutadans.

L'espai de les compres

Al mateix temps que la ciutat real quotidiana s'amplia amb la progressiva dispersió de la localització dels llocs de treball, es detecta en l'àmbit territorial una tendència a la intensificació de les activitats en el mateix barri, associada a la recerca de la proximitat com a valor en alça en una societat on el temps ha esdevingut un bé escàs i limitat.

Com a confirmació del que s'acaba d'exposar, la població barcelonina sol portar a terme les compres quotidianes en l'espai més proper —el barri— i presenta una tendència creixent de la preferència per aquest espai de proximitat (vegeu taula 14).

TAULA 13 Destinació dels desplaçaments al treball de la població ocupada (%). Barcelona, 1985-2006.

	1985	1990	1995	2000	2006
Mateix barri de residència	23,5	21,8	22,8	19,7	15,8
Altres barris de Barcelona	59,7	60,7	55,4	56,1	55,4
Primera corona metropolitana	9,7	8,9	9,9	10,3	12,2
Segona corona metropolitana	-	4,8	6,3	7,6	6,0
Resta de la província	-	-	0,3	0,3	0,3
Resta de Catalunya*	5,9	1,0	0,7	0,6	0,2
Fora de Catalunya**	0,8	2,9	0,1	0,5	0,0
És irregular	-	-	4,4	4,1	9,3
NS/NC	0,5	0,0	0,2	0,8	0,8
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*L'any 1985 aquesta categoria incloïa les dues anteriors i l'any 1990 incloïa l'anterior.

**Els anys 1985 i 1990 aquesta categoria incloïa la resposta «És irregular».

Nota: submostra formada per la població ocupada.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

En la compra no quotidiana —exemplificada amb l'adquisició de vestit i calçat— el valor de la proximitat no és tan acusat, però el barri segueix sent l'àmbit predominant. En l'evolució dels darrers 20 anys, és de destacar l'increment de compres en el mateix barri, que s'ha de vincular també a l'expansió territorial del comerç especialitzat, via centres comercials o bé mitjançant el reforçament d'eixos comercials tradicionals o de nova creació. Paral·lelament, el pes de la població que no té ben definit el seu espai habitual de compra no quotidiana ha disminuït a menys de la meitat (taula 15).

L'espai del lleure i de les relacions personals

La recerca de la proximitat és també molt present en la realització d'activitats de lleure. L'autocontenció municipal és molt elevada quan es va a mirar botigues, al cinema, a bars i discoteques, a restaurants, al teatre i a museus i exposicions. L'atracció d'altres ciutats de l'entorn metropolità de Barcelona és molt baixa. Amb tot, es tracta d'activitats en què la diversificació i la deslocalització de l'oferta incideixen en què una part important dels barcelonins afirmen que no van regularment a cap lloc concret. El pes dels que es mouen indistintament és el més elevat quan es tracta d'anar a restaurants (35,2%) o a museus i exposicions (35,3%). En els darrers deu anys, s'observa un descens de la preferència pel centre de la ciutat com a lloc per anar a realitzar segons quines activitats de lleure i, tal com succeïa amb les compres, una revitalització del barri de residència com a localització idònia on realitzar-les, a excepció d'algunes activitats que depenen d'equipaments a escala de ciutat, com ara els teatres i els museus i sales d'exposicions.

La delimitació de l'espai de les relacions socials dels barcelonins se circumscriu majoritàriament a la ciutat: el 46,0% dels barcelonins es relaciona preferentment amb gent del barri mateix, en una proporció que ha crescut 10 punts en els darrers 10 anys; i menys del 10% de

la població es relaciona amb persones de fora de Barcelona. Així doncs, també en l'esfera de les relacions socials, la proximitat és un valor en alça i el més apreciat i seguit per la població de Barcelona.

Els espais per a residents i per a no residents

En la definició d'un espai i d'un temps de la vida quotidiana s'ha vist que no hi ha un sol espai de vida per a la població de Barcelona i, si bé el propi barri i la ciutat més en general són espais de gran rellevància, per a algunes de les activitats més habituals —com anar a treballar— l'espai d'ús va més enllà dels límits municipals (vegeu gràfic 1). Aquest eixamplament de la ciutat cap als municipis de l'entorn significa un augment de desplaçaments i, en conseqüència, més temps dedicat a les activitats que es realitzen fora de casa, ja sigui anar a treballar o al restaurant. Aquest fet afegeix complexitat a la gestió del temps de la vida quotidiana, especialment pels col·lectius que tenen més dificultats per accedir a un transport ràpid i eficaç.

Per gestionar correctament els usos del temps, Barcelona ha de tenir en compte també que el seu espai no és només per als residents a la ciutat, sinó que és un punt d'atracció per als municipis de l'entorn metropolità. En relació amb el treball mercantil, Barcelona rep diàriament un 12,6% dels residents a la província. L'atracció laboral de la ciutat és més gran com més a prop s'hi viu: hi treballa un 30,7% dels residents a la Primera corona metropolitana, un 10,8% dels residents a la Segona corona i un 2,1% dels que viuen a la resta de la província. La recerca de la proximitat a l'hora de comprar el més habitual fa que en aquesta qüestió Barcelona no exerceixi gaire atracció sobre el seu entorn. En canvi, en alguns dels àmbits del lleure, sí que és un pol cap al qual convergeixen molts dels habitants de la província, com el 61,8% que va al teatre a Barcelona o el 46,0% que es desplaça fins a la ciutat per anar a un museu o a una exposició (vegeu gràfic 2).

TAULA 14 Lloc on els membres de la llar compren habitualment els aliments envasats (%). Barcelona, 1985-2006.

	1985	1990	1995	2000	2006
Mateix barri	82,9	84,6	83,0	89,9	91,6
Centre de Barcelona	-	1,2	0,9	0,7	1,0
Altres barris de Barcelona*	10,4	7	7,3	4,1	5,3
Altres municipis	1,9	1,1	3,8	2,1	0,4
Indistintament	4,7	5,7	4,4	2,8	1,5
NS/NC	0,1	0,3	0,6	0,4	0,2
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* L'any 1985 aquesta categoria incloïa l'anterior.

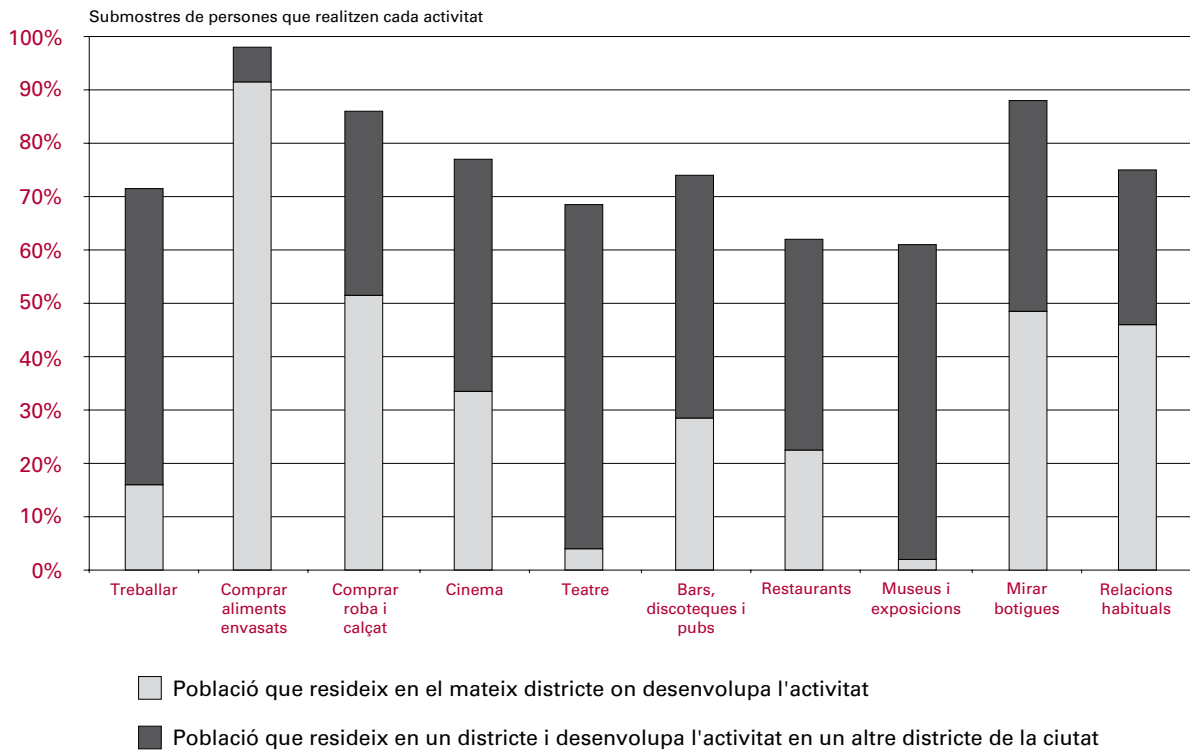
Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

TAULA 15 Lloc on els membres de la llar compren habitualment la roba i el calçat (%). Barcelona, 1985-2006.

	1985	1990	1995	2000	2006
Mateix barri	40,9	43,5	54,2	50,9	51,5
Centre de Barcelona	19,8	7,0	17,1	21,6	21,5
Altres barris de Barcelona	8,1	17,0	12,9	7,6	13,3
Altres municipis	1,2	1,0	0,8	1,1	0,7
Indistintament	29,0	29,0	14,3	18,1	12,2
NS/NC	1,1	2,4	0,6	0,6	0,8
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

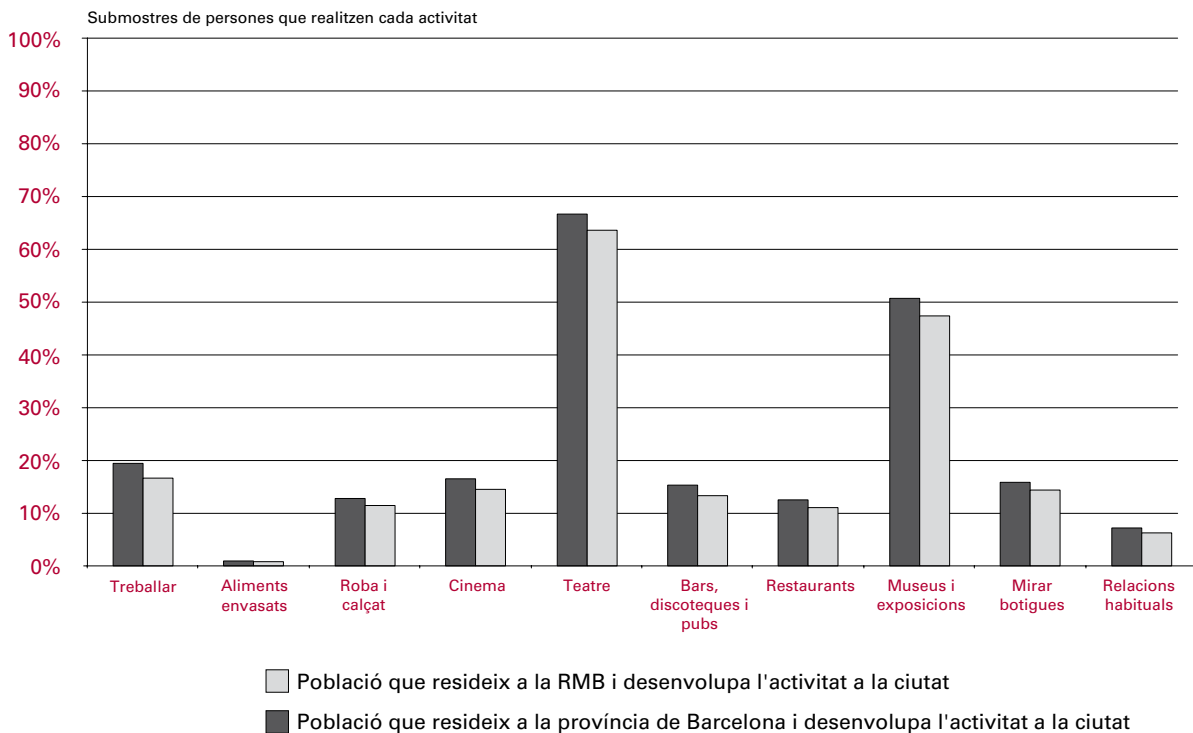
Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població. Barcelona: IERMB, 1990, 1995, 2000. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

GRÀFIC 1 Autocontenció de la ciutat de Barcelona per a diferents activitats. Barcelona, 2006.

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

GRÀFIC 2 Atracció de la ciutat de Barcelona per a diferents activitats. Província de Barcelona, 2006

Font: Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006. Barcelona: IERMB i IDESCAT, 2006.

6. Reflexions finals

L'activitat a la qual es dedica la població barcelonina configura un panorama social força diversificat que es tradueix en l'existència de situacions vivencials molt contrastades pel que fa als usos del temps en la vida quotidiana. El contrast bàsic es produeix entre la població activa i la inactiva. Així, el treball mercantil és un condicionant determinant en la gestió del temps de les persones ocupades, fins al punt que sovint esdevé l'eix estructurador del temps quotidià. Però les diferents activitats de la població també presenten situacions vitals molt diverses, entre població jubilada, la que es dedica a les feines de la llar, l'estudiant o la desocupada.

L'organització del treball mercantil es presenta força monolítica i es fonamenta en un patró de jornada laboral i de temps de dedicació al treball que afecta la gran majoria de la població. En aquest marc predominant de rigidesa, la conciliació dels usos del temps esdevé difícil. Tot i això, s'observa una major presència de jornades parcials entre les dones i la població jove i, a més, s'apunta una tendència a la realització voluntària d'aquest tipus de jornada, en bona part per dedicar temps a la feina familiar o als estudis.

L'àmbit de la feina domèstica i familiar és el dels grans contrastos segons el sexe de la població. Les dones dediquen molt més temps a aquest tipus de treball que els homes i, a més, es responsabilitzen de la realització de la gran majoria de les tasques domèstiques i familiars. Aquest contrast s'evidencia entre la població gran i l'adulta, però també entre els joves. Igualment, entre la població ocupada, les dones també dediquen més temps al treball domèstic i familiar que els homes. A més, hi ha una proporció significativa d'homes que no realitzen cap tipus de treball domèstic.

A pesar del que s'acaba d'exposar, s'aprecia un procés de canvi que passa per la reducció de les dedicacions domèstiques i familiars de les dones i l'augment en el cas dels homes, així com una creixent coresponsabilització de les tasques. Tot i això, el procés de canvi és molt lent i el més palpable és la reducció del temps de treball per part de les dones, mentre que l'increment en el cas dels homes és només lleuger.

El temps lliure és el de les activitats no obligades i engloba un ventall d'opcions de dedicació molt diverses. A més del temps de descans, el temps de lleure domèstic es fonamenta, primer, a veure la televisió i també a llegir, escoltar música o la ràdio. En els darrers anys s'ha assistit a la irrupció d'Internet i de les videoconsolles com a instruments fonamentals de l'oci a casa d'una bona part de la població. Fora de casa, el lleure es basa

en activitats físiques, com passejar o fer esport, i també activitats relacionals com sortir amb amics, a més d'anar al cinema o a restaurants.

Com a conseqüència de les pautes de distribució descrites, resulta que 4 de cada 10 persones entrevistades manifesten que tenen problemes de conciliació de la vida laboral i la domèstica i familiar. La situació més complexa és la de la desena part de la població, que manifesta que té molts problemes de conciliació.

La percepció de disponibilitat de temps lliure presenta situacions molt contrastades amb proporcions importants de persones que manifesten disposar de molt i bastant temps lliure. Alhora, però, una tercera part de la població percep una escassa disponibilitat d'aquest temps, població que, a més, augmenta sensiblement.

En conjunt, s'identifica un segment específic de població adulta, principalment entre 25 i 45 anys i ocupada, que és el segment que té més problemes de conciliació i una percepció més elevada de disposar de poc temps lliure. En aquest segment coincideixen intenses dedicacions laborals i un extens temps de treball domèstic, sovint associat a la cura dels fills. En aquest segment, les dones són les que sofreixen més problemes de conciliació.

Amb relació al lloc on la població realitza les diverses activitats de la vida quotidiana, s'observa, primer, que la ciutat de Barcelona disposa d'uns nivells d'autocontençió molt elevats: la major part de la població barcelonina realitza les activitats quotidianes a la mateixa ciutat. S'observa, a més, un increment del barri com a àmbit territorial vital —excepte en temes laborals— associat a la recerca de proximitat en la vida quotidiana. Aquesta tendència rep influències dels canvis urbanístics i econòmics que s'han produït a la ciutat en els darrers anys (dispersió de centres comercials, reforçament dels equipaments i serveis a les persones...).

Alhora, però, especialment en l'àmbit del mercat de treball, la ciutat real de la població barcelonina s'ha ampliat a partir d'un procés de metropolitanització que intensifica les relacions entre territoris i augmenta les necessitats de mobilitat. A més, Barcelona és un centre d'atracció per als residents a la resta de la província, tant per al treball mercantil com per a la realització d'algunes activitats de lleure, sobretot anar al teatre i a museus i exposicions. La intensitat d'aquests fluxos és més elevada a la Primera corona metropolitana.

Reprement el que es deia a la introducció, Barcelona és una ciutat densa, amb gran diversitat d'activitats, que ha de col·laborar amb els seus «usuaris» en la gestió dels temps de la vida quotidiana. I són les polítiques públiques les que més poden contribuir a donar instruments a les persones per a la conciliació dels seus temps.

Introducció

1. Una mica d'història sobre les polítiques de temps

1.1. «Les dones canvien el temps»

2. Les polítiques de temps realment existents

2.1. Les polítiques de temps de treball: un punt de partida indefugible

2.2. Les polítiques de temps de treball i la conciliació de la vida laboral i familiar

2.3. Les polítiques de temps i ciutat

2.4. Les polítiques de temps i el cicle de vida

3. Les polítiques de temps a Europa: entre l'èxit, la insatisfacció i la paradoxa

4. Referències bibliogràfiques

TERESA TORNS
VICENT BORRÀS
SARA MORENO
CAROLINA RECIO

Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana
i el Treball (QUIT), Universitat Autònoma de Barcelona

LES POLÍTIQUES DE TEMPS A EUROPA

Introducció

És probable que entre els especialistes en polítiques socials l'existència de polítiques de temps sigui, a hores d'ara, un terreny encara poc conegut. La raó probable d'aquest relatiu desconeixement és, sens dubte, el fet de ser polítiques molt recents, malgrat que no s'ha de desestimar com a raó que aquesta manca de coneixement sigui deguda al fet que les anomenades polítiques de temps emparen actuacions molt disperses o considerades poc rellevants. Sigui com sigui, malgrat algunes excepcions (Fitzpatrick, 2004), no és habitual trobar-les ressenyades o comentades entre els escrits o els discursos dels especialistes que analitzen, dissenyen o avaluen polítiques de l'estat del benestar. I, tanmateix, les polítiques de temps existeixen, d'uns anys ençà, a Europa. L'objectiu d'aquest escrit és fer un balanç d'algunes actuacions que poden ser encabides com a polítiques de temps europees que s'han anat desenvolupant durant els darrers 20 anys. Un balanç que s'inicia apel·lant a la paradoxa que sembla presidir el seu desenvolupament. A saber, als països escandinaus, que és on més s'han desenvolupat les polítiques de l'estat del benestar, no sembla haver-hi polítiques de temps.

Per tal d'omplir de sentit i argumentacions aquesta paradoxa, en primer lloc es revisen els orígens d'aquest tipus de polítiques. I, a continuació, es presenta un breu resum de les principals actuacions que es poden considerar polítiques de temps. Per fer bones aquestes opcions, es parteix d'una hipòtesi que atribueix l'origen de les polítiques de temps a una doble via (Torns, 2003). Una primera via les fa néixer de la mà de la perspectiva de gènere a través de les reflexions i propostes de científiques socials italianes interessades a promoure actuacions entorn del temps i el benestar. I una segona via atribueix el seu origen a les actuacions entorn del temps de treball que s'han dut a terme a Europa per tal de pal·liar les transformacions sofertes per l'estructura ocupacional.

La concreció del resum de les polítiques de temps realment existents fa que es revisin les polítiques laborals europees centrades en la regulació de la jornada laboral

que han tingut un ressò més ampli i opta per reconèixer com a polítiques de temps realment existents les propostes més properes a les ideades des de la primera via. Són propostes que, com es veurà, giren al voltant de diversos eixos d'interès entre els quals destaquen les polítiques de temps i ciutat. Es tracta d'actuacions que, a més de constituir la cara més coneguda d'aquest tipus de polítiques, apleguen també les propostes més innovadores i més directament orientades a incidir en el benestar de la ciutadania.

1. Una mica d'història sobre les polítiques de temps

Les primeres reflexions i propostes que es van anomenar polítiques de temps són deutes d'un lema que va ser enunciat per científiques socials del sud d'Europa. Es pot citar com a pionera la sociòloga Laura Balbo, que, l'any 1987, publicava *Time to care*, un títol que es completava amb la frase *Politiche del tempo e diritti quotidiani*. El text era un primer toc d'atenció sobre la necessitat de tenir present el treball de la reproducció (de la vida de les persones) i reivindicava el temps com a element primordial de la nova cultura que calia desenvolupar per fer front als nous drets de ciutadania derivats d'aquest procés.

En concret, Balbo es feia ressò dels debats que arribaven des del nord d'Europa, on algunes científiques socials criticaven les polítiques de l'estat del benestar perquè suposaven una manca d'equitat entre homes i dones (Hernes, 1990). La sociòloga italiana recollia, a més, els arguments i les reflexions teòriques que aquest problema havia suggerit a Europa, a partir del 1968, amb la represa del moviment feminista. Ella hi destacava la importància d'un problema nou o, si més no, poc reconegut fins aleshores en l'àmbit de les ciències socials: el temps i el treball de cura. Una activitat i un temps que restaven ignorats i menystinguts socialment i econòmicament, però que resultaven absolutament necessaris per a la reproducció de la vida de les persones i de la societat. La «nova» activitat s'havia pogut fer visible sota el nom de *treball domèstic* a través del debat entre el feminisme i el marxisme que tot just s'havia desenvolupat

poc abans. I Balbo no només vindicava aquella activitat com a necessària, sinó que ho feia, i aquest era el punt clau, reclamant-la a través de la necessitat de tenir en compte el temps per dur-la a terme.

La reivindicació del temps esdevenia fonamental perquè les anàlisis convencionals del treball, «cegues al gènere», no eren capaces de veure que hi havia un altre temps necessari per viure. Un temps que anava més enllà del temps dedicat a la producció, fixat per la jornada laboral i que no es corresponia només al temps d'oci, tal com la societat industrial havia organitzat. Es tractava del temps de la reproducció de la vida, del temps de cura. I existia de la mateixa manera que existia un altre treball, el treball domèstic —també dit *treball de la reproducció* o *treball de cura*—, que també existia a més del treball remunerat, assalariat o productiu. Eren un temps i un treball sobre els quals calia parar atenció perquè, a més de proporcionar benestar, eren, i són, protagonitzats per la majoria de dones adultes a les societats contemporànies. I perquè negar-los i fer-los invisibles feia oblidar o menystenir la situació de doble presència, un lema que la mateixa Balbo (1978) havia ideat per destacar el constrenyiment sincrònic amb el qual les dones havien i han d'afrontar quotidianament les dues feines: el treball-ocupació i el treball domèstic. I també calia parar-hi atenció per recordar la importància del treball de cura com a tasca primordial per procurar benestar quotidià a les societats contemporànies i, en particular, en aquelles societats on les polítiques de benestar no estan prou desenvolupades, com ara les del sud d'Europa, i on el treball domèstic quotidià de les dones supleix les carències d'un estat del benestar mancat.

1.1. «Les dones canvien el temps»

El lema que encapçala aquest apartat va ser el títol d'una proposta de llei d'iniciativa popular emesa per les dones de l'antic PCI italià, el 1990, que mai no va arribar a ser llei, si més no totalment (Cordoni, 1997). Una proposta que ha tingut un fort impacte en alguns cercles de dones interessades a canviar les desigualtats de gènere que els afecten. La proposta de llei va néixer del debat que aquelles dones italianes van mantenir per reivindicar més i millor benestar i per fer possible els necessaris replantejaments que se'n deriven. En aquest sentit, les dones italianes es van adonar, de manera immediata, que canviar els temps no significava canviar només els horaris, sinó trobar maneres de viure capaces d'aconseguir unes societats «més amigues» de les dones i, de retruc, «més amigues» de tothom. Aquest replantejament reclamava una nova organització social i econòmica, presidida per uns valors que mostressin la importància i la necessitat del procés de reproducció de la vida humana. Això volia dir, en primer lloc, plantejar en positiu les activitats d'aquest procés (treball de la llar i de la família i activitats de cura en general) per tal de mostrar-ne la importància social, política i econòmica. I, en segon lloc, reivindicar una nova solidaritat entre

els gèneres (equitat democràtica en termes actuals) orientada a trobar un nou equilibri entre dones i homes que els permetés viure plegats tot mantenint la seva diversitat.

La proposta de llei constava de tres capítols: el primer tenia a veure amb el cicle de vida, el segon, amb l'horari de la jornada laboral i el tercer, amb el temps de la ciutat. En el primer apartat, es pretenia aconseguir la regulació del cicle de vida. Aquest objectiu partia del qüestionament del model masculí de cicle de vida que, segons els valors i prestigis establerts, fa que el jove estudiï com a preparació per poder treballar, que d'adult treballi només de manera remunerada i que, finalment, deixi de treballar un cop arribada la jubilació, és a dir, un model que està regit de manera predominant pel temps de treball productiu i, per tant, exclou i/o discrimina les dones, però també totes les persones (velles i joves) que no es poden dedicar plenament al treball de la producció. En aquest model no hi queda lloc per al temps del treball de la reproducció de la vida i, massa cops, ni per a l'oci o altres activitats, de manera que no hi ha lloc per al temps de la vida. A canvi, la llei proposava la possibilitat d'alternar voluntàriament, durant el cicle de vida laboral, el temps del treball productiu i reproductiu, conjuntament amb els altres temps, mitjançant la regulació de permisos laborals i recursos adients. Aquest primer capítol mai no va arribar a ser llei, però l'interès per la importància del temps amb relació al cicle de vida ha generat propostes d'actuació que es veuran més endavant.

El segon capítol plantejava com a punt clau la necessitat ineludible de reduir les hores de treball remunerat per a tothom i la fixació d'uns horaris de jornada laboral més flexibles, una combinació destinada a compatibilitzar quotidianament el treball productiu i el reproductiu de manera que, lluny de penalitzar exclusivament les dones, esdevingués un bé compartit per homes i dones de manera solidària. En qualsevol cas, la intenció era posar de manifest que la reducció de la jornada laboral havia d'abastar tothom i no només les dones. Perquè només així es podia trencar la força que té la lògica productiva a l'hora de ser l'únic eix sobre el qual es basteix el projecte de vida i s'organitza la societat. I es reivindicava, a més, el dret i el deure que tothom té d'atendre les necessitats derivades de la reproducció de la seva vida i de la d'aquelles persones amb qui conviu tot aconseguint una manera més equilibrada de viure.

Malgrat que l'avantprojecte no va desenvolupar mai aquest segon capítol, cal destacar que el tema de la regulació de la jornada laboral és probablement l'eix prioritari de totes les polítiques de temps que existeixen a l'actualitat. De fet, la regulació i reordenació de la jornada laboral s'ha configurat com el centre de les actuacions de la majoria de les polítiques que han volgut fer front a la crisi de l'ocupació en aquests darrers anys. I no s'ha d'oblidar, a més, que aquestes polítiques de temps són les que tenen una incidència més alta en

el benestar de les persones, per bé que no sempre es reconeixen sota aquest lema. La manca de reconeixement no és casual, ja que la majoria d'aquestes polítiques s'han dissenyat i desenvolupat des de la lògica productiva, contràriament al que es proposa en el projecte de llei italià. La conseqüència immediata d'aquesta aproximació a la regulació de la jornada laboral és ben visible: se segueix priorititzant la productivitat i competitivitat del món laboral per sobre del benestar quotidià de les persones. Amb tot, la centralitat del temps de treball remunerat segueix sense qüestionar-se.

El tercer capítol del projecte legislatiu italià afrontava la relació entre el temps i la ciutat, i han estat les úniques propostes que han arribat a ser llei a Itàlia i que s'han desenvolupat a bastament a altres països europeus. En aquest cas, es proposava la regulació de les activitats i serveis que afecten la vida quotidiana de la ciutadania, en especial la de les ciutadanes. La raó d'aquest darrer incís era el fet prou conegut que les dones, en tenir atribuïdes socialment les tasques de la reproducció i de tenir cura de la vida són les protagonistes, particularment a les ciutats, de les activitats de mediació entre la seva família i els serveis públics i privats, que cada cop són més presents a la vida de les societats occidentals contemporànies. Per assolir aquest objectiu, la llei proposava regular els horaris dels serveis municipals, dels transports, de les botigues, de les empreses, etc., mitjançant l'establiment de pactes que no vulneressin els drets i la situacions dels diversos col·lectius afectats. Aquest punt resultava, i resulta, especialment crític per a les mateixes dones perquè elles són, habitualment, les principals usuàries i treballadores de la majoria dels serveis que s'han de regular.

2. Les polítiques de temps realment existents

Per fer efectiva la ressenya de les actuacions que, en aquestes darreres dècades, poden ser considerades o reconegudes com a polítiques de temps, res millor que seguir la lògica que, segons hem comentat, estructurava la «llei del temps», és a dir, els tres eixos que es van idear en el moment dels seus orígens. Tot i no seguir l'ordre previst en aquell avantprojecte, cal reconèixer que, a l'actualitat, les polítiques de temps que mereixen destacar-se comencen amb les actuacions relacionades amb la regulació o reordenació del temps de treball remunerat. A continuació, es destaquen algunes actuacions relatives a les polítiques de temps i ciutat. I, per últim, cal fer referència a les actuacions que tenen a veure amb el cicle de vida. En aquest darrer cas cal precisar, però, que ens hem de situar en el terreny de les anàlisis i propostes teòriques, prèvies a la concreció de les actuacions, una situació que sembla remetre'ns, de nou, als esmentats orígens de les polítiques de temps, però que, en aquest cas, el fet de ser impulsades per la Unió Europea (UE) les situa en un camí de futur més prometedor.

2.1. Les polítiques de temps de treball: un punt de partida indefugible

Es pot dir que les polítiques de temps relacionades amb la jornada laboral s'han tirat endavant sense reconèixer la centralitat que el temps de treball remunerat té a la vida quotidiana de les persones i a tota la societat. Probablement, això es pot explicar perquè els primers estudis sobre el tema es van centrar en l'anàlisi de l'ús del temps d'aquelles persones que no tenien el temps ocupat pel treball remunerat —aquí cal recordar l'estudi pioner sobre els parats de Marienthal que van dur a terme Marie Jahoda i Paul Lazarsfeld als anys trenta del segle XX. O perquè les anàlisis que van seguir provenien d'una via poc prestigiada i valorada com eren les vindicacions i el saber de les dones. Sigui com sigui, es va haver d'esperar a la crisi d'ocupació dels anys vuitanta perquè el temps de treball esdevingués un objecte d'estudi rellevant. I encara més que fos evident que el temps de treball remunerat era el temps primordial i, per tant, aquell sobre el qual calia parar atenció.

L'inici d'aquesta nova visió del temps de treball té com a punt de partida les polítiques de la flexibilització de la jornada laboral, una resposta que segons el parer de molts especialistes resulta idònia per fer front a les noves necessitats del sistema productiu, derivades de la crisi de l'ocupació industrial. Ha estat ideada, majoritàriament, per la lògica empresarial i s'ha vist legitimada per analistes i estudiosos del món laboral. Aquesta flexibilització ha trencat la lògica d'un horari de treball fixat de manera estable, per a la majoria de la població ocupada, al llarg de tot el cicle de vida laboral, una norma instituïda per la societat industrial que ha anat desapareixent a mesura que l'ocupació estable ha deixat de ser la pauta per a bona part de la població ocupada i que s'ha vist reforçada per l'augment de la diversitat horària que ha provocat, a més, la creixent terciarització de les societats contemporànies (Recio, 2002). Cal afegir, com a detall no menor i no sempre destacat per les anàlisis convencionals, en aquest context de més flexibilització horària i terciarització, l'augment de la presència femenina en el mercat laboral europeu, en particular en el sector serveis. Més presència (Maruani, Rogerat, Torns, 2000) que, com l'avantprojecte de llei italiana va saber preveure, complica, encara més, els desajustos produïts per la flexibilització i diversificació dels horaris laborals no només per a les dones, sinó per al conjunt de la població.

En aquest punt, es poden ressenyar les següents propostes com a polítiques de temps de treball relacionades amb la reorganització o reducció de la jornada laboral més emblemàtiques als països de la UE: la reducció del temps de treball (RTT) a França a través de la llei de les 35 hores; el que es coneix com a model «6+6» de Finlàndia i les anomenades mesures de Work & Life Balance (WLB) al Regne Unit. Un escenari divers on, en aquests darrers anys, cal situar, també, les propostes europees de l'anomenada conciliació de la vida laboral i familiar.

2.1.1. Les 35 hores franceses

La proposta que probablement ha tingut més ressò mediàtic ha estat la llei francesa de les 35 hores, coneguda com la «llei Aubry» que l'actual Govern de Sarkozy ja ha qüestionat. La llei francesa del 1997 plantejava reduir la durada legal de la jornada laboral a 35 hores setmanals oferint ajudes a les empreses, preveient-ne l'aplicació segons les característiques productives de cada empresa i sector i assumint que s'havia de concretar a través de la negociació col·lectiva. Les primeres valoracions fetes pels especialistes van posar de manifest que aquesta reducció no implicava una igual distribució del temps de treball setmanal per a tots els treballadors i treballadores, en particular per a les dones amb contractes a temps parcial de 30 hores i/o per a la població assalariada menys qualificada i amb pitjors condicions laborals. Així mateix, va evidenciar que moltes empreses, per tal de fer efectiva l'obligada reducció de temps de treball, van utilitzar el còmput d'hores anuals enlloc de la reducció setmanal fixada per la llei. Aquesta estratègia d'utilització del còmput anual, així com altres pressions de l'empresariat, van promoure un seguit de lleis posteriors que van obrir la porta a una ampliació de les hores anuals de treball, fet que, a la pràctica, provoca que a hores d'ara, després de la norma d'octubre de 1997 que incentiva la realització d'hores extres sense cap cost fiscal per a les empreses, les 35 hores no siguin ja una realitat per a la majoria de la població francesa ocupada.

A l'hora de fer el balanç d'aquesta proposta de RTT, cal ressenyar que, com en altres casos, els estudis realitzats ens diuen que la disminució diària de la jornada laboral ensopega amb una lògica de treball assumida des de la industrialització per la majoria de la població, una lògica que manté la seva força a través de l'acceptació d'una disciplina laboral basada en una distribució horària i temporal, lineal i quantitativa. Això vol dir d'una banda que la població treballadora només troba sentit i percep una millora en el temps de treball quan la RTT els permet acumular un període continu de temps de no-treball que la gran majoria, en particular la població masculina, perceben i assumeixen com a temps lliure. I de l'altra que, per tant, no valora la reducció sincrònica i quotidiana del temps de treball, llevat de les dones de doble presència que, lògicament, sí que necessiten aquest tipus de reducció perquè és l'única que els permet compatibilitzar el treball assalariat amb el treball domèstic i familiar. De manera que s'estableix la paradoxa que moltes d'aquestes dones queden excloses de la RTT pel fet, ja comentat, que són les principals protagonistes del treball a temps parcial. Amb l'afegit que les 30 o menys hores setmanals d'aquest tipus de contractes no els suposa, necessàriament, una reducció de la jornada laboral diària, sinó l'augment dels horaris atípics (concentració horària en els caps de setmana, etc.).

2.1.2. L'experiment finlandès de RTT «6+6»

L'experiment finlandès de RTT «6+6» promou la substitució d'un lloc de treball de vuit hores diàries per dos

llocs de treball de sis hores. L'experiment va ser promogut pel Govern finlandès davant la crisi d'ocupació que va patir Finlàndia a la dècada dels noranta del segle XX, quan va subvencionar les empreses privades i públiques que s'hi van acollir. Aquesta RTT suposa aconseguir un doble torn on s'augmenta l'ocupació de dotze hores al dia d'un mateix lloc de treball o bé una reducció de sis hores diàries per a cada persona ocupada. La proposta també considera la possibilitat d'allargar o escurçar aquests torns, sempre mantenint, però, el màxim de trenta hores a la setmana per persona ocupada. La reorganització i reducció del temps de treball, si es plantegen així, permeten allargar el temps operatiu del funcionament de la producció amb maquinària i tecnologia diversa, de manera que s'aconsegueix una resposta productiva millor a les empreses industrials. I, de manera similar, una oferta d'atenció a les persones usuàries millor, si és el cas que l'ampliació dels horaris té lloc en el sector serveis.

Aquesta proposta és, en principi, una bona solució per reduir el temps de treball de la població ocupada sense perjudicar la productivitat de les empreses, que és el principal inconvenient adduït per l'empresariat. Però, segons l'encertada reflexió d'un dels seus avaluadors (Antilla, 2004), la proposta finlandesa és una bona solució tècnica mancada de consens social. Una mancança que s'explica perquè l'experiment està basat, com ja s'ha comentat, en una concepció del temps de treball lineal i quantitativa que ignora la dimensió qualitativa del temps. Es tracta d'una concepció resultant de l'èxit del procés d'aculturació promogut pel temps de la industrialització i que sens dubte ajuda a comprendre la dèbil acollida que l'experiment ha tingut entre les persones assalariades participants en les diferents proves pilot. I que, un cop més, posa de manifest que la millora de la qualitat de vida que, en principi, hauria d'acompanyar la reducció diària de la jornada laboral, és rebutjada per la majoria de la població ocupada, la qual segueix preferint més hores de treball remunerat al dia per tal d'acumular dies sencers de temps lliure o vacances, alhora que difícilment percep i valora el guany de benestar quotidià que pot suposar disposar de dues hores més al dia per atendre les necessitats de cura de la vida. I això passa perquè només veu aquesta RTT com una pèrdua de temps en la mesura que no sap o no pot aprofitar-la, atès que no sap a què dedicar un temps buit o sense sentit que, en principi, és destinat al treball remunerat.

2.1.3. El Work & Life Balance del Regne Unit

Les propostes del que s'ha anomenat Work & Life Balance (WLB) sorgeixen en el primer Govern de Tony Blair, a través del Ministeri de Comerç i Indústria anglès. El seu objectiu no va ser tant incidir directament en el conjunt d'hores treballades com procurar bones pràctiques a empreses que cerquessin, d'alguna manera, la promoció de l'equilibri entre la vida personal i laboral de la població ocupada. La proposta va disposar de l'establiment d'un fons per finançar l'ocupació, vehiculat a través de les empreses assessores en qüestions de

WLB. I va suposar, a més, la creació de materials d'informació i assessorament. També inclou el finançament de la recerca sobre aquest tema i fa especial èmfasi en l'actuació del mateix Govern com a creador d'ocupació.

Alhora, el Govern britànic va impulsar altres mesures per facilitar el WLB, com ara la millora del dret a la baixa de maternitat, el dret a demanar horari flexible, el dret a no treballar per causes familiars (sense salari), i crèdits per finançar la cura dels fills. Les primeres avaluacions sobre aquest paquet de mesures fixen l'atenció en la mesura quantitativa del nombre d'hores treballades, on es pot veure com, malgrat les actuacions WLB, el nombre d'hores que treballa la població ocupada no han fet res més que augmentar, fet que demostra, un cop més, el triomf d'una cultura presentista del treball representada per la prolongació de les hores del temps de treball remunerat i les hores extraordinàries. Una cultura on s'amaguen una gran varietat d'activitats, no estrictament laborals, de la població ocupada que depenen de la qualitat i el significat que té el treball remunerat per a aquesta població. Així, aquest perllongament o horari laboral allargat de manera més o menys flexible, pot significar una fugida de l'entorn familiar per no haver de fer un treball domèstic i familiar, vist com a enutjós, o bé un no saber a què dedicar unes hores lliures fora de l'entorn laboral, atès que aquest entorn és l'únic que els dona sentit (Rigby, 2004).

2.2. Les polítiques de temps de treball i la conciliació de la vida laboral i familiar

Les polítiques de conciliació de la vida laboral i familiar no tenen com a objectiu la regulació del temps de treball, però sí que es preocupen per les dificultats que té la centralitat d'aquest temps a l'hora de fer-lo compatible amb els altres temps, tot i que només anomenen el temps familiar i obliden o no esmenten de manera explícita ni el temps lliure ni el temps personal. Les polítiques de conciliació a les quals aquí es fa referència sorgeixen dins del marc general de les Estratègies Europees d'Ocupació, sorgides després del 2000. En concret, dins de l'anomenat quart pilar, destinat a polítiques d'igualtat per promoure l'ocupació femenina. Apareixen, doncs, com a actuacions lligades a les necessitats que les dones tenen pel fet d'haver de tenir cura de la llar-família i de les persones que hi conviuen. No es plantegen, per tant, la regulació de la jornada laboral en clau de reducció sincrònica i quotidiana. I només tracten de regular uns períodes excepcionals de temps de treball, que resulten ser excepcionals, a través dels permisos laborals (de maternitat, etc.). Promouen, també, la creació dels serveis d'atenció a la vida diària (SAD) que, malgrat que són necessaris, s'impulsen sense que la preocupació horària, implícita en la seva posada en pràctica, els acompanyi. Una manca de preocupació horària que, unida a altres dificultats materials i culturals, els converteix en un sector amb dificultats horàries prou conegudes per les treballadores i usuàries d'aquests

serveis que, com ja s'ha comentat, acostumen a ser dones. Aquests inconvenients i altres de similars provenen, probablement, del fet que aquestes polítiques de conciliació no han sorgit fruit d'una demanda social. Es tracta de polítiques deutes d'una lògica productivista que fa difícil la seva repercussió positiva en termes d'igualtat d'oportunitats entre homes i dones (Rubery, Maier, 1995; Lewis, 1998; Torns, 2005). En qualsevol cas, però, l'existència de les polítiques de conciliació es poden veure com una possibilitat de continuar el debat obert entorn de la relació del temps i el treball. I l'èxit que les acompanya pot ser una bona ocasió per aconseguir, fins i tot, que les polítiques de temps puguin ser reconegudes i considerades.

2.3. Les polítiques de temps i ciutat

Les polítiques de temps i ciutat són les úniques que s'han dut a terme seguint els criteris que plantejava el tercer eix de l'avantprojecte italià de «lleis del temps», tot i que s'ha de reconèixer que no totes les polítiques existents de temps i ciutat en són deutes. En general, moltes de les actuacions que existeixen a l'actualitat s'han desenvolupat a les ciutats del centre i sud d'Europa. Les experiències més representatives tenen en comú els següents aspectes: provenen del món local, reben influències del moviment italià i el seu objectiu primordial és generar estratègies i eines útils per a la promoció i planificació de ciutats que tinguin en compte els diferents usos socials del temps. Entre les actuacions més emblemàtiques, cal destacar, en primer lloc, el cas d'Itàlia i, particularment, la ciutat de Mòdena, perquè va ser l'escenari pioner. A continuació, cal citar França, on destaquen les actuacions desenvolupades a la ciutat de Rennes, remarcable per la qualitat i originalitat de les polítiques que s'hi duen a terme. Cal afegir un petit recordatori d'algunes ciutats alemanyes. I, per últim, cal destacar, com a realitat més propera, la ciutat de Barcelona, on s'elaboren pensaments i actuacions sobre el temps i la ciutat des de fa gairebé 15 anys. Una realitat a la qual darrerament s'hi han sumat experiències com les de Castelldefels, Mataró i Vilafranca del Penedès (Quintana, 2006).

2.3.1. Les polítiques de temps i ciutat a Itàlia

Itàlia és l'escenari de referència en matèria de polítiques de temps i ciutat. Mòdena, a començaments dels anys noranta, va ser-ne pionera a través de la iniciativa de l'alcaldessa Alfonsina Rinaldi, que va impulsar la primera aplicació experimental de les propostes previstes en l'avantprojecte de llei esmentat. Una de les experiències més reeixides del mandat d'Alfonsina Rinaldi va ser la modificació dels horaris de les escoles bressol, un aspecte clau per mostrar la importància del treball de reproducció de la vida humana, objectiu bàsic d'aquell avantprojecte. Davant les dificultats que la rigidesa de l'horari tradicional d'aquests centres —de 7 h a 17 h— generava a les mares, es va decidir modificar-lo, a fi d'introduir més flexibilitat que facilités una millor adaptació

a les necessitats quotidianes de les mares. Aquesta flexibilitat es va concretar en un ventall de possibilitats a l'hora de portar les criatures a l'escola bressol: horari de matí, de tarda o ambdues franges horàries. L'ampliació d'oferta horària de l'escola bressol no va suposar un cost gaire elevat per al municipi, ja que l'experiència es va desenvolupar a través d'un acord entre el sector públic i el privat.

El balanç d'aquella primera experiència va permetre posar de manifest dues idees clau. D'una banda, va quedar palès que incidir en el temps de la ciutat vol dir modificar els serveis. I, de l'altra, es va fer evident que per aconseguir aquesta doble fita cal incidir en la manera de pensar els serveis, tenint en compte les necessitats quotidianes de la ciutadania, així com vincular el sector públic amb el sector privat. Posteriorment, l'experiència de Mòdena es va poder expandir, quan l'any 1990 el Parlament italià va aprovar una llei on es preveïen competències per a les alcaldies per reorganitzar els horaris de la ciutat —Llei 142, art. 36. Aquest instrument legislatiu, juntament amb la pressió dels grups locals de dones, va afavorir el desenvolupament de noves polítiques de temps a altres ciutats italianes. Milà, Gènova, Roma, Catània, Bozen o Venècia en són alguns exemples. Darrerament, amb el desplegament de la «lleï Turco» del 2000, una mena de llei de conciliació a la italiana que obliga a regular el temps de les ciutats amb més de 30.000 habitants, s'han desenvolupat altres experiències en matèria de polítiques de temps. Una de les més interessants és el Laboratorio del tempo di Prato, actuació desenvolupada amb fons europeus del programa EQUAL. El projecte parteix de la necessitat de repensar el model de desenvolupament local des de la dimensió temporal, en zones que han patit una forta crisi industrial, com és el cas d'aquesta ciutat emiliana.

El balanç realitzat per Belloni i Bimbi (1998) d'aquestes experiències permet parlar de l'existència de diferents models de disseny i planificació de polítiques de temps, si bé totes tenen en comú un mateix instrument de gestió: el Pla territorial dels horaris. A partir d'aquesta eina bàsica, cada ciutat ha pogut desenvolupar projectes per tal de millorar els serveis a les persones, racionalitzar els horaris de la ciutat i millorar la relació entre la ciutadania i l'Administració pública, tot afavorint-ne la participació i agilitant la burocràcia de l'Administració municipal —amb un funcionament especialment anquilosat al cas italià. A parer d'aquestes sociòlogues, aquestes actuacions han permès convertir la ciutat en un veritable espai d'acció pública i, per tant, en el marc contextual idoni per desenvolupar polítiques de ciutadania de proximitat, orientades a proporcionar més temps de vida i benestar quotidià. En definitiva, les valoren en la mesura que han sabut incorporar els sabers i les pràctiques de les dones a la ciutat.

Tanmateix, no totes les avaluacions són igualment positives i també coincideixen amb altres especialistes a

l'hora d'assenyalar alguns dels dèficits de l'experiència italiana en relació amb la gestió política de temps a la ciutat. D'una banda, aquestes veus critiquen el fet que totes aquestes experiències donen per descomptada la vigent organització social del temps, sense qüestionar que el temps de treball remunerat hi sigui l'únic predominant. De l'altra, i com a conseqüència d'aquest primer dèficit, avaluen negativament el fet que totes les polítiques es basen en una concepció cronològica del temps (Paolucci, 1998; Piazza, 1998).

2.3.2. Les polítiques de temps i ciutat a França

El debat sobre el temps de la ciutat a França és força recent i no hi arriba fins a principis del segle XXI. Alguns estudiosos consideren que el desenvolupament de les polítiques franceses de temps i ciutat ha estat una manera de reactualitzar la discussió sobre la reducció del temps de treball remunerat. En termes generals, aquest tipus de polítiques acullen la necessitat que els alcaldes de les ciutats franceses harmonitzin els horaris dels serveis públics, d'acord amb l'evolució de les necessitats sorgides a partir de l'organització postfordista del treball. Per tal de desenvolupar aquestes propostes, l'any 2000 el parlament francès va encarregar al socialista Edmond Hervé un informe que, publicat un any després sota el títol *Les temps de la ville*, proposa seguir l'experiència italiana amb la creació d'oficines del temps a les ciutats amb més de 20.000 habitants.

A partir d'aquest informe, es desenvolupen una sèrie d'experiències a diferents ciutats franceses entre les quals cal destacar Rennes, on l'any 2002 es crea *Le bureau des temps de Rennes*. De fet, aquesta ciutat esdevé una mena d'observatori i prova pilot per al Govern francès. Igual que ha succeït a Itàlia, la creació d'aquesta oficina representa una plataforma a través de la qual s'impulsen projectes i actuacions emparades sota l'aixopluc de les polítiques de temps. Un dels projectes més emblemàtics d'aquesta experiència francesa és *Rennes, égalité des temps*, també finançat amb fons europeus del programa EQUAL, que té com a *partners* europeus l'Hospitalet i Prato. L'objectiu principal d'aquest projecte és l'experimentació i creació de noves experiències orientades a articular la vida professional i personal, així com la millora de la qualitat de vida de la ciutadania. Algunes de les actuacions que s'han dut a terme són: serveis municipals d'atenció a les criatures en situacions d'urgències imprevistes; concerts de música clàssica amb serveis de restauració a preus públics —celebrats en moments de pausa com alguns migdies o diumenges al matí—, declaració dels dijous com a Dia del Temps, etc.

Paral·lelament, l'Oficina del Temps de Rennes desenvolupa altres projectes a escala nacional, entre els quals cal destacar el que agrupa ciutats com Nancy o Saint-Denis sota el nom de *Coordination des temps de vies sur les territoires* i que ha donat com a resultat la creació de la xarxa francesa Temps Territorial. Finalment, cal

parlar d'un tercer projecte que Rennes ha titulat *Tic tac le temps à la carte*. En aquest cas, es tracta d'un servei innovador que l'oficina del temps ofereix a la ciutadania. Aquest servei permet consultar fins a 1.400 horaris corresponents a l'Administració pública, activitats culturals i organismes de la societat civil. En general, les oficines del temps creades en altres ciutats franceses es conceben com a espais de mediació, capaços de comprendre els ritmes de vida dels habitants i d'harmonitzar-los a fi i efecte de solucionar els problemes de temps i de serveis que se'n deriven. En aquest sentit, cal parlar de l'Espai del Temps de Saint-Denis, de la Casa del Temps i de la Mobilitat de Belfort, de l'Agència del Temps de Poitiers, de l'Oficina del Temps de Gironde i París i de l'Espai del Temps de Lió.

2.3.3. Alguns exemples alemanys

A Alemanya no hi ha hagut una actuació global, impulsada pel Govern federal, sobre les polítiques de temps a la ciutat, sinó més aviat diverses iniciatives lligades exclusivament al món local. Moltes provenen, també, de l'experiència italiana. Això vol dir que quan, a l'inici de la dècada actual, s'ha començat a introduir el temps en les polítiques municipals, el que s'ha fet, principalment, és regular els horaris tant de les botigues com dels serveis. Posteriorment, s'han introduït les qüestions de temps en els processos de planificació urbanística a ciutats com Bremen i Hamburg. En el cas de Bremen, cal destacar-hi la planificació del desenvolupament territorial amb estratègies que consideren la relació entre el temps i l'espai, impulsades des del Parc Tecnològic de la Universitat de la ciutat. En l'actualitat, el camp d'actuació d'aquestes polítiques s'ha expandit i s'estan fent planificacions relatives als temps de l'escola i d'atenció a la infància. S'han establert, igualment, pactes per a una mobilitat sostenible, per a la millora de l'accessibilitat als serveis públics i privats, així com per mantenir i promoure la seguretat de l'espai públic, la creació del Dia de la Ciutadania, etc. Són, en conjunt, polítiques urbanes que cerquen la millora de la qualitat de la vida de la ciutadania, un objectiu que continua posant de manifest la importància que els diversos usos socials del temps tenen a la ciutat.

2.3.4. Les polítiques de temps i ciutat a Barcelona

Més lligades al nostre entorn, apareixen les experiències realitzades a la ciutat de Barcelona, on fa gairebé 15 anys es van començar a desenvolupar debats i actuacions relacionades amb el temps i la ciutat. En concret, des dels anys noranta, s'han impulsat diferents projectes que tenen el temps com a element central. L'impuls d'aquestes actuacions va sorgir de l'interès que va despertar l'avantprojecte de llei del temps italià en el «grup Dona» del Consell Municipal de Benestar Social, creat el 1988 per la regidora de l'Ajuntament de Barcelona Eulàlia Vintró. D'aquesta manera, l'any 1994, al districte de Sants-Montjuïc, es va posar en funcionament una experiència pilot sobre el temps i la ciutat amb l'objectiu d'incidir en el temps del barri. L'experiència va anar

precedida d'una investigació amb l'objectiu de detectar els usos socials del temps de les dones barcelonines d'aquell barri (García Ramón, Cànovas, Prats, 1995). D'aquest estudi van sorgir les bases per a la prova pilot que reforçava, de manera primordial, la política de descentralització dels serveis municipals per tal de fer-los més propers a la ciutadania. En concret, aquesta experiència es va iniciar establint més flexibilitat horària de les escoles bressol i d'educació primària de la zona.

Més recentment, cal destacar la creació d'una regidoria dedicada als Nous Usos Socials del Temps (NUST), sota l'impuls de la regidora de l'Ajuntament de Barcelona Imma Moraleda, que forma part de l'actual govern municipal. El seu objectiu principal és el foment de polítiques de temps, entenent que aquestes polítiques han de facilitar l'apropament a les necessitats de les persones per tal d'incidir en la millora de la seva qualitat de vida. S'impulsen tant projectes de recerca que permetin avançar cap al desenvolupament de polítiques de temps com experiències i proves pilot als diferents barris de la ciutat. Es pot dir, doncs, que 10 anys després de les primeres experiències, la cultura dels nous usos socials del temps ha anat fent pòsit a la ciutat de Barcelona, on s'hi desenvolupen diversos projectes. Cal fer esment del projecte promogut per la Fundació Maria Aurèlia Capmany, que impulsa actuacions favorables a la conciliació dels diferents temps de vida al barri de la Marina, creat recentment, així com del projecte Temps de Barri, Temps Educatiu Compartit, realitzat per la Fundació Jaume Bofill i orientat a millorar l'oferta d'activitats educatives fora de l'horari escolar formal. L'objectiu és, en aquest cas, fer visible la importància d'altres col·lectius i altres usos socials del temps no estrictament lligats a la lògica de la producció però que resulten imprescindibles per millorar el benestar quotidià.

Aquests projectes i altres en curs són un exemple de les experiències barcelonines més recents, que, d'altra banda, podríem dir que van començar amb els anomenats Bancs de Temps (Torns, 2001), una experiència iniciada a finals de la dècada dels noranta que va tenir com a punt de referència els bancs del temps italians. Tot i que aquestes actuacions presenten, a hores d'ara, resultats i experiències prou diverses cal recordar que, en aquest cas, es van pensar per fer visibles i donar valor a les tasques que quotidianament fan les dones per procurar benestar quotidià. L'objectiu d'aquests bancs del temps sempre ha estat intercanviar temps per temps, lluny de la lògica mercantil i, de manera subsidiària, construir xarxes de solidaritat entre la ciutadania, unes xarxes que volen reconstruir a la ciutat els valors comunitaris que el procés d'urbanització va fer desaparèixer.

Per últim, en aquest apartat cal ressenyar la celebració del Congrés Internacional del Temps: Temps, Ciutadania i Municipi, al maig del 2006, impulsat per la regidoria citada. Aquest Congrés ha estat una mostra de l'interès de la ciutat de Barcelona per promoure polítiques de

temps i ciutat, atès que va aplegar bona part d'especialistes europeus en la qüestió i va permetre el debat sobre la importància que té el temps quotidià en relació amb el benestar i la qualitat de vida a les ciutats.

2.4. Les polítiques de temps i el cycle de vida

En aquests últims anys, s'han desenvolupat les polítiques de temps i cycle de vida. Sota aquest lema es reconeixen les actuacions que, a Europa, destaquen la importància del temps en el cycle de vida i plantegen propostes alternatives al model predominant. Transcorreguts més de 20 anys de la iniciativa italiana, sorprèn relativament l'interès dels actuals discursos, reflexions i actuacions de les polítiques socials europees entorn del cycle de vida. Tanmateix, s'ha de destacar que l'origen d'aquest interès difereix del que es manifestava en el projecte italià de 1990 en la mesura que respon a la preocupació per trobar noves fórmules de redistribució d'un temps només visible en el cycle de vida laboral. I, molt específicament, lligat a la necessitat de refer els recursos de la seguretat social, en l'apartat pensions, atès el creixent procés d'envelliment de la població europea. Un procés que, de ben segur, ha estat un dels deslloradors principals de les noves propostes. Per només citar un dels exemples més significatius, s'ha de recordar que els acords de Lisboa del 2000 ja incloïen la necessitat de repensar la distribució dels períodes de treball, oci, formació i cura de les persones durant el cycle de vida laboral, als països europeus, una necessitat derivada dels canvis del context sociolaboral europeu on l'envelliment, les prejubilacions, les transformacions de les estructures familiars i la persistència de les desigualtats de gènere són elements que no es poden defugir.

Els acords de Lisboa s'han vist reflectits, pel que fa al cycle de vida, en l'impuls d'una nova línia de recerca que des del 2001 fins al 2005 ha estat centrada en la importància del *life course* impulsada, com en altres ocasions, per la Fundació Europea per a la Millora de les Condicions de Vida i Treball (EUROFOUND), amb seu a Dublín. Per fer-la efectiva, s'han realitzat diversos informes. El primer, aparegut el 2003 sota el títol *A new organisation of time over working life*, va comptar amb la participació de diversos estudiosos, encapçalats per l'especialista en geriatría alemany Gerhard Naegele. El segon, aparegut el 2005, va ser coordinat per Dominique Anxo i Jean Yves Boulín, *Working time options over the life course: changing social security structures* i es dirigeix bàsicament cap a la reorientació del temps de treball per tal de trobar alternatives al finançament de les pensions de la seguretat social.

Tots aquests estudis tenen en comú la utilització d'un concepte de cycle de vida capaç d'analitzar la influència de les transformacions econòmiques i sociodemogràfiques esdevingudes en les darreres dècades en l'es-

tructura del cycle de vida sociolaboral de la població europea. Comparteixen, a més, una mateixa línia argumental. Afirment i evidencien que, d'uns anys ençà, el volum total d'hores de treball remunerat esmerçades durant el període hàbil de la vida laboral s'ha desenvolupat a través de combinacions prou diverses. Un volum d'hores que varia en funció de l'etapa vital en què es troben les persones i que, fonamentalment, tendeix a dibuixar un cycle laboral cada cop més curt, atès l'allargament del període formatiu de les persones joves i les jubilacions anticipades dels subjectes masculins, la vida productiva dels quals continua, malgrat els canvis, sent el model de referència dominant per a tota la població.

En qualsevol cas, cal puntualitzar que aquests científics socials reconeixen la importància que té el fet de veure la dimensió temporal al llarg del cycle de vida per tal d'integrar totes les demandes d'ús social del temps, un reconeixement que, d'alguna manera, valida aquell avantprojecte de llei italià en comprovar com les darreres propostes tenen en compte que el temps és una construcció social sobre el qual es pot intervenir per tal d'afavorir el canvi dels models i de les pautes vigents. En aquest punt, ambdós estudis coincideixen a demanar l'ampliació i intensificació dels permisos laborals, en especial durant els períodes de la vida laboral amb més «pressió» (productiva i reproductiva). I aconseguir, així, l'allargament del cycle de vida laboral i modificar, en conseqüència, l'actual estructura dels règims de la Seguretat Social. S'ha d'afegir, però, que aquestes propostes no es reivindiquen en cap moment com a polítiques de temps, tot i que un dels objectius finals sigui procurar més qualitat de vida i benestar a la població ocupada. Queda el dubte, doncs, de si aquesta manca de vindicació es deu a l'obvietat del contingut de les propostes, totes relacionades amb actuacions sobre el temps. O com succeeix en altres polítiques de temps de treball, ja comentades, resulta poc o gens pertinent emparar aquestes actuacions sota el paraigües de les polítiques de temps. Perquè, ara per ara, sembla que aquestes actuacions només són assumides com a polítiques de temps quan la ciutat n'és l'escenari i, per tant, quan el temps de treball remunerat no és el punt clau de l'actuació. En altres paraules, com si el lligam entre el temps, el treball i el benestar quotidià no tinguessin gaire o res a veure.

3. Les polítiques de temps a Europa: entre l'èxit, la insatisfacció i la paradoxa

Com a anotacions finals, cal dir que aquest breu balanç sobre les polítiques de temps ha partit de la recuperació de les reflexions i propostes que van formular unes científiques socials del sud d'Europa a la dècada dels vuitanta del segle XX. Es tracta d'unes aportacions i propostes que sota el lema «Les dones canvien el temps» van prendre la forma d'avantprojecte de llei per

tal de promoure el benestar de la ciutadania. El reconeixement del caràcter pioner d'aquesta experiència italiana ens ha portat a prendre els tres eixos d'aquell projecte com a guió d'algunes de les propostes i actuacions europees que s'han dut a terme entorn el temps i el treball durant els 20 anys transcorreguts.

Els principals resultats del balanç es podrien sintetitzar tot dient que malgrat que en principi les polítiques de temps no sempre tenen en compte la perspectiva de gènere, sí que tenen en comú l'afany per promoure el benestar de la ciutadania. Ara bé, tot i aquest punt en comú, cal parlar de diferències respecte del concepte de benestar que regeix el disseny i avaluació d'aquestes polítiques. Entre el conjunt d'actuacions revisades persisteix, majoritàriament, una concepció de benestar pensada des de la lògica economista. En aquest sentit, les actuacions més properes al benestar quotidià sembla que són les polítiques de temps i ciutat, l'únic eix de l'avantprojecte que va esdevenir llei. Però la pràctica política dels darrers anys ha convertit les propostes que prenen l'espai urbà com a centre d'atenció en les actuacions més reeixides. Aquest tipus de polítiques de temps es poden qualificar de polítiques urbanes del temps. Constitueixen, en bona mesura, el que es podria anomenar el *hardware* o maquinari de les polítiques de temps a la ciutat perquè el territori urbà, més que no pas el temps, n'és l'eix vertebrador. Aquestes polítiques urbanes no sempre pensen en el vincle entre la dimensió temporal i el treball, en clau de càrrega total de treball, per tal de redefinir el benestar. Probablement, perquè és una fita difícil d'aconseguir tot i ser més propera a l'objectiu primigeni de les polítiques de temps. En aquest darrer cas, ens trobem davant d'unes actuacions que podríem anomenar com el *software* o programari de les polítiques de temps a la ciutat, un escenari d'acció pública on és possible teixir nous vincles de ciutadania des de la proximitat i l'accessibilitat. On les necessitats derivades del benestar quotidià de les persones són el centre d'unes actuacions no només regides per la lògica mercantil o pel consum. En definitiva, una fita que persegueix la millora del benestar quotidià de la ciutadania.

Altrament, una anàlisi més acurada del conjunt de les polítiques de temps ens ha apropat a les actuacions entorn del temps de treball sorgides per pal·liar la crisi de l'ocupació. Unes actuacions reguladores i reordenadores de la jornada laboral que, tot i no sempre ser reconegudes o reclamades com a polítiques de temps, tenen un important ressò social. Perquè tal com els estudis sobre la qüestió assenyalen, el temps de treball és i continua sent una peça cabdal de l'organització de la vida de les persones i de la societat. Així mateix, les avaluacions sobre aquest tipus d'actuacions permeten destacar alguns punts de coincidència. A saber, totes les actuacions miren de flexibilitzar l'horari de la jornada laboral ampliant-lo o disminuint-lo, per tal d'obtenir més i millor disponibilitat laboral de la població ocupada. Per tant, només les dones que viuen sota el règim de doble pre-

sència valoren les reduccions del temps de treball (RTT) que incideixen en la sincronia i quotidianitat requerida per desenvolupar la càrrega total de treball en el dia a dia, cosa que, d'altra banda, significa que la majoria de la població ocupada només aprova regulacions de la jornada laboral que els permeti acumular linealment i diacrònicament temps de treball remunerat i temps lliure o de vacances. Una situació, aquesta, que suposa el rebuig social de solucions tècniques ben ideades, com ara el model finlandès del «6+6», per aconseguir RTT capaces de facilitar una vida quotidiana on el temps de treball (pagat i no pagat) es pot viure de manera sincrònica i quotidiana.

En conseqüència, es pot comprovar que les reflexions plantejades en la llei del temps italiana s'han acabat recollint en altres camps d'intervenció de la política social que no sempre tenen en compte la perspectiva de gènere, fet que es podria avaluar positivament si no fos perquè la majoria de les polítiques de temps que s'han esmentat són lluny de qüestionar la centralitat del temps de treball remunerat a l'hora d'organitzar la vida de les persones, les empreses i les ciutats. Ara per ara, sembla difícil fer propostes dirigides a aconseguir més benestar per a la ciutadania que tinguin present el lligam fonamental que hi ha entre el temps i el treball a les societats contemporànies.

Sigui com sigui, cal reconèixer el progressiu augment de l'interès per les qüestions relacionades amb el temps de treball mostrat des de la Unió Europea. En paral·lel, cal destacar, també, el creixement del nombre de projectes locals entorn de les polítiques de temps, finançats amb fons europeus del programa EQUAL durant els darrers anys. Resulta igualment fàcil comprovar que algunes de les experiències alemanyes, franceses, holandeses i espanyoles en aquesta matèria s'inscriuen en el paraigües d'aquest programa que, a més, pretén respondre a l'objectiu de millorar la igualtat d'oportunitats entre homes i dones.

Tanmateix, l'aparició i presència de la dimensió europea en les polítiques de temps no trenca la paradoxa que les acompanya des del seu naixement. Dit d'una altra manera, als països escandinaus, on hi ha més benestar i igualtat d'oportunitats entre homes i dones, no hi ha polítiques de temps, una paradoxa que es fa evident quan s'observen les darreres xifres estadístiques produïdes per EUROSTAT entorn de l'ús del temps. Aquestes dades posen de manifest diferències territorials en la desigual distribució de la càrrega total de treball entre homes i dones, on els països del nord són els que menys desigualtat de gènere registren.

Podem concloure, doncs, dient que el temps ha esdevingut una eina clau per fer visibles els límits de les polítiques socials de l'actual estat del benestar. En primer lloc, perquè posa en evidència una desigual distribució en els usos socials del temps entre homes i dones.

I aquesta distribució té a veure amb més treball i menys benestar. En segon lloc, perquè aquest binomi temps-treball ha estat i continua sent bàsic per organitzar la vida quotidiana de les persones, de la societat i de les ciutats. I no sembla adient continuar vivint-lo i represen-

tant-lo com a regit exclusivament per la jornada laboral, per molt important que sigui aquest temps de treball. Les polítiques de temps, per tant, poden i han de ser el repte per repensar el benestar de la ciutadania.

4. Referències bibliogràfiques

ANTILLA, T. «Why is it difficult to implement daily working time reductions?». Paper del 9th *International Symposium on Working Time, Paris, 26th-28th February* (2004).

ANXO, D.; BOULIN, J. Y. *Working time options over the life course: changing social security structures*. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2005.

BALBO, L. «La doppia presenza». *Inchiesta*, 32 (1978). [Traducció castellana a BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C. *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria-Fuhem, 1994.]

BALBO, L. *Time to Care. Politiche del tempo e diritti quotidiani*. Milà: Franco Angeli, 1987.

BALBO, L. *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli, 1991.

BELLONI, M. C.; BIMBI, F. *Microfisica della cittadinanza. Città, genere, politiche dei tempi*. Milà: Franco Angeli, 1998.

BOULIN, J. Y.; MÜCKENBERGER, U. *La ville à mille temps*. La Tour d'Aigues: L'Aube, 2002.

BOULIN, J. Y. *As time goes by. A critical evaluation of Foundation's work on time*. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2003.

CORDONI, E. «Las mujeres cambian los tiempos». A: *Cuadernos de relaciones laborales*, vol. 2, 1997.

DURÁN, M. A. *El valor del tiempo*. Madrid: Espasa-Calpe, 2006.

ESTRADE, M. O.; ULRICH, V. «La réorganisation des temps travail et les 35 heures un renforcement de la segmentation du marché du travail». *Travail et Emploi*, núm. 92 (2002).

FITZPATRICK, T. «Social Policy and Time». *Time & Society*, vol. 13 (2004).

GARCÍA RAMÓN, D.; CÁNOVAS, G.; PRATS, M. *Les dones i l'ús del temps a Barcelona. El cas del barri de Sants*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995.

HERNES, H. *El poder de las mujeres y el estado del bienestar*. Madrid: Vindicación, 1990.

HERNES, H. «Las mujeres y el estado de bienestar: la transición de la dependencia pública a la dependencia privada». A: SASSOON SHOWSTACK, A. (coord.). *Las mujeres y el estado*. Madrid: Vindicación Feminista, 1996.

LAZARSFELD, P.; JAHODA, M.; ZEISEL, H. *Los parados de Marienthal: Sociografía de una comunidad golpeada por el desempleo*. Madrid: Endymion, 1996.

LEWIS, J. (ed.). *Gender, social care and welfare state restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate, 1998.

MARUANI, M.; ROGERAT, C.; TORNES, T. (coord.). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria, 2000.

MEDA, D.; ORAIN, R. «Transformations du travail et du hors du travail: le jugement des salariés sur la réduction du temps de travail». *Travail et emploi*, núm. 90 (2002).

MORENO, S. *Temps, treball i benestar. Una aproximació des de la vida quotidiana*. Bellaterra: UAB, Departament de Sociologia, 2007. [Tesi doctoral.]

NAEGELE, C. [et al.]. *A new organisation of time over working life*. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2003.

PAOLUCCI, G. (coord.). *La città macchina del tempo. Politiche del tempo urbano in Italia*. Milà: Franco Angeli, 1998.

PELTOLA, P. «Working time reduction in Finland». *Transfer*, vol. 4, (4) (1998).

PIAZZA, M. «Tempi di vita e tempi di lavoro». A: PAOLUCCI, G. (coord.) *La città macchina del tempo. Politiche del tempo urbano in Italia*. Milà: Franco Angeli, 1998.

PRIETO, C. (dir.). *Trabajo, género y tiempo social*. Madrid: Hacer-Universidad Complutense, 2007.

QUINTANA, I. *Polítiques de temps des d'una perspectiva de gènere. Marc analític i operatiu i estudi dels casos de Mataró, Castelldefels i Vilafranca del Penedès*. Informe de recerca. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2006.

RECIO, A. «La jornada laboral: una cuestión multiforme». A: GARCÍA LASO, A.; SANGUINETI, W. (ed.). *Sindicatos, cambios económicos y sociales*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2002.

RIGBY, M. «Equilibrio entre trabajo y vida no laboral: un concepto útil?». *Trabajo. Revista de la Asociación Estatal de Centros Universitarios de Relaciones Laborales y Ciencias del Trabajo*, núm. 13 (2004).

RUBERY, J.; MAIER, F. «Equal opportunity for women and men and the employment policy of the EU. A critical review of the European's Union approach». *Transfer*, núm. 1 (4) (1995).

RUBERY, J. [et al.]. «The ups and downs of European gender equality policy». *Industrial Relations Journal*, vol. 35 (6) (2004).

TORNS, T. «¿Para qué un banco de tiempo?». *Mientras Tanto*, núm. 82 (2001).

TORNS, T. *Les polítiques de temps: un repte per a les polítiques de l'estat del benestar* [en línia]. Barcelona: Fundació Nous Horitzons, 2003. <<http://www.noushoritzons.org>>. [Versió reduïda en castellà a *Trabajo*, núm. 13 (2004)]

TORNS, T. «De la imposible conciliación a los permanentes malos arreglos». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 23 (1) (2005).

TORNS, T.; MIGUÉLEZ, F. (dir.). *Tiempo y ciudad*. Barcelona: Consell Econòmic i Social de Barcelona, 2000.

TORNS, T. [et al.]. *El temps de treball: Balanç d'actuacions a la Unió Europea*. Barcelona: Consell Econòmic i Social de Barcelona - Regidoria dels Nous Usos Socials del Temps, 2006.

TORNS, T. [et al.]. *Les polítiques de temps: un debat obert*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Regidoria dels Nous Usos Socials del Temps (NUST), 2006.

TORNS, T.; BORRÁS, V.; MORENO, S. «Las políticas de conciliación: políticas laborales versus políticas de tiempo». *Papers*, núm. 83 (2007).

FAMÍLIA, POLÍTICA DE TEMPS I DESENVOLUPAMENT URBÀ: L'EXEMPLE DE BREMEN

SUMARI

1. El llegat de les estructures temporals i urbanes fordistes
2. La ciutat conscient del temps
3. El projecte Bremen 2030: una ciutat conscient del temps
4. Bremen i els projectes clau de ciutat conscient del temps
5. Implicacions per a la política familiar dels projectes clau de política de temps

FAMÍLIA, POLÍTICA DE TEMPS I DESENVOLUPAMENT URBÀ: L'EXEMPLE DE BREMEN¹

Ens trobem enmig d'un procés de transició marcat per factors econòmics, socioeconòmics, socioculturals, polítics i demogràfics. En l'àmbit econòmic, als països desenvolupats preval la caracterització de la societat del treball com una societat de serveis i del coneixement (Castells, 2001; 2003). Això es tradueix en dos elements: d'una banda, el desdibuixament dels límits econòmics (Zürn, 1998, proposa l'expressió «desnacionalització» en lloc de «globalització»), i de l'altra, l'aparició de noves tendències de localització/regionalització de la presa de decisions. El procés complet rep a vegades el nom de «glocalització» (Banc Mundial, 2000), un terme que uneix totes dues tendències.

Des del punt de vista socioeconòmic i sociocultural són importants la reducció del temps dedicat a l'activitat laboral dins del cicle vital, l'augment de les taxes d'activitat femenina i la transformació dels models de vida i dels tipus de llar. Aquesta transformació té lloc paral·lelament al canvi de paper de la dona a la família, a la feina i a la societat. A vegades s'ha anomenat «individualització» i «pluralització dels models de vida». En els països desenvolupats les formes polítiques de domini s'han mantingut relativament estables i incontestades durant les dècades de la postguerra; tanmateix, també s'hi ha produït el «procés de glocalització» (en forma d'europèitització i de regionalització) (Mückenberger, 2004). En aquest període hem vist la formació d'una responsabilitat de l'estat en matèria de seguretat social. Com que aquesta malla de responsabilitat s'ha fet cada vegada més fina, la previsió vital i les qüestions financeres i competencials que comporta s'han convertit en elements sempre presents.

Per últim, el canvi demogràfic és cada vegada més urgent (Vaupel, 2004; Kaufmann, 2004). L'esperança de vida ha augmentat i continua fent-ho, i alhora, la taxa de fertilitat està disminuint. La conseqüència és l'envel·liment de la societat. D'aquest envelliment, en podem esperar repercussions i efectes secundaris no desitjats sobre la vida laboral, la dependència, l'organització,

l'assignació de recursos humans i recursos financers als sistemes de seguretat social, la cultura de les relacions intergeneracionals i les relacions de comunicació als espais públics.

Aquest també és el context de la integració familiar als espais urbans del present i del futur. Al llarg de l'informe reprendrem aquests temes per aprofundir-hi en punts concrets.

1. El llegat de les estructures temporals i urbanes fordistes

En primer lloc, explicarem la influència que el model de producció fordista té encara avui en dia sobre les estructures, la divisió de funcions i les separacions espacials de la ciutat (per bé que ja se n'han superat moltes de les bases econòmiques i socioculturals). La separació funcional entre els barris residencials i les zones d'activitat econòmica va comportar canvis en les relacions que s'estableixen entre els sexes i entre les generacions. A més, va crear la necessitat de comptar amb infraestructures públiques de cura dels infants i de mobilitat. També va generar patrons estructurats de mobilitat i d'activitat diària típics de cada sexe (i llurs corresponents patrons temporals). D'aquesta manera, la separació funcional de zones residencials i zones d'activitat econòmica va afectar tots els components del model d'integració familiar. Actualment, cal que hi hagi una coincidència entre aquestes estructures o patrons temporals de la ciutat i una transformació social que sembla exigir canvis urgents.

Quan utilitzem en aquest text el terme *fordista*, ens referim a grans trets a les estructures urbanes i temporals que es van consolidar durant el període industrial

---

¹ Traduït de l'original alemany.

—entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX— i que van substituir l'era agrària —que havia durat fins ben entrat el segle XIX— (Hotzen, 1994; Friedrichs, 1995). En aquesta època, les estructures urbanes es van separar de les estructures rurals, van créixer i es van convertir en el centre de gravetat de la creació de valor. Max Weber va oferir una concepció històrica de ciutat quan la va assimilar a un mercat (Weber, 1922). Louis Wirth va afirmar que «l'urbanisme és un estil de vida» (1938) i parlava de característiques fenomenològiques: «La naturalesa urbana depèn de les dimensions, la densitat, l'heterogeneïtat i la permanència de l'assentament». Al contrari, Friedrichs (1995), seguint Durkheim, en parlar del fet urbà, en destacava la divisió del treball i la diferenciació. La producció moderna implica dos elements: d'una banda, la cooperació i la coordinació del procés productiu, i d'altra, la comercialització dels productes als mercats. Tots dos elements es concentren a les ciutats. Sobre la base dels «avantatges de l'aglomeració» que ofereixen les ciutats es diferencien els oficis, les instal·lacions públiques i privades, els béns i serveis demandats, els estils de vida i els usos. Aquesta diferenciació crea una nova necessitat: la planificació urbanística (Friedrichs, 1995, p. 21).

Hi ha dues característiques que estructuraven el desenvolupament fordista de la ciutat que avui en dia encara tenen conseqüències importants sobre els models de vida i sobre els patrons generacionals i sexuals de les famílies.

La primera és la separació d'usos que té lloc dins les ciutats. La indústria (que genera perills, sorolls i contaminació) es distancia dels barris residencials i de les zones d'activitat econòmica. Sovint es produeix una sorprenent divisió est-oest (vegeu-ne una imatge a Friedrichs, 1995, p. 17), que tendeix a afegir a la separació funcional una segregació social de la població (Dangschat, Blasius, 1994). La separació sistemàtica entre barris residencials i zones d'activitat econòmica té conseqüències significatives sobre la vida quotidiana. En primer lloc, es genera el que actualment s'anomena «mobilitat sistèmica», unes necessitats de transport amb acumulació de viatgers i hores punta que no depenen de les decisions individuals de les persones, sinó del ritme de torns i d'horaris laborals (trànsit a primera i a última hora, persones que es desplacen cada dia o cada setmana). En segon lloc, amb la separació entre barris residencials i zones d'activitat econòmica s'associen determinades característiques de les relacions entre sexes i entre generacions. Aquestes característiques influeixen en les estructures temporals quotidianes, fet que actualment és un tema candent de debat. La rutina diària masculina es concep i es conforma principalment des del punt de vista de l'activitat professional; la femenina, des d'una perspectiva familiar i reproductiva. L'activitat professional femenina no se n'exclou, però sí que se'n manté al marge i/o porta a la multiplicació de les càrregues de la dona i/o és font de marginació econòmica i

social (especialment de les mares). Aquesta situació fa que la paternitat, la cura dels nens i l'educació es duguin a terme fora de la llar cada cop amb més freqüència.

Des de tots aquests punts de vista (i a causa de moltes altres influències i necessitats) l'estat adquireix missions noves en entorns municipals. Per exemple, l'estat ha de canalitzar el trànsit públic de les persones, crear infraestructures per tenir cura dels infants, ocupar-se de l'educació, la higiene, la nutrició i la sanitat, l'oci, els esports i la cultura, a més de mantenir la seguretat pública. Els principals beneficiaris d'aquestes ofertes poden ser les llars privades o els actors públics o els actors de l'economia privada (Esping-Andersen, 1990), de manera que aquests últims es diferencien encara més. Amb tot, les ofertes comercials es limiten generalment als serveis que resulten rendibles.

La segona característica és que es genera una jerarquia funcional en la geografia dels espais. La importància creixent dels serveis públics i l'aglomeració (arrossegada pel mercat) de la generació privada de béns i serveis creen diferències d'abastament (accés i nivells) entre els diferents punts geogràfics. No només parlem de la diferència camp-ciutat, sinó també de la diferència que sorgeix entre les ciutats i els municipis que a causa de la mida que tenen, dels equipaments i de les funcions, es defineixen com a «centres» de nivells diferents (superiors, mitjans, inferiors). El sistema de punts centrals (Christaller, 1933), concebut des de la perspectiva dels recursos i de les condicions de generació de determinats serveis (no en funció de l'accessibilitat), situa la disponibilitat de l'accés a aquests serveis en una relació jeràrquica. La influència que té sobre les estructures temporals del dia a dia encara no està prou reconeguda (tal com critica Stiens, 2002). D'una banda, aquesta jerarquia té efectes directes i evidents sobre l'accés a l'educació, a la sanitat, a la cultura, a la seguretat, etc., però de l'altra són igual d'importants els efectes indirectes menys evidents que produeixen, com ara quan la distribució específica d'altres béns pot obstaculitzar l'accés a serveis als quals és difícil accedir per raons de temps; per exemple, el repartiment i la utilització del cotxe en funció del sexe pot accentuar encara més les diferències per sexe en l'accés als serveis urbans (educació, sanitat, cultura); a més, la baixa densitat i l'accessibilitat de determinats serveis perjudiquen especialment les persones amb pocs recursos per substituir aquests serveis, de manera que les conseqüències són més negatives en determinats col·lectius (com ara els nens).

En parlar del llegat fordista, ens referim a les estructures de les condicions vitals i laborals que acabo de presentar d'aquesta manera esquemàtica i que des de la perspectiva de les polítiques de temps, presenten una significació doble.

En primer lloc, a causa d'aquestes separacions funcionals de l'activitat laboral, l'activitat residencial, l'ús dels

serveis públics i privats i l'ús dels mitjans de mobilitat geogràfica que uneixen unes zones amb unes altres, es generen dificultats de conciliació i d'accés. Aquestes dificultats són complexes i obstaculitzen tant el dret teòric a gaudir d'aquests serveis com a gaudir-ne a la pràctica. Els pilars de l'organització de la feina (remunerada o no), la conformació de les relacions entre sexes i generacions i l'existència i organització de contextos de solidaritat a l'entorn local (cultura, infraestructures, serveis, veïnat, transport municipal i regional, etc.) es troben sistemàticament entrecruats. Si es mou un dels pilars, es poden produir conseqüències absolutament inesperades. Per exemple, si s'elimina una línia d'autobusos, pot passar que una mare que treballa a temps parcial es trobi amb uns problemes de conciliació del temps tan greus que es vegi obligada a deixar la feina. Passa el mateix si en una empresa es modifica l'horari laboral (el nombre d'hores o bé l'horari d'entrada i sortida) sense adaptar-se a altres paràmetres de la vida quotidiana. L'organització del temps al dia a dia recolza en aquests pilars, i si es vol arribar a un benestar més gran en l'ús del temps, és imprescindible identificar-los i actuar-hi. Tots i cadascun d'aquests pilars estan estretament lligats els uns amb els altres: no se'n pot modificar un sense tocar els altres. Per aquesta raó, el benestar en la relació amb el temps (o la mera capacitat de decidir sobre el propi temps) només es pot millorar amb la modificació simultània de tots aquests pilars.

Aquests pilars defineixen les relacions de repartiment, poder i participació en la societat. S'uneixen en l'organització quotidiana de les persones. Per aquesta raó, l'esforç per augmentar la qualitat de vida —i el «benestar del temps» (Rinderspacher, 2002)— depèn decisivament del fet que la unió d'aquests pilars es realitzi i es vigili amb una vocació genuïnament social. Aquesta és la conclusió fonamental a la qual s'ha arribat amb el descobriment de la «política de temps»: les intervencions en política de temps exigeixen un enfocament integral sistemàtic; si es duu a terme una intervenció centrada exclusivament en un aspecte (per exemple, si es canvia l'horari de la feina, del transport públic o de la llar d'infants) o limitada a un únic tipus d'actors socials o d'àrea de competència, el més probable és que sorgeixin efectes secundaris no desitjats que afectin altres àmbits. Aquests efectes produiran en el conjunt complet de la societat el que Durkheim va anomenar *anòmia* i, amb això, perjudicaran la productivitat (Mückenberger, 2001).

En segon lloc, les estructuracions que s'han descrit anteriorment (i que aquí anomenem *fordistes*) tenen un altre aspecte important: en la base de l'organització industrial tradicional trobem precaucions i mesures de llarga durada. En canvi, el substrat d'aquestes mesures ja ha estat modificat radicalment (i a vegades eliminat del tot) per la transformació socioeconòmica. Això es podria anomenar «problema de l'absència de simultaneïtat». En el marc de la seva teoria de l'estructuració,

Anthony Giddens (1997) afirma que les estructures són generades per agents però enfront dels quals mostren en cada moment un avantatge espaciotemporal que els atorga poder.

Això queda il·lustrat a la perfecció en la relació entre les ciutats i les formes de vida de les persones amb les diferents estructures temporals (que aquí s'entenen en el sentit de permanència). A les ciutats, a les construccions, a les xarxes viàries i de transport, se'ls assigna habitualment una permanència molt més gran; es dissenyen i es construeixen per tal que durin molt més que les persones que hi viuen i les utilitzen. El resultat és que es genera una absència de simultaneïtat que pot provocar friccions. Els sistemes de tramvia de les grans urbs industrials en són un exemple eloqüent. Organitzats gairebé sempre de forma radial, solen consistir en grans vagons austers, amb aspecte de contenidor, als quals s'hi transporten grans grups de persones: es van dissenyar i construir per transportar mà d'obra entre els llocs de treball, el centre de la ciutat i els barris residencials. El problema és que tant els usuaris com els seus models i necessitats de mobilitat han canviat radicalment. Avui en dia, aquests usuaris treballen en jornades laborals flexibles (i ja no en torns massius); a més, tenen alternatives al transport públic i ja no defineixen la mobilitat només com el desplaçament des del punt A fins al punt B. Si els responsables dels sistemes de transport són tan inflexibles que no es poden adaptar a aquesta tendència, és previsible que sorgeixin friccions. Si ja no s'utilitzen les vies de l'era industrial, aquestes deixaran de ser rendibles i es convertiran en una font de pèrdues constants. Però alhora, la població per a la qual es manté aquest mitjà de transport es troba sola davant d'unes necessitats de mobilitat (geogràfiques, socials i geosocials) que en conjunt han augmentat.

Podem observar que els pilars que esmentàvem més amunt —l'organització de la feina, la conformació de les relacions entre sexes i generacions i l'existència i organització d'un context de solidaritat en l'entorn local— es troben enmig d'una vertiginosa transformació. Aquesta transformació, que té lloc a Europa i als altres països del món superdesenvolupat, afecta també els aspectes que tenen a veure amb el temps. Primer de tot, les creixents taxes d'activitat femenina incrementen la demanda de llocs de treball i, per tant, la competència en el mercat laboral. Alhora, aquestes creixents taxes d'activitat femenina minen els fonaments en què recolzava el repartiment tradicional de les tasques professionals, familiars i socials entre els homes i les dones. Seguidament, és cada vegada més freqüent que les tasques (aportar renda, cuidar, alimentar, educar, per exemple) que en el passat es repartien entre els diferents membres de la família es concentrin ara en una sola persona, tal com exemplifica el nombre cada vegada més elevat de llars unipersonals i monoparentals. Aquest excés de càrregues constitueix una sobreexigència per al temps de la llar especialment freqüent en el cas de les dones.

En el si de les famílies es negocia el temps que cal invertir en cada tasca i com «sincronitzar» el context familiar amb el social. I per últim, el fet que els temps d'activitat laboral i no laboral tendeixen a homogeneïtzar-se i redistribuir-se entre homes i dones es pot observar també en la coordinació temporal amb l'entorn de les famílies i les llars privades. A les feines remunerades les dones troben un marcadore de ritmes molt important (i a vegades inflexible) que exigeix més esforç de coordinació internament i externament. Els patrons temporals d'activitat professional cada cop més prolongats que s'exigeixen a les dones cada vegada es diferencien i es flexibilitzen més (Matthies *et al.*, 1994). Disminueix l'estabilitat i el grau de previsió dels seus models temporals. És freqüent que a causa d'aquest estat d'emergència es reclami en veu alta una política de temps comunitària (ampliació d'horaris als centres d'educació infantil, combinació d'horaris escolars i laborals, etc.).

2. La ciutat conscient del temps

En el passat, els models temporals i quotidians que acabem de descriure se solien tolerar sense queixes ni preguntes. A la ciutat conscient del temps, en canvi, s'entenen com una «prudent relació amb el temps de les persones» (Bremen 2030, 2003) i s'obren a la conformació social conscient.

Dins de l'àmbit urbà és especialment evident que en cada vida quotidiana individual s'entrecreuen diferents temps. Coexisteixen els temps de treball, de mobilitat, organitzacions del temps individuals i familiars, temps «lliure», que en conjunt formen els «temps de la ciutat». Són l'expressió directa del que Jürgen Friedrichs, entroncant amb Émile Durkheim, va anomenar «característiques funcionals de la ciutat»: divisió del treball i diferenciació (Friedrichs, 1995). La simultaneïtat aglomerada de la divisió del treball i la diferenciació condiciona una xarxa de referències i dependències canviants que exigeix una constant coordinació temporal. En les societats de serveis desenvolupades, aquestes dependències són reforçades com a mínim per dues característiques: la primera, amb la transformació de la gestió d'existències i temps, la logística com a dimensió de flux (per exemple, en forma de la relació proveïdor-client que trobem darre dels sistemes *just in time*) passa a tenir un paper clau també en el terreny industrial (Ihde, 1999). I la segona, l'avenç cap a la societat de serveis i del coneixement fa que el principi de simultaneïtat sigui més pertinent que en la societat industrial, ja que els serveis generalment exigeixen la presència de proveïdor i consumidor en el mateix lloc i al mateix temps. Els temps urbans diferenciats per la divisió del treball coincideixen —en condicions de copresència, segons l'escola Lund de la «geografia del temps» (Carlstein, 1978; Giddens, 1995)—, es concilien o deixen de conciliar-se. La descentralització, la diferenciació i la flexibilització fan que les xarxes temporals siguin més complicades i més variables. Les «institucions

temporals» (Rinderspacher, 1999) es qüestionen i s'esfondren (per exemple, el cap de setmana, els horaris comercials, les institucions temporals específiques de cada ofici). Sorgeixen noves institucions temporals, com per exemple l'horari de treball flexible, l'obertura nocturna o la idea del «dia del ciutadà» (Mückenberger, 2004).

Les institucions temporals atreuen l'interès de la societat i de les famílies (Rinderspacher, 1999). El temps és un recurs per arribar a determinats objectius i constitueix també un mitjà cultural que té a veure amb la interpretació i la transmissió de sentits, amb la tradició i la transformació de valors. Les institucions temporals de les societats posttradicionals generen noves organitzacions del temps per diferents vies. Aquestes noves organitzacions passen aleshores a ser components dels hàbits i els usos quotidians dels membres d'aquesta societat, i fins i tot es converteixen en «institucions». En veiem exemples de com van néixer en la història del diumenge o del telenotícies del vespre. Tots dos casos demostren que els temps «es fan», perquè no són elements que ja estan establerts. En les societats premodernes, les autoritats establien i imposaven els temps (l'església, la campanya de la feina, l'exèrcit, etc.), sense que pogués tenir-hi lloc cap mena de crítica. La societat industrial produeix institucions temporals i actors que les conformen. La història del dissabte, del cap de setmana i de les vacances va ser el naixement de les institucions temporals. Els actors de la política de temps eren, en conseqüència, les parts signants de convenis col·lectius i els legisladors. Això explica que en la societat industrial gairebé totes les institucions temporals fossin estatals.

L'arribada del terciari, la societat del coneixement i dels serveis revoluciona les institucions temporals de la societat industrial. Destruïx les institucions temporals tradicionals —a través de la flexibilització i la tendència cap a la societat de les 24 hores— i crea institucions noves. Posa nous actors a l'escena de la conformació del temps: a la posició que abans ocupaven els aspectes estatals, ara hi apareixen actors i fòrums de presa de decisions i de negociació de les dues naturaleses, la globalitzada i la descentralitzada. Per aquesta raó, l'organització del temps és cada vegada més diversa: d'una banda, s'incardina en la societat global i d'altra s'integra en veïnats, barris i comunitats locals.

En aquesta fase poden sorgir elements tan diversos com els «plans locals de direcció del temps» d'Itàlia (Bonfiglioli, Mareggi, 1997), pactes temporals d'àmbit local, dies del ciutadà, biblioteques que obren el diumenge, nous espais públics, pactes de mobilitat i noves agències territorials, com les «oficines del temps» (Mückenberger, 2004; Heitkötter, 2006). Les institucions temporals «poden» sorgir, però en cap cas això succeeix automàticament. Que la societat de serveis i del coneixement estigui en condicions de generar noves institucions temporals o que, ans al contrari, s'esfondri en una anòmia temporal, depèn dels actors de la política de temps.

3. El projecte Bremen 2030: una ciutat conscient del temps

El projecte Els Temps de la Ciutat existeix a Bremen des de fa uns 15 anys. Bremen va emprendre aquesta iniciativa per pura casualitat. No obstant això, ja hi havia una certa disposició. La ciutat té unes dimensions que possibiliten un plantejament conformador, està menys exposada que Frankfurt (una ciutat de la mateixa mida) als processos globals d'acceleració, presenta un colossal patrimoni de confiança en el tractament del conjunt urbà i es troba en condicions d'emprendre processos cooperatius i interactius que facin coincidir política, economia i societat civil (vegeu Mückenberger, 2004). Al Laboratori de Perspectives de Bremen es va començar a pensar, el 1992, en el model de «ciutat conscient del temps». El Fòrum dels Temps de la Ciutat de Bremen es va fundar el 1994 i des del principi ha cooperat amb els experiments pilot escola/llar d'infants, seguretat en espai públic, modernització de l'administració/municipi. El 1997 es va materialitzar amb l'obertura de la primera «oficina del temps» d'Alemanya en l'autoritat municipal de Bremen-Vegesack. El primer gran assaig pràctic sobre els temps de la ciutat que es va dur a terme a Alemanya va ser el projecte pilot per a la igualtat iniciat pel govern d'Hamburg el 1994, que va analitzar i transformar la zona de competència local de Barmbek-Uhlenhorst per respondre a les necessitats temporals de les joves mares treballadores.

La branca alemanya del projecte de la Unió Europea «Eurexter - Temps i Qualitat a la Ciutat» a la HWP (Universitat d'Economia i Política d'Hamburg) va començar a preparar el 1991 comunicacions i iniciatives de projecte amb Itàlia, i el 1996 va organitzar amb el sindicat ÖTV² el congrés Els Temps de la Ciutat a la ciutat d'Hamburg. El mateix any, va implantar un programa de formació permanent i va incentivar la posada en funcionament de projectes i cooperacions de projectes. Amb l'ajuda d'Eurexter, a partir del 1996 es van començar a posar en pràctica diferents projectes a Hamburg (obertura d'una oficina del ciutadà al barri d'Harburg), a Bremen (les tres accions comentades), a Erfurt (el «servei al ciutadà» de l'Administració local i l'obertura del centre clínic d'Erfurt per al barri) i a Wolfsburg (projecte ZeitWerkStadt per fer de mitjancer en els conflictes de temps sorgits entre la fàbrica de Volkswagen i el municipi o la regió). Com a preludi de l'Expo 2000, a Hannover es van organitzar tallers del temps amb les entitats públiques més importants en la marcació de ritmes. A partir de les iniciatives del nord d'Alemanya, el 1997 es va fundar el grup de treball Expo 2000 Els Temps de la Ciutat que, el 1998, es va registrar com a participant a l'exposició i va desenvolupar les seves activitats durant el bienni 1999-2000. El millor resultat quantitatiu va ser l'exposició *Els Temps de la Ciutat*, que va atreure a la casa consistorial de Bremen al voltant de 10.000 persones. Independentment d'aquestes iniciatives del nord d'Alemanya, a Hanau es

va començar a fer l'esbós —en aquest cas a partir d'iniciatives de l'Oficina i del Ple de la Dona— del model d'una «ciutat conscient del temps» que es va materialitzar en un projecte l'any 1997. Com a primer estat territorial d'Alemanya, el *land* de Renània del Nord-Westfàlia va posar en funcionament el programa Els Temps de la Ciutat, que es va materialitzar en iniciatives, projectes i oficines a cinc ciutats diferents. La política comunitària del temps va trobar el vessant científic alemany al DIFU (Institut Alemany d'Urbanística; Dietrich Henckel/Matthias Eberling), amb treballs analítics ja des del final dels anys vuitanta, i la HWP d'Hamburg (Mückenberger, 1998; 2000).

A Bremen va eclosionar, ja en la fase de l'Expo 2000, una nova generació de projectes finançats pel Ministeri d'Educació i Recerca alemany, articulats al voltant del desenvolupament de perspectives urbanes. El projecte Bremen 2030: una ciutat conscient del temps, dirigit per la HWP d'Hamburg i l'IAW (Institut de Treball i Economia) de Bremen, va guanyar el 2001 el concurs d'idees Ciutat 2030, i a partir d'aquí es va posar en funcionament. A diferència dels anteriors projectes d'Els Temps de la Ciutat, aquest programa es va caracteritzar per una integració més gran en l'Administració de Bremen. Per ordre, hi havia un Consell Rector de projecte, format pels dos alcaldes, el cap del Departament d'Igualtat d'Oportunitats del *land* i representants de la Federació Alemanya de Ciutats i del sindicat Ver.Di³. En un lloc prominent hi havia un Comitè de Treball que representava totes les àrees administratives de Bremen pel que fa a direcció de secció i negocis i tenia la missió d'assessorar i reimpulsar totes les iniciatives de Bremen 2030: una ciutat conscient del temps. El centre de coordinació, amb seu a la Conselleria del *land* d'Urbanisme i Medi Ambient, moderava la cooperació entre economia i pràctica. Aquestes estructures interdisciplinàries i transdisciplinàries reproduïen, en resum, l'estructura administrativa que exigeix qualsevol projecte de conformació de polítiques de temps.

La missió del projecte Bremen 2030 era doble. D'una banda, es pretenia treballar en un model de desenvolupament pel que fa a la política de temps adequat al tipus de ciutat amenaçada per l'envelliment. D'una altra, es volien implantar mesures concretes de política de temps que permetessin avançar cap a aquest model o que es poguessin traduir en la modificació o perfeccionament d'aquest. Tots dos objectius es van buscar a través de l'anomenada «hermenèutica de la planificació». Entre les mesures pràctiques hi havia els pactes de mobilitat de Bremen-Nord i Bremen-Hemelingen o el desenvolupament d'estructures de temps per a centres infantils de dia i llars pròximes als centres de treball dels pares, per exemple. En paral·lel es posaven en pràctica processos de participació ciutadana en la materialització concreta del model principal de la ciutat conscient

2 Sindicat de Serveis Públics, Transports i Comunicacions. (N. de la t.)

3 Sindicat Unit de Serveis. (N. de la t.)

del temps. La conferència sobre l'evolució de la ciutat, a càrrec del conseller d'Urbanisme i Medi Ambient, es va dedicar en les quatre sessions de l'any 2002 (amb uns 900 participants) al tema de la ciutat conscient del temps. En una iniciativa de cooperació entre l'equip econòmic i el comitè de treball transcompetencial es va donar forma i aprovació definitiva al projecte Bremen 2030: una ciutat conscient del temps, que després va ser autoritzat pel Consell Rector del projecte. El projecte destaca, un cop més, perquè va més enllà de la simple aprovació d'un marc normatiu. És cert que posa uns fonaments normatius de benestar en la relació amb el temps i de dret al propi temps, seguits per tres grans punts de referència per a la intervenció en política de temps; amb tot, també és cert que després d'aquest marc normatiu es formulen projectes clau, amb els quals es compromet la ciutat. A la pràctica això significa que els representants pertinents de les diferents àrees de competència plantejaven prèviament al comitè de treball els projectes clau i després es debatien al si del comitè amb una vocació transcompetencial. Aquest sistema garantia al màxim que el model principal quedés integrat en les estructures de responsabilitat preexistents, però sense tornar a caure en la lògica monodisciplinària de la limitació competencial.

Els informes de tendència de la comissió mundial Urban 21 (Ministeri de Transport, Construcció i Urbanisme alemany, 2000) van actuar com a punts de partida del model. Les ciutats del nostre món industrialitzat corresponen al tipus de «ciutat desenvolupada caracteritzada per l'envelliment» (*op. cit.*, p. 12). El desenvolupament demogràfic i social es caracteritza per la progressiva individualització, l'envelliment i el descens de la població (en termes absoluts); el resultat és la crisi i la «desconstrucció» del sistema de seguretat social. Cada vegada són més comunes les estructures comercials, logístiques, professionals i residencials disperses. Aquestes estructures suposen una càrrega per als centres i els subcentres (en el pla econòmic, social i cultural) i comporten un augment de la urbanització del sòl i del trànsit individual de la regió (amb les conegudes conseqüències ecològiques que això comporta). Els processos de polarització i disgregació social (pobresa, drogues, delinqüència) amenacen, entre altres coses, el model tradicional de ciutat europea. La globalització i la virtualització de l'economia generen tendències d'acceleració que afecten la vida laboral, els transports, les comunicacions, l'oci i la vida familiar.

Aquestes situacions són extrapolacions de tendències actuals. No es presenten automàticament ni els manquen alternatives. Si s'apliquen unes polítiques adequades (a ciutats, ciutats-estat i regions) es poden frenar, reconformar permanentment i, si escaigués, fins i tot evitar (vegeu la contraposició entre «tendència» i «contratendència» de l'informe mundial Urban 21). El programa Els Temps de la Ciutat s'ha definit en aquest context com una d'aquestes contratendències. Primer,

es pretén millorar radicalment la qualitat de vida per mitjà d'una estructuració del temps social i ecològicament sostenible i orientada a la realitat quotidiana d'habitants i usuaris (integració d'escoles i llars d'infants, horaris de botigues, serveis, ofertes culturals i oficines públiques, jornades laborals, horaris de transport de persones i mercaderies, etc.). Tot això passa per fer del «punt ciutat» un lloc atractiu no només per als usuaris, sinó també per als moderns sectors industrials i de serveis, per als professionals d'alta qualificació, per a les famílies amb canalla, per als joves i per als grans. Després, els horaris i ritmes de treball s'adapten a les necessitats vitals de les persones, i no al revés. Sens dubte aquesta mesura beneficia en primera instància les persones (millora del «benestar amb relació al temps», de la igualtat de dret entre els sexes i de la cohesió social). Així mateix, és positiu, i no pas en última instància, per a l'economia: el 2020 es prestarà moltíssima més atenció que avui als ritmes vitals de les persones que, gràcies a l'edat, acumulen experiència. Les activitats i els horaris laborals autoorganitzats que fomenten la conciliació amb la vida familiar gràcies al suport electrònic (per exemple, el teletreball) permeten que els ciutadans concertin els temps laborals, socials i urbans (comunicació, entreteniment, àgora, esport, espiritualitat, cultura). S'obren les portes per tal que una nova «cultura urbana del temps» es constitueixi en permanent fonament de convivència. Seguidament, la demanda d'assistència, seguretat, comunicació i cultura generada per l'envelliment i la individualització de la població es veu satisfeta per la sinergia que s'estableix entre les diverses polítiques de temps. Aquesta demanda no s'ha de convertir en víctima del repartiment de competències entre homes i dones heretat del passat ni tampoc de la professionalització i el voluntariat. Si ho aconsegueix, comportarà serveis personals de qualitat i accessibles des del punt de vista del temps; el suport de l'autoajuda en bancs de temps, cercles d'intercanvi i altres agrupacions; la combinació d'usos; la urbanització descentralitzada («ciutat dels trajectes curts»): estímul als barris multigeneracionals. A continuació, la creixent força d'atracció de la ciutat policèntrica, però no anòmica (amb inclusió de la «ciutat intermèdia» de Thomas Sieverts) crea múltiples espais públics, variacions de l'àgora, que permeten i fomenten la comunicació, l'alta cultura i la cultura de proximitat, la multiculturalitat, la relació intergeneracional i la modificació de la relació entre els sexes. La nova cultura del temps —copresència de diverses circumstàncies vitals, edats, ètnies, copresència de ritme i calma, de relaxació i tensió, etc.— condueix a un altre nivell de la «cultura de la diversitat». Aquesta diversitat demostra que és absurd, fins i tot des del punt de vista teòric, el discurs de la cultura guia (en alemany, *Leitkultur*) o fins i tot de la cultura guia alemanya. En aquesta diversitat s'hi trobava inserida la ciutat europea, però actualment corre el risc de disgregació i fragmentació. D'aquesta manera, sense que calgui recórrer a les cases fortificades dels països llatinoamericans ni a la teoria de les finestres trencades estesa als Estats Units, es poden prevenir la polarització

i l'aïllament social, l'abandó i la degradació dels (sub) centres de les nostres ciutats. I finalment, amb l'augment de l'atractiu i de la qualitat quotidiana de l'espai urbà policèntric, augmenten també les oportunitats de tenir un transport sostenible des del punt de vista ecològic i humà. En conjunt, es redueixen les necessitats de mobilitat. Els fluxos de trànsit agregats es revolucionen i passen a ser patrons d'ús individualitzat (per exemple, sistemes complexos de transport modular i integrat) i desemboquen en un renovat auge del transport públic. El transport individual deixa de ser la segona opció en el dia a dia i es converteix en un luxe que s'escull voluntàriament, que a més considera el cotxe ecològic un fonament de sostenibilitat mediambiental.

Amb aquest escenari, s'estableixen tres grans grups d'objectius per a la intervenció en política de temps: urbanisme, conciliació dels règims temporals de la ciutat i modernització dels serveis públics i privats. Cada objectiu s'expressa en una eloqüent frase sintètica. Aquestes grans categories d'objectius es van concebre com a principis normatius i com a grups d'àrees en què es duguessin a terme accions concretes.

L'urbanisme es va entendre com el següent objectiu: fer que la vida quotidiana a la ciutat i els seus temps fossin atractius per a les múltiples circumstàncies vitals que s'entremesclen a la ciutat. Aquest aspecte quedava sintetitzat en la següent frase: «Les ciutats s'han de caracteritzar per la densitat espacial i la diversitat temporal, fet que les converteix en realitats vives i atractives». L'urbanisme concebut en aquest sentit necessita que la dimensió física de la ciutat desenvolupi i mantingui xarxes (Dupuy) de condicions constructives, d'abastament, de mobilitat, econòmiques, etc. Aquestes xarxes han d'estar adaptades a les necessitats quotidianes i als desitjos d'integració de les persones. Entendre així l'urbanisme també requereix que la dimensió sociocultural de la ciutat contribueixi a l'urbanisme com un estil de vida mitjançant la diversitat i l'heterogeneïtat, paral·lelament a la cooperació i l'hospitalitat. A aquest àmbit d'objectius corresponen els següents camps d'actuació de la ciutat amb dret al temps: la regeneració/revitalització dels centres urbans, dels barris i dels espais públics; la seguretat en l'espai públic; la transformació dels punts de mobilitat, i el desenvolupament de pactes de mobilitat. Aquests camps d'actuació no són una llista tancada, sinó diversos aspectes que cal emfatitzar.

La compatibilitat dels règims temporals urbans es va entendre com el següent objectiu: fer que la varietat de patrons temporals i d'activitat que coexisteixen a la ciutat es vegin i es reconeixin com una expressió d'un ric procés de diferenciació i que es percebin i es controlin des del punt de vista del seu potencial de generació de conflicte. La frase sintètica d'aquest objectiu era: «Els horaris de treball, els temps socials i la conformació temporal de les ciutats s'han d'adaptar a la vida quoti-

diana de cada cas». La conciliació de règims temporals es materialitza en una àmplia gamma de tasques: fer possible l'articulació, l'estimulació mútua i la tolerància recíproca de la diversitat de patrons coexistents; l'habilitació d'un balanç personal-laboral (és a dir, una relació equilibrada entre les estructures temporals de l'activitat professional i les d'un univers quotidià i vital no professional: cuidar-se, jocs, família, parella, veïnat, comunitat èticoreligiosa, etc.); les demandes i els imperatius d'una solidaritat intergeneracional reforçada en dos sentits: la conformació de la ciutat per respondre a les necessitats espaciotemporals de la següent generació i la permanència temporal de les decisions locals que cal prendre; l'atenció universal a la integració dels objectius d'igualtat de sexes en les accions de conformació i decisions competencials pel que fa al temps en el dia a dia. En les modernes condicions de divisió de treball i diferenciació urbana no es pot reduir el concepte de conciliació a una mera forma d'«harmonia». Cal entendre-ho com un procés conflictiu en què tot depèn de dues coses: a) que es desenvolupin les capacitats (en el sentit que apunta Amartya Sen) i la força per tal de poder solucionar el conflicte, i b) que les precaucions socials de la moderació i la conciliació entrin en joc en el sentit més positiu i amb vocació activa. També en aquesta categoria d'objectius s'engloben camps d'actuació crucials a la ciutat que gaudeix del seu dret al temps: la conformació d'horaris escolars i d'atenció a llars d'infants que encaixin en els models temporals quotidians; l'adaptació d'horaris laborals i patrons temporals no professionals; una adequada oferta de mobilitat amb finalitats culturals, sanitàries, etc.

La modernització dels serveis públics i privats es va entendre com el següent objectiu: fer que als centres que ofereixen serveis a les persones se substitueixi l'orientació interna (pensar en les condicions de producció i finançament d'aquests serveis) per una orientació externa (atendre les situacions quotidianes, les circumstàncies vitals i les necessitats dels usuaris). La frase sintètica d'aquest objectiu era: «Els serveis públics i privats han de prendre les obligacions i les necessitats temporals dels seus usuaris com a punt de referència i han de contribuir a generar i fomentar la qualitat de vida». Totes les institucions amb presència en el dia a dia de les nostres societats urbanes estan en plena transició cap a una modernitat la forma de la qual encara no s'ha decidit. Avui en dia tots els serveis públics sense excepció es preocupen d'una manera o altra per la qualitat dels serveis que presten. Sovint passa, però, que es concep la qualitat des d'un punt de vista tecnocràtic. Aquest punt de vista es concentra en l'eficiència i l'efectivitat, i això no beneficia la ciutadania en l'ús que fa del temps. Per respondre a la demanda de justícia en l'ús del temps cal crear projectes de modernització reflexiva que es caracteritzin per dos elements: la referència integral a la qualitat de la vida quotidiana (no només del servei privat o públic en qüestió) i la interrelació dels diferents prestadors de serveis (diverses ofi-

cines públiques, associacions públiques-privades, etc.). Així, la modernització reflexiva comporta un increment dels processos d'informació, de comunicació, de participació local i regional i, en conjunt, de generació de confiança en els espais immediats. A aquesta categoria d'objectius pertanyen els següents camps d'actuació de la ciutat amb dret al seu propi temps: la preocupació per l'existència, la qualitat i l'accessibilitat de serveis personals importants per a la superació del dia a dia, l'adequació de les seves estructures temporals, la generació d'associacions públiques-privades i de pactes temporals locals.

En última instància, el conjunt d'aquestes metes es fonamenta en el postulat segons el qual existeix un «dret al temps» o un «dret al propi temps». Se centra en les relacions i els moviments registrats dins de l'espai immediat local —el municipi, la ciutat, la regió—, espai en els quals es desenvolupa la vida quotidiana i als quals remetent o dels quals deriven les estructures temporals. No falten raons ni ganes (socialment, culturalment i econòmicament parlant) per contribuir al fet que existeixi el dret al temps. El temps com a dret («dret al temps», «dret temporal») és un tema cada vegada més debatut a Europa (Winkler, 1995; Ost, 1999; Mückenberger, Muth, 2001; Mückenberger, 2004), però encara no existeixen moviments socials que li donin rellevància. Els problemes de temps se solen percebre i adaptar individualment. No es concep que siguin una realitat transformable ni conformable. La política de temps com a conjunt de solucions per garantir el dret a tenir temps encara no té els suports adequats: no hi ha grups d'actors que facin valdre el seu dret al temps davant dels que marquen els ritmes de l'economia i la política. Potser només és qüestió de temps (vegeu *Deutsche Gesellschaft für Zeitpolitik* (DGfZP) [en línia]. <www.zeitpolitik.de>).

En aquest sentit, la ciutat actual és un flux, atès que a més dels habitants, acull poblacions provisionals (com venedors, turistes, persones de negocis). Estrictament, el pes de la població urbana s'està desplaçant en general dels habitants (que, en xifres, disminueixen en la majoria dels casos) als usuaris discontinus (amb xifres en augment) (Martinotti, 1993). El dret al temps s'ha de garantir en la gran quantitat de gent que utilitza la ciutat.

El model intervé, d'una banda, per concretar el dret al temps combatent tres tendències: privar les persones de l'autoritat sobre el seu propi temps, sotmetre les persones a condicions de discriminació a l'hora de fer-lo servir i fer que les persones tinguin una concepció devaluada del seu temps per culpa de les condicions d'ús d'aquest. A més, el model intervé per tal que les persones puguin fer servir el seu temps d'acord amb les seves preferències i les seves metes culturals i socials, i actua també per tal que els individus i els col·lectius trobin oportunitats i espais per passar junts el temps que desitgin. D'aquesta manera, la ciutat amb dret al

seu temps reconeix un «dret al propi temps» i crea les condicions institucionals, cooperatives i de planificació de recursos per fer-lo realitat.

4. Bremen i els projectes clau de ciutat conscient del temps

En el context de la perspectiva temporal de Bremen es va intentar una «hermenèutica de la planificació», és a dir, el model s'havia de dissenyar sobre la base d'un enfocament real de projecte i, alhora, els plans de projecte s'havien de concebre i s'havien de posar en pràctica sobre la base del model. Tot això es va concretar en cinc projectes clau:

- La conformació urbana d'un «barri científic» amb una intensa presència tecnològica.
- La conformació d'un barri mediàtic amb patrons temporals diferents dels fordistes.
- La conformació d'escoles com a nous nodes de coneixement i formació integrats al barri.
- L'establiment de noves estructures professionals pel que fa a la política de temps a l'Administració de Bremen.
- La creació de llars d'infants properes al lloc de treball dels pares.

Aquests projectes es van escollir en el sentit hermenèutic per construir models «exemplars» que permetessin visualitzar i fer realitat la ciutat conscient del temps. A més, es volien transferir a altres casos, tant dins com fora de Bremen.

Des de l'escenari de fons que constitueix l'enfocament de la política de temps que es va dur a terme a Bremen, aquesta sèrie de projectes clau destaca per dues raons: en primer lloc, el plantejament ha anat molt més enllà de la mera conformació temporal dels serveis estatals socials *in situ* i, per dir-ho d'alguna manera, ha avançat en el nucli de les modernitzacions econòmiques i polítiques. En segon lloc, el plantejament s'ha implementat des de l'estadi de planificació dels projectes rellevants (mentre que abans, amb el sistema *end of pipe*, només s'actuava en la fase de resultats dels processos de planificació ja consumats). Aquest progrés es deu a dos factors. El primer, un calendari de planificació que pretenia ser integral pel que fa a àrees de competència i el segon, un assessorament d'alt nivell. En qualsevol cas, hi ha un inconvenient important: l'enfocament de política de temps de Bremen (i la implementació dels cinc projectes clau) depèn totalment de l'existència de finançament de tercers. Els protagonistes del projecte Ciutat 2030 van veure com disminuïa per moments la probabilitat de rebre ajuts del Ministeri d'Educació i Re-

cerca alemany i van buscar altres fonts de finançament extern. Si no les haguessin aconseguit, el projecte de política de temps de Bremen s'hauria quedat en foc d'encenalls malgrat els avenços registrats.

L'objectiu del primer projecte clau és la urbanització d'un barri de la ciutat. El barri acull un gran nombre de noves empreses tecnològiques. S'hi vol crear una diversitat temporal i una densitat espacial que millorin visiblement les opcions quotidianes d'estructuració del temps de la població que hi viu i que hi treballa.

Des de la seva fundació el 1971, la Universitat de Bremen s'ha convertit en el centre científic més gran del nord-oest d'Alemanya. En les 12 facultats de la Universitat s'imparteixen 60 titulacions que cursen més de 20.000 alumnes. Docents i investigadors sumen aproximadament 1.500 científics, als quals s'afegeixen uns 920 treballadors tècnics i administratius. Al costat de la Universitat, s'hi ha anat desenvolupant des del 1988 el Parc Tecnològic Universitari. Les 145 hectàrees acullen més de 300 empreses en què treballen més de 6.000 persones. La Universitat i el Parc Tecnològic conformen, amb una població diària de 30.000 persones, el barri tecnològic de la ciutat de Bremen. L'actual tendència a la densificació fa probable que la xifra de professionals arribi a les 10.000 persones. La infraestructura científica també s'està completant i, encara que moderadament, augmenta amb la incorporació de noves àrees temàtiques.

El caràcter de campus universitari del barri tecnològic (la major part del qual és una ubicació no integrada) ha fet que en les últimes dècades s'hagi optat per una estructura d'usos relativament monofuncional. L'aiguabarreig urbà de proximitat, densitat i fins i tot varietat temporal de totes les funcions de la ciutat (tret de la residencial) sembla, fins ara, difícilment compatible amb el concepte de centre tecnològic de Bremen. Concretament, ha sorgit una important demanda de diversos serveis d'infraestructura i abastament.

Els aspectes centrals són l'anàlisi de la zona, la moderació dels processos i la iniciació experimental de projectes. Es planteja quins són els inconvenients específics que la reduïda diversitat temporal suposa per a la Universitat, les empreses, els centres d'investigació i les persones que treballen als centres i que els visiten. S'estudia la implantació d'impulsos concrets i experiments de política de temps en cooperació amb actors presents a la zona. El punt de partida de l'experiment real serà la nova zona central de la Universitat. Es pretén que els nodes de mobilitat que s'hi han instal·lat evolucionin cap a nodes de coneixement i urbanisme que s'expandeixin cap a la perifèria del campus i del Parc Tecnològic. En aquest sentit, són importants dos aspectes: l'orientació (amb quina informació reben i acomiaden els nodes de mobilitat les persones que entren i surten?) i l'abastament (es podria evitar que el menjador del campus quedés desert, fins i tot els dies

feiners del curs, si se n'enriquís l'oferta amb actes científics i culturals?). El procés de conformació s'orientarà a la participació, atès que amb l'estratègia de política de temps no només es miren d'ampliar els temps funcionals del campus, sinó que també s'intenta contribuir a la consolidació de la identitat corporativa d'una institució científica i incardinar-la en les relacions culturals dels usuaris. Sorgeix aleshores una pregunta fonamental: és possible aquesta estratègia de vitalització basada en la política de temps si no hi ha una barreja d'usos que obri les portes a l'ús residencial? Vistes la impossibilitat d'expansió i la situació geogràfica del campus, aquest ús residencial sembla molt poc probable. Es va obtenir finançament intermedi per al projecte gràcies a un programa de cooperació de la UE amb Itàlia, França, Espanya i Polònia, així com de part del rectorat de la Universitat de Bremen.

El segon projecte clau és doble: l'estructuració activa d'un barri experimental de 24 hores amb la participació dels interessats i la inclusió d'un procediment de mediació per superar els conflictes temporals previsibles en el nou barri mediàtic de Stephani. En virtut d'una decisió presa el 2003 pel Govern regional i la Comissió de Promoció Econòmica es va decidir desenvolupar i finançar un centre mediàtic en aquest barri. Fins al 2006, per tant, s'han anat concentrant al centre del barri de Stephani les activitats de Ràdio Bremen (que actualment té centres diferents per a ràdio i televisió a la perifèria de la ciutat) i altres activitats mediàtiques. El centre mediàtic es completarà amb un centre de referència per als mitjans de comunicació. Des del punt de vista urbanístic, això revalorarà un barri que antigament acollia petites botigues i que actualment es caracteritza per la presència de múltiples solars buits, així com tot el nucli antic occidental. Quant a l'estructuració de l'antiga zona portuària, el barri mediàtic aconsegueix una significativa funció de connexió entre el centre de la ciutat i la ciutat marítima i marca l'entrada occidental al nucli urbà de Bremen. Els usos planejats modificaran clarament el caràcter del barri i influiran en les funcions que fa avui en dia (com per exemple l'ús d'habitatges, botigues i oficines).

Es preveu que els usos mediàtics que s'han planejat presentin un règim temporal que no es correspongui, o que es correspongui tan sols en part, amb els règims temporals dels usos circumdants. De tot plegat, en poden sorgir les següents preguntes: quin règim temporal caracteritzarà les activitats mediàtiques que sorgeixin?, quin potencial de conflicte amb els usos circumdants comporta aquest règim temporal?, com es pot acompanyar —i si és el cas optimitzar— un procés de desenvolupament d'un barri com aquest des de perspectives de política de temps? A més, el centre mediàtic del barri de Faulen no constituirà una ciutat dins de la ciutat, sinó que es caracteritzarà per les importants interaccions amb l'entorn immediat i fins i tot amb zones més allunyades de la ciutat. En aquest punt, es plantegen els següents

interrogants: quins usos circumdants es formaran a partir de l'especial orientació mediàtica del barri i del règim temporal especial dels usos que té?, a quins règims temporals estan sotmesos?, s'ha de produir una adaptació al règim temporal dels usos centrals?, com han de reaccionar els serveis públics (com ara el transport públic) davant dels règims temporals especials per garantir el funcionament del barri (és a dir, amb un nivell de confort suficient per als que hi treballin i el visitin)?, quins efectes tindrà sobre el barri i sobre el conjunt de la ciutat?

L'objectiu de l'experiment real serà, probablement, la integració en la planificació de les intervencions de política de temps necessàries per a un barri «modern» d'aquestes característiques, entre les quals hi ha, per exemple, les qüestions de barreja d'usos: la integració d'habitatges i centres d'escolarització i llars infantils i espais de restauració i cultura com a fites d'un entorn innovador. També s'hi inclouen, malgrat tot, els conflictes temporals que sorgeixen entre un barri mediàtic actiu de 19 a 24 hores i el barri residencial limítrof, de característiques tradicionals.

Per al projecte es va obtenir l'ajuda d'un pla interdisciplinari de la HWP, la Universitat Tècnica d'Hamburg-Harburg i la Facultat de Geografia de la Universitat d'Hamburg. També cal esmentar la voluntat de cooperació que ha demostrat Ràdio Bremen.

El tercer projecte clau és l'estructuració d'escoles model·liques com a nou node educatiu integrat. Són centres que, pels horaris i per com estan conformats, s'adapten tant a l'estructura dels temps quotidians del barri com a la necessitat d'un aprenentatge permanent amb vocació de futur. Els punts nodals educatius obren l'escola al barri i a les necessitats de coneixement, de posada en comú i de comunicació d'una societat del coneixement. Es converteixen en el punt en què es fa possible un aprenentatge permanent per a totes les generacions, totes les comunitats ètniques i totes les especialitats. Són centres d'aprenentatge per a tots i punts d'ampliació formativa integrats als barris. Es distingeixen per l'oferta de les possibilitats ja presents al barri (associacions de veïns, universitats populars, casals de joventut, etc.). Aquesta obertura de l'escola al barri s'està debatent i provant a tot el món: als Països Baixos (Groningen: Vensterschool), a Itàlia (Bozen: camí segur a l'escola i obertura del pati escolar al barri), als Estats Units (escoles com el centre comunitari de producció de coneixement [Carnoy, 2002] i així mateix el «moviment extraescolar» [Noam, 2001]).

En la societat del coneixement, les escoles no es poden limitar a transmetre coneixements als alumnes, tal com ens indiquen els resultats dels estudis PISA i IGLU. L'escola ha d'incloure l'entorn (pares, etc.) i encara més en el cas de l'alumnat de contextos migratoris. Ha d'oferir al barri accés als mitjans de coneixement del futur (Internet, etc.). S'ha de convertir en el node de comunica-

ció per al diàleg amb les necessitats de comunicació i coneixement del barri. Amb aquestes condicions, l'escola pot contribuir a desenvolupar potencials innovadors en els recursos humans.

L'oferta passa a incloure serveis del barri i per al barri (com per exemple un curs de «cuina turca per a tothom»), programes de formació, trobades d'art i cultura, propostes d'entreteniment (per exemple, vetllades lúdiques), activitats esportives i culturals, activitats per a nens, programes vespertins de professorat (classes particulars) i ofertes de les autoritats locals. Els nodes de formació s'equipen per tal d'obrir-se a col·lectius que altrament no entrarien a l'escola. No tenen barreres, però també s'adapten als usuaris adults (cadires, banys). L'organització i les ofertes van a càrrec de voluntaris, gestors locals, pares, professors (per exemple, els jubilats), membres de les comunitats escolars, educadors de llars, societats esportives i negocis locals.

La funció dels nodes de formació es reforça especialment en els períodes en què (ja) no hi ha escola, és a dir, a la tarda o els caps de setmana. En qualitat de node de formació, l'escola es converteix en un element de vitalització del barri i així fa dels carrers i places un lloc més segur i més sociable. Els nodes de formació contribueixen d'aquesta manera a la creació d'«espais públics». L'escola evoluciona d'aquesta manera fins a transformar-se en un node del barri que estimula la innovació i la integració social, de manera que contribueix al desenvolupament tant qualitatiu com quantitatiu dels recursos humans.

També en aquest cas se situa en primer pla l'experiment real. No és només un projecte d'investigació, sinó un projecte pràctic de conformació de la realitat (per bé que, certament, sí que té bases científiques i s'avalua segons aquests coneixements). La cooperació amb les escoles que es duu a terme a Groningen i a ciutats d'altres països europeus segueix el principi, provat tantes vegades en projectes de la Unió Europea, d'«intercanvi de bones pràctiques»: es compara i s'aprèn (amb mètodes sistemàtics) dels conceptes i les experiències d'altres projectes que hagin tingut èxit. Es comença per provar nodes formatius concrets en un barri, però amb la pretensió de reproduir els resultats positius en altres zones de la ciutat.

El quart projecte clau se centra en les implicacions de política de temps derivades de l'establiment de noves estructures en l'Administració de Bremen. En un projecte de política de temps es va dur a terme, al nou Centre d'Atenció Ciutadana de Bremen-Mitte, un procés de mediació en relació amb serveis i horaris d'obertura. Hi van participar (sota la meua direcció) una selecció de ciutadans, la direcció de l'Administració municipal i el Comitè de Personal. El procés presentava una metodologia innovadora, ja que incloïa participació ciutadana (desenvolupament del procediment de cèl·lules de planificació de Peter Dienel i del procediment Choice Work de Daniel Yankelovic).

En el procés de reforma de l'Administració de Bremen, els processos encaminats a la modernització de la prestació de serveis públics ofereixen bones hipòtesis com a punts de partida de les polítiques de temps. Especialment, un punt de partida és el projecte Centres de Serveis Locals / Centres d'Atenció Ciutadana, implantat en diferents fases durant el període 2002-2004 i desenvolupat posteriorment com una nova «filosofia de serveis». Parlem d'un seguit de reflexions ja desenvolupades sobre l'orientació conseqüent al client, un concepte ampliat de l'ús dels recursos i una tematització dels papers especials que duu a terme un servei públic. En el context d'un desenvolupament posterior, ens trobem amb un objecte i un àmbit d'observació que és concret i orientat a la pràctica i alhora perspectivista. El focus investigador pot anar més enllà de la reassignació dels recursos temporals entre oferidors i demandants, tal com es busca en el model sota l'etiqueta «modernització reflexiva dels serveis públics i privats». A més, en altres àrees de reforma administrativa, hi ha altres punts d'ancoratge pràctic que es refereixen a diferents camps d'actuació.

El cinquè projecte clau mira cap a la ciutat oberta a la família. En el marc de Bremen 2030 ja s'han dut a terme estudis sobre la flexibilització dels horaris d'obertura a les llars d'infants. A més, a partir del Fòrum de Bremen dels Temps de la Ciutat ha sorgit una iniciativa d'empreses i institucions socials: el procés de certificació Hertie, que identifica les «empreses amigues de la família». A més dels horaris d'obertura, la possibilitat de sincronitzar individualment els horaris d'assistència i els horaris de treball té un paper fonamental. En trobem un model en l'obertura de llars d'infants a prop dels llocs de treball dels seus pares.

Els pares joves demanen a una societat oberta a la família (amb tota la raó) que els proporcioni ofertes per poder pujar els fills i conciliar-ho amb l'activitat professional. Estem parlant tant de la possibilitat de reduir o interrompre (provisionalment) l'activitat professional en benefici de l'educació dels fills com de l'habilitació de perspectives professionals per al període que ve després. Segons un estudi sobre els centres d'atenció infantil i els comportaments de les mares al mercat laboral presentat el juny del 2002 pel Ministeri de Família, Tercera Edat, Dones i Joventut alemany, a l'Alemanya occidental gairebé el 70% de les mares de nens menors de 12 anys que no treballen volen incorporar-se a l'activitat professional. L'estudi Shell del 2002 posa de manifest que avui en dia la carrera professional és tan important per a les dones joves com per als homes, però que aquestes no volen renunciar a tenir una família a canvi dels objectius professionals.

A les empreses els interessa enormement contractar i mantenir personal femení qualificat: en l'actual context d'evolució demogràfica, la mà d'obra tendeix a ser escassa. Així, cada vegada són menys les empreses que es poden permetre el luxe de prescindir de les dones, que posseeixen unes qualificacions manifestament elevades. Una política de personal conscient de l'existèn-

cia de la família i orientada a la igualtat d'oportunitats permet, especialment a les treballadores, conciliar els seus projectes laborals i vitals. A més de la flexibilització dels horaris de treball, aquesta política pretén facilitar la reincorporació al món laboral després de les interrupcions per motius familiars. En aquest sentit, podríem parlar de la cooperació de l'empresa en l'organització de la cura dels nens (per exemple, obrint una llar a prop de la feina).

Gràcies a una iniciativa dels grups municipals SPD i CDU per promoure el desenvolupament exemplar de centres d'atenció infantil propers als llocs de treball dels pares (sobretot per a infants menors de tres anys), l'Ajuntament de Bremen va incloure una partida per a la creació de fins a 40 places per a nens de fins a tres anys en els pressupostos de l'any 2003. Amb això es volia donar un impuls al desenvolupament de llars properes als llocs de treball dels pares. A les empreses, negocis i particulars interessats se'ls ofereix la possibilitat d'incloure una part de l'ajuda estatal en projectes de llars properes als llocs de treball, especialment per a nens menors de tres anys. El finançament es fa en el marc d'una associació pública-privada, o sigui combinant subvencions públiques, aportacions dels pares i participació de les empreses en qüestió.

Els projectes actuen amb anticipació sobre el nucli de la modernització política i econòmica de la ciutat hanseàtica. A hores d'ara ja estan en fase de disseny. Podem parlar, doncs, dels primers passos d'una planificació estratègica de política de temps a Bremen. Amb tot, en el futur caldrà ancorar (paral·lelament amb els projectes clau) institucionalment aquesta mena de polítiques en l'Administració. A Itàlia, per exemple, l'esmentada Llei de 8 de març de 2000 ha fet imprescindible l'existència d'oficines del temps; a més, ha passat a ser una tasca dels municipis incloure en la planificació urbanística una planificació temporal (*piano regolatore degli orari*). Concebre i adaptar aquestes mesures per tal que encaixin en el sistema de planificació alemany i en la pertinent legislació és igualment una de les missions de la fase d'implementació de Bremen 2030: una ciutat conscient del temps. Encara no sabem si després d'una integració com aquesta, s'arribarà a fer que els plantejaments de política de temps siguin permanents (o, en altres paraules, si se superarà l'orientació al finançament de tercers i als projectes).

5. Implicacions per a la política familiar dels projectes clau de política de temps

A Alemanya i als altres països europeus que han iniciat projectes de temps de la ciutat, els objectius en matèria generacional i d'igualtat de sexes han tingut sempre un paper essencial. Això no obstant, el plantejament de les polítiques de temps es regeix per unes intencions que van molt més enllà. Inclou les infraestructures socials (escoles de jornada completa, cura de nens petits, atenció

a la tercera edat), la transformació dels papers de cada sexe a la feina, a la família, a la política i a la societat, l'organització empresarial del temps, l'espai públic i les condicions espaciotemporals de la vida de qualitat. Tot plegat és l'essència de les estratègies d'Els Temps de la Ciutat. És un enfocament transformador que intenta atendre les circumstàncies vitals i les necessitats quotidianes individuals. Però aquesta meta no es busca mitjançant la individualització (és a dir, tornant la pilota als afectats amb els problemes del dia a dia), sinó que proposa ajustos estructurals de les relacions espaciotemporals entre l'activitat professional, la vida personal i l'àmbit local d'individus, famílies i grups. Només observant, analitzant i transformant la suma d'aquestes relacions amb el criteri de la conciliació es pot sostenir aquest concepte (tal com, segons la informació de què dispo, s'utilitza en el context italià).

Amb el descobriment de la política de temps s'ha fet manifest que les intervencions en aquest sentit reclamen un enfocament «integral» sistemàtic; si continuen com un únic tipus d'intervencions (com ara una modificació dels horaris de treball, del transport públic o dels sistemes de cura d'infants) o se segueixen limitant a determinats actors o àrees de competència social, el més probable és que fracassin perquè tindran efectes no desitjats sobre altres àmbits. L'esforç d'incrementar la qualitat de vida no es pot limitar a l'organització del treball, ni tan sols del treball remunerat com a tal. S'ha de comprometre amb el concepte més ampli de treball, percebre i actuar sobre aquests pilars amb una mirada de complicitat i una àmplia perspectiva en interacció amb la resta de pilars, implicar-se amb un discurs seriós i generador d'actuacions i una cooperació amb altres actors creadors de societat, a més dels habituals, els empresaris i l'estat.

Aquestes connexions es poden establir sistemàticament si tenim en compte el context en què la societat de serveis i del coneixement situarà la ciutat en les pròximes dècades. Es presentaran notables simplificacions en els àmbits de l'activitat professional, la família i la comunitat local, així com en els efectes que tenen sobre els temps quotidians dels seus habitants i usuaris (Carnoy, 2002; Bremen 2030, 2003; Mückenberger, 2004). L'economia i el treball en transformen radicalment el seu caràcter. Es «deslimiten» en la dimensió espacial i temporal, es flexibilitzen i es tornen cada cop més incerts per als treballadors (vegeu per a més detalls Mückenberger, 2004, p. 245). El coneixement i el fet d'«aprendre a aprendre», «saber comercialitzar coneixement» es converteixen en un element vital per als individus: homes, dones, famílies i fins i tot nens. Els cicles vitals perden així els ritmes tradicionals i s'acceleren, i les fases de continuïtat i repòs passen a ser una excepció. El risc associat al (no)coneixement —«quedar-se despenjat»— és, per a la societat, una amenaça d'escissió. Passa el mateix amb la manca de mescla social i espacial de la població resident a causa de la suburbanització, etc. S'hi associen també (i no exclusivament) problemes de justícia social.

Les transformacions de la vida quotidiana comporten, sense cap mena de dubte, l'oportunitat de gaudir de més llibertat i independència, una llibertat que beneficia tant l'individu i el grup com els sexes i les generacions. Però amb la flexibilització, l'acceleració i l'actual amenaça a la qual estan sotmeses les relacions vitals, no es poden abandonar a la seva sort els individus i les famílies. Si s'abandonen, la pèrdua d'una tradició d'allò que és quotidià es traduirà en un estrès permanent i una progressiva heteronomització.

Les famílies i les llars ja es troben avui en dia en una situació paradoxal. En un món laboral i personal flexibilitzat i individualitzat, se'ls exigeix més esforç a l'hora d'establir una cohesió social (com a suport de l'«individu flexible», com a «límit» en situacions professionals amenaçades, com a dilatat centre de treball i d'aprenentatge). Tot i així, alhora i per les mateixes condicions, la seva capacitat d'adhesió continua disminuint: transformació de la relació entre els sexes, xifres de divorcis, mobilitat augmentada, descens de la natalitat entre la població autòctona, modificació dels tipus de llar, envelliment de la població, etc. (vegeu per a més detalls Bertram, 2002; Mückenberger, 2004, p. 249). El previsible retrocés quantitatiu i l'envelliment simultani de la població fan probables mesures totalment innovadores en matèria de solidaritat, temps, comunicació i vida quotidiana. Això significa que l'organització individual del dia a dia funciona com un joc d'equilibri temporal i que la «unitat d'allò quotidià» (Helga Krüger) ha deixat de ser experimentable.

Són molts els indicis que assenyalen que aquestes dificultats de la situació de les famílies no faran altra cosa que augmentar en el futur. La conseqüència podria ser, veient les onades d'immigrants que entren com a compensació del descens poblacional, una manca de mescla i l'amenaça de la cohesió social. La tendència a la desurbanització fa témer un retorn a les posicions tradicionals en la relació entre els sexes. Una disminució de la prestació de serveis de les ciutats amenaça les condicions de desenvolupament de la infància. Tot plegat posa en perill els mateixos fonaments solidaris de la societat. Les fonts, si se sotmeten a una sobreexigència cada cop més acusada, s'acaben assecant. Això no només perjudica la cohesió social, sinó també la productivitat econòmica i la integració política. Així mateix, però, aquesta evolució és ambigua i en cap cas manca d'alternatives. Certament, la forma tradicional està amenaçada per la sobrecàrrega que hem descrit, però la individualització no significa únicament la reducció en quantitat de les formes socials tradicionals i la relaxació de vincles socials que abans eren sòlids i duraven tota la vida. L'altra cara de la moneda és alliberar-se de les obligacions que comportaven i tenir la possibilitat de buscar i comprometre's amb noves formes de convivència i vinculació més flexibles i escollides amb llibertat per cada individu. Amb les formes de convivència de nova creació o nascudes de l'ampliació de models existents

(«famílies *patchwork*», veïnats, xarxes de suport específiques d'entorns concrets, etc.), sorgeixen també noves oportunitats de foment de la cohesió i la integració social. La promoció de la política de temps incideix conscientment en aquestes oportunitats i és una de les formes en què es pot utilitzar el desenvolupament urbà.

A partir de la flexibilització del treball i de la individualització i pluralització dels mons vitals, neixen noves demandes en les expectatives de la comunitat estatal (municipal, estatal i fins i tot transestatal). Amb tot, la mateixa comunitat es troba també en una situació complicada, com si se'n pogués esperar que ella mateixa solucionés les esquerdes que fracturen el món laboral i familiar. A vegades les mateixes comunitats locals agreugen o reproduïxen aquestes fractures (Sieverts, 1997; Mückenberger, 2004, p. 242). Frequentment, les xarxes informals que descansen sobre la família o el veïnat perden la força o s'acaben dissolent. Els municipis, en qualitat d'unitats espacials, corren perill davant de la desurbanització. Perden habitants, per bé que no necessàriament «usuaris». Augmenta la competència amb altres focus d'atracció en habitatge, treball i oci. La comercialització universal els sotmet a una elevada pressió d'acceleració i trànsit (d'individus) que alhora els fan menys atractius.

D'acord amb el coneixement científic actual, és molt probable que les fractures entre treball, feina i comunitat local continuïn en el futur o fins i tot s'agreugin. Els experts no tenen clar, però, quines de les anteriors tendències d'evolució per a les properes dècades seran evitables i quines seran inevitables. Es considera que l'evolució de l'activitat professional i de les famílies és difícilment reversible: veiem l'evolució del món laboral a causa de la pressió globalitzadora i el desenvolupament dels mons vitals a causa de la persistent desradicalització de les formes de vida i de socialització. Per aquest motiu hem de prestar una atenció especial a les possibles evolucions alternatives de les comunitats locals. Podria ser que aquestes aconseguissin desenvolupar més poder d'integració («cohesió reticular») en aquest context per mitjà d'una orientació més clara de la seva política del dia a dia i de la seva conformació del temps, a més d'un grau més elevat d'informació, cooperació i participació.

Recentment he realitzat una anàlisi sobre els inicis dels projectes de ciutat a Alemanya i Europa que han optat per un accés de la societat civil a la política de temps, i n'he presentat un informe més aviat escèptic (Mückenberger, 2004). La impressió que n'he obtingut és aquesta: els actors de la societat civil, en el paper de promotors de desitjos en matèria de política de temps, no estan prou conscienciats i units per desenvolupar la seva força enfront dels actors «del sistema» en els àmbits polític i econòmic. En canvi, tampoc es pot subestimar el pes dels desitjos de la societat civil pel que fa a política de temps; els actors del sistema perceben

aquests desitjos mitjançant «senyors» i «antenes» (Cohen, Arato, 1992; Habermas, 1992), això és, amb «sistemes d'alerta primerenca», i els inclouen en els càlculs per la via de la legitimació preventiva. A la llum d'aquests resultats, per a la continuació del projecte Ciutat 2030 sembla adequat deixar de buscar primordialment el punt d'accés en els actors de la societat civil i començar a buscar-lo en els actors polítics i econòmics; de fet, es fa així pràcticament en tots els projectes clau.

Concretament, en el projecte del parc tecnològic i universitari és important integrar, pel que fa a l'exploració, un component «del món vital» que permeti l'existència d'un «desig de permanència» i «identificació». En altres casos semblants veiem aquest component quan comprovem que també s'hi viu, al campus, i que com a conseqüència de la barreja d'usos hi ha relacions entre els sexes i entre generacions que són determinants culturalment parlant. Si aquest tipus de barreja d'usos se separa a causa de restriccions objectives, l'estratègia de la política de temps estarà obligada a apostar per succedanis dels efectes locals d'una barreja d'ús: cura infantil, botigues, cultura, aprovisionament, etc., sense cultura residencial. També hi ha exemples d'aquestes estratègies substitutives, com podria ser el cas dels centres comercials que s'han construït. Veurem si un campus pot recolzar o no la seva vitalització en aquesta mena de succedanis dels mons vitals familiars en l'experiment real.

Fins i tot en el cas dels barris mediàtics hi ha l'amenaça d'una monocultura de dominació dels joves professionals, homes sense fills. Segons el que sabem dels barris postfordistes, la productivitat i la capacitat d'innovació depenen també de l'abast de les ofertes culturals i gastronòmiques urbanes. Aquí es planteja si es pot sobreviure en una barreja d'aquestes característiques, més aviat funcional, o si l'atractiu d'aquesta mena de barris necessita, a més, la barreja social d'edats i de sexes: l'ocupació qualificada femenina, la possibilitat de combinar l'activitat professional amb la paternitat gràcies als sistemes d'atenció dels nens, els horaris laborals i, en última instància, el mateix assentament vital.

El punt nodal de la imatge té d'entrada més referències vitals i familiars, tal com les coneix l'escola fordista tradicional. La qüestió és més aviat fins a quin punt aquestes referències es poden mesurar amb els fonaments «sistèmics» de la institució escolar: els sistemes temporals de professors, monitors i personal d'administració, regulats per convenis col·lectius, els sistemes d'assegurances titulars dels centres docents, la tendència cap a l'economia d'empresa dels assessors d'empreses, la resistència sindical contra el voluntariat com a substitut de la professionalització, etc. Basar el projecte exclusivament en la societat civil serà un fracàs. En lloc d'això, sembla ser viable fonamentar l'obertura de l'escola d'una manera també sistèmica. Per exemple, l'experiment Bertelsmann o el «moviment extraescolar» pro-

meten èxit escolar i es mantenen al marge del sistema educatiu actual malgrat que, a la vista de PISA i IGLU, aquest els necessita urgentment.

També el projecte de modernització de l'Administració presenta implicacions per a la política familiar. Les ofertes de serveis d'una institució han de poder reaccionar a les condicions vitals dels seus usuaris. Per poder interrelacionar i combinar els interessos temporals dels treballadors i dels «clients» (integrats tots en interessos familiars i vitals), la institució necessita nous processos d'obertura i exploració, mètodes de compensació i ajustament d'interessos; en tots aquests contribueix l'enfocament de política de temps.

En el projecte de crear llars d'infants properes als centres de treball, cal que se superi una pregunta: al capdavall, no es tracta d'una simple estratègia de política laboral? D'una banda, serien llocs on es podrien deixar els nens (des del punt de vista dels treballadors). De l'altra, constituïrien un tipus de fidelització a l'empresa i a la seva ideologia (des del punt de vista de l'empresa). Classificar aquesta realitat amb l'etiqueta de política familiar demostraria molt poca vista. En aquest àmbit, s'han d'elaborar solucions autèntiques de política fami-

liar des de la perspectiva i amb la participació dels nens afectats i projectar ofertes locals que ofereixin independència i equilibri cultural. Els interessos de política de temps es refereixen a valors morals i culturals tant com a demandes econòmiques de solució de problemes. La missió de l'experiment real és posar a prova la congruència d'interessos.

En cada un dels cinc casos, els projectes es desenvolupen com a polítiques laborals, locals o familiars. Perquè siguin adequats, amb tot, cal que s'estenguin en cada una de les altres àrees. En aquest sentit, es demostra que tots aquests projectes de política de temps tenen implicacions de política familiar. En aquesta ampliació necessària mai no hi deixa d'haver un cert risc: es pot rebutjar o es pot efectuar exclusivament en un pla funcional. Sovint l'èxit depèn del fet que un interès es pugui expressar al mateix temps en l'idioma tant dels uns com dels altres. Però els interessos sempre han de trobar un nivell lingüístic comú, i per fer-ho sembla que en molts casos l'enfocament de política de temps és el que pot oferir el vocabulari apropiat. Amb tot, mai en cap experiment real no es pot predir clarament quin serà el resultat.

Introducció

1. Qüestions prèvies

- 1.1. Què són les polítiques relatives al temps a la ciutat?
- 1.2. La doctrina de les polítiques temporals
- 1.3. Les lleis italianes de referència per al Pla del temps de la ciutat
- 1.4. Relació entre el Pla del temps i la planificació urbanística

2. Els canvis estructurals i els conflictes temporals legitimen l'acció sobre els temps de la ciutat

- 2.1. Les raons socials de la planificació temporal
- 2.2. La construcció de la idea de qualitat de vida en l'experiència de les polítiques temporals urbanes
- 2.3. L'acció participada
- 2.4. Morfologia dels horaris laborals en l'àmbit dels horaris públics
- 2.5. Les parts interessades en la gestió temporal
- 2.6. Les qüestions estratègiques de les polítiques temporals urbanes
- 2.7. Les raons urbanístiques de la planificació temporal

3. Un patrimoni de consciència civil que ha de ser valorat en el Pla del temps de la ciutat de Bèrgam

4. El Pla del temps en relació amb el Pla dels serveis i el Pla de govern del territori

- 4.1. El concepte de qualitat en el Pla dels serveis de la regió de Llombardia

5. Annexos

- A. Fitxa del Pla del Temps (PTO) i del Pla dels Serveis (PDS)
- B. El Pla del temps per a l'administració del territori a Bèrgam
- C. Document director del Pla territorial dels horaris de la ciutat de Bèrgam

6. Referències bibliogràfiques

EL PLA TERRITORIAL DEL TEMPS. POLÍTIQUES I PROJECTES SOBRE ELS TEMPS DE LA CIUTAT¹

Introducció

En aquestes pàgines es presenta el Pla territorial dels horaris de la ciutat de Bèrgam (Llombardia, Itàlia) com el cas més avantguardista i, per tant, més representatiu de l'evolució de les polítiques temporals urbanes a Itàlia, principalment pel que fa a la integració dels aspectes temporals i espacials en la qualitat de vida.

Bèrgam forma part del sistema urbà de Milà, i viceversa, en la gran aglomeració regional que forma un continu urbà multipolar. El text ha estat extret del document del Pla amb aportacions de Gisella Bassanini, Roberto Zedda, Marina Zanbianchi (responsable de la redacció del Pla), Stefano Stabilini i Laura Brioschi. Considerar Bèrgam el cas més avançat no és una opinió formulada per al lector, sinó més aviat un fet concret. Així, a Bèrgam, l'Administració municipal ha iniciat gairebé simultàniament l'elaboració del Pla del temps, el Pla dels serveis i el Pla general de la ciutat, la qual cosa ha permès cercar i experimentar una planificació alhora espacial i temporal i ha atorgat al Departament de Gestió del Temps de la ciutat un paper absolutament original. Per complementar l'explicació dels esdeveniments que han tingut lloc a la ciutat de Bèrgam, s'inclouen reflexions generals sobre l'origen de la planificació temporal, sobre les parts interessades i sobre el paper de les dones.

1. Qüestions prèvies

1.1. Què són les polítiques relatives al temps a la ciutat?

Les polítiques temporals urbanes s'encarreguen de les relacions que s'estableixen entre l'ús individual del temps i els horaris públics. En l'àmbit de la ciutat, aquestes polítiques s'encarreguen del seu funcionament a diferents escales d'organització: d'una banda, garanteixen que els ciutadans de Bèrgam puguin fer la seva vida privada, social i pública i, de l'altra, permeten a les organitzacions —empreses, famílies, associacions i institucions— desenvolupar les seves activitats.

El funcionament d'una ciutat té dos vessants interrelacionats: l'ordre espacial o urbanístic i l'ordre temporal o dels horaris dels serveis d'interès general, de la feina i de les organitzacions. Com que estan relacionades amb la física de les maneres de viure, les polítiques temporals urbanes han esdevingut polítiques espaciotemporals, malgrat que tenen competències i finalitats centrades en el temps i en els horaris de la vida d'una ciutat.

Durant molt de temps semblava que amb l'urbanisme, és a dir, amb els plans de disseny de la forma de la ciutat i l'articulació espacial de la ciutat, n'hi havia prou per determinar el funcionament de la «màquina urbana» i que es podia deixar per als horaris laborals i per a l'estàndard temporal 4+4 el paper de regular els horaris dels serveis d'interès públic, els processos productius i la vida familiar. D'entre tots els serveis públics, els transports i les infraestructures del transport públic han fet la funció de reguladors espaciotemporals de la vida social de la ciutat, enllaçant els espais urbans entre si i amb els territoris extraurbans i sincronitzant la durada del desplaçament d'un treballador amb l'horari laboral de la seva empresa. Per la funció que tenen en l'estructuració de la vida social, les qüestions dels serveis i de la «viabilitat» han estat, a partir de la postguerra de la Segona Guerra Mundial, el centre de l'acció urbanística. Però el fet que des de l'urbanisme no s'hagi parat atenció en els aspectes temporals del funcionament de la ciutat ja no es pot combatre durant més temps, pels motius generals que sintetitzarem abans d'analitzar específicament els problemes temporals de Bèrgam i el seu pla del temps a la ciutat.

Ben mirat, no només els horaris públics fixats en els serveis, les organitzacions i les agendes dels ciutadans de Bèrgam influeixen en la seva vida i en la vida de les organitzacions, també hi incideixen els altres territoris que tenen relació amb la vida dels ciutadans,

¹ Traduït de l'original italià.

les empreses i les institucions de Bèrgam. Els geògrafs i planificadors han anomenat aquest arxipèlag *sistema urbà*. El *sistema urbà bergamasc* està format per la ciutat de Bèrgam i pel conjunt de territoris on hi ha assentaments i comunitats amb els quals els habitants, les empreses i les organitzacions de la ciutat mantenen relacions de vida i de feina. Construir els mapes del sistema urbà bergamasc és una de les tasques del Departament de Gestió del Temps de la ciutat de Bèrgam.

L'àrea de competència de l'acció pública és l'espai urbà. La normativa en matèria de planificació del temps de la ciutat preveu també la coordinació de les polítiques temporals en el territori extraurbà. L'acció pública pel que fa al temps de la ciutat no s'encarrega dels elements existents i de quantificar-los —per exemple, quantes escoles noves calen—, sinó de construir relacions temporals idònies —per exemple, entre els horaris i el calendari de les llars d'infants, els horaris laborals dels treballadors, els horaris laborals dels pares, els horaris dels transports— en funció dels usos que els habitants i les empreses fan del temps i del territori. La quantitat d'escoles que cal implantar és una de les tasques de la planificació urbanística.

1.2. La doctrina de les polítiques temporals

A Itàlia les polítiques de temps es van començar a desenvolupar inicialment a principis de la dècada dels noranta amb el Pla del temps de la ciutat de Milà i, posteriorment, a meitat de la mateixa dècada, es van difondre per Europa. Des dels primers intents ingenus d'acció pública, una xarxa europea d'universitats ha donat suport a la difusió i l'arrelament treballant en tres direccions:

1. La construcció d'una *praxeologia*, és a dir, d'unes eines tècniques centrades en l'acció temporal: cartografia cronogràfica (cronograma dels esdeveniments, mapa temàtic dels cronotops urbans, cronograma dels pols d'atracció, mapa *on/off* dels usos que fan les poblacions resident i no resident de les àrees urbanes, mapa espaciotemporal dels llinars, cronograma *on/off* per a polítiques de seguretat de l'espai públic); models descriptius dels llocs habitats (cronotops); tècniques de governança i de construcció de taules de planificació conjunta; models d'anàlisi de les polítiques públiques; sistemes informatius territorials amb objectes temporals, i procediments administratius per gestionar plans i polítiques.
2. L'elaboració d'una base teòrica, en part interdisciplinària, per orientar la recerca i el sentit de l'acció pública: urbanisme temporal; sociologia de la família, del territori i de la feina; geografia del temps; cronobiologia i ecologia del temps; art públic per a l'expressió d'una cultura del temps, filosofia del temps, i filosofia feminista. En particular, aquests

estudis teòrics permeten avui dia comprendre i descriure l'acció del temps en la configuració urbanística i morfològica de la ciutat construïda.

3. Un extens atlas d'estudi de casos en matèria d'investigació activa que treballa des de dins i en sincronia amb els processos de transformació, és a dir, ni abans, d'acord amb l'antiga lògica de «primer conèixer objectivament el problema i després actuar a partir d'una racionalitat segura», ni després, per prendre distància i reflexionar teòricament.

1.3. Les lleis italianes de referència per al Pla del temps de la ciutat

La realització de projectes sobre la gestió del temps a la ciutat s'acull a Itàlia a un vast conjunt de lleis:

- Llei 142/1990, de 8 de juny, sobre l'ordenament de les autonomies locals, art.36, § tercer: atorga a l'alcalde el poder de «coordinar els horaris de les botigues i dels serveis públics així com els horaris d'obertura al públic de les oficines perifèriques de les administracions públiques, amb l'objectiu d'harmonitzar el compliment dels serveis a les exigències globals i generals dels usuaris».
- Llei 241/1990, de 7 d'agost, sobre noves normes en matèria de procediment administratiu i de dret d'accés als documents administratius, art. 2, § segon: introdueix l'obligació de concloure els procediments administratius dintre d'un breu termini definit per cada tipus d'acte, ja que també la rapidesa en la resposta de l'Administració pública es considera un factor de creixement, idoni per evitar als ciutadans les conseqüències negatives d'una pèrdua de temps inútil.
- Llei 125/1991, de 10 d'abril, sobre les accions positives per assolir la paritat home-dona en el context laboral, art.1, § segon, lletra e): indica, mitjançant una reorganització del treball, de les condicions i dels temps de feina, el camí per millorar l'equilibri entre responsabilitats familiars i professionals i una distribució més equitativa de les tasques entre els dos sexes.
- Decret llei 29/1993, de 3 de febrer, sobre racionalització de l'organització de les administracions públiques i revisió de la disciplina en matèria de treball públic, art. 5, de conformitat amb la Llei 421/1992, de 23 d'octubre, art. 2, que estableixen, entre els criteris generals en què s'ha d'inspirar la reorganització de les administracions públiques, és a dir «l'harmonització dels horaris de servei de les oficines i del treball amb les exigències dels usuaris i amb els horaris de les administracions públiques dels països de la Comunitat Europea, així com amb els horaris de la feina privada».

- Llei 285/1997, sobre les disposicions per a la promoció de drets i d'oportunitats per als infants i els adolescents, que preveu intervencions «en l'àmbit central i local per afavorir la promoció dels drets, la qualitat de la vida, el desenvolupament, la realització individual i la socialització dels infants i adolescents...». La Llei preveu també l'experimentació de serveis socioeducatius innovadors per a la primera infància (0-3 anys).
- Decret llei 114/1998, de 31 de març, sobre la reforma de la disciplina relativa al sector del comerç, art. 11, en consonància amb la Llei 59/1997, de 15 de març, art. 4, § 4: introdueix importants marges de liberalització quant als horaris de les activitats comercials, i demana als ajuntaments que els regulin en l'àmbit local.
- Decret del Ministeri de Medi Ambient, de 27 de març de 1998, sobre la mobilitat sostenible en les zones urbanes: institueix la figura del gestor de la mobilitat, la tasca del qual consisteix a «optimitzar» «paquets de mobilitat» per als desplaçaments entre casa i la feina del personal empleat d'estructures productives comercials i administratives amb més de 300 empleats i les empreses amb més d'una unitat local domiciliada a la mateixa ciutat que superin globalment els 800 empleats, amb la finalitat de reduir l'ús del mitjà de transport privat a favor de mitjans multimodals.
- Revisió de la Llei 142 (la 265/1999): modifica el text de l'art. 36, posteriorment integrat en el text únic de les lleis relatives a l'Ordenament dels ens locals (núm. 267/00), i fa que l'alcalde estigui obligat a coordinar i reorganitzar «a partir de les línies expressades pel consell municipal i en l'àmbit dels criteris eventualment indicats per la regió, els horaris dels negocis públics i privats i dels serveis públics, així com, d'acord amb els responsables territorialment competents de les administracions implicades, els horaris d'obertura al públic de les oficines públiques ubicades en el territori, amb l'objectiu d'harmonitzar el funcionament dels serveis amb les exigències globals i generals dels usuaris».
- Decret 275/1999, del president de la República, sobre el reglament relatiu a les normes en matèria d'autonomia de les institucions escolars, d'acord amb l'art. 21 de la Llei 59/1999, de 15 de març: assigna a cadascuna de les escoles l'autoritat per regular els horaris de l'ensenyament. Amb aquest objectiu, les institucions escolars poden adoptar totes les formes de flexibilitat que considerin oportunes.

L'any 2000 es va aprovar la Llei nacional núm. 53: disposicions per al suport a la maternitat i a la paternitat, pel dret a la cura i a la formació i per a la coordinació dels temps de la ciutat. La segona part està dedicada als temps de la ciutat i obliga els alcaldes de les ciutats amb més de 30.000 habitants a:

- Preparar el Pla territorial dels horaris.
- Instituir el Departament de Gestió del Temps.
- Identificar un cap en aquesta matèria.
- Instituir una taula de concertació de les institucions ciutadanes per portar a terme els projectes inclosos en el Pla.

Identifica dos nivells d'acció, el regional i el municipal, i consta dels següents articles:

- Tasques de les regions (art. 22).
- Tasques dels ajuntaments (art. 23).
- Pla territorial dels horaris (art. 24).
- Taula de concertació (art. 25).
- Horaris de l'Administració pública (art. 26).
- Bancs dels temps (art. 27).
- Fons per l'harmonització dels temps de la ciutat (art. 27).

En compliment de la Llei 53/00, la regió de la Llombardia ha aprovat la Llei regional núm. 28/2004 de polítiques regionals per a la coordinació i l'administració dels temps de la ciutat. Aquesta Llei regional identifica la coordinació i l'administració dels temps i horaris com una eina per promoure la igualtat d'oportunitats entre homes i dones i la qualitat de vida mitjançant la conciliació del temps de treball, de relació, d'atenció als fills, de formació i del temps en si mateix de les persones que viuen al territori regional o en fan ús, inclosos els que ho fan temporalment.

1.4. Relació entre el Pla del temps i la planificació urbanística

És més que evident que, des d'un punt de vista teòric —atès que en les pràctiques vitals dels ciutadans i de les organitzacions la regulació dels horaris públics i la construcció urbanística de la ciutat contribueixen i, de fet, s'integren en la definició d'una organització espaciotemporal de la vida urbana—, la planificació urbanística i el pla del temps d'una ciutat tenen finalitats comunes i estan destinades a interferir-se mútuament. La interferència està governada i és compartida pels tècnics i administradors de diversos departaments i està prevista en el document del Pla. La relació entre les competències del Departament de Gestió del Temps de la ciutat i el Departament d'Urbanisme era molt tensa fins que es va reformar la planificació urbanística iniciada els anys noranta i portada a terme durant la primera dècada del segle XXI a totes les regions italianes.

La regió de la Llombardia, primer amb la Llei 1/2001, que institueix el Pla dels serveis, i després amb la Llei 12/2005, que inscriu el Pla dels serveis entre els documents que formen part del Pla de govern del territori, ha fet possible la integració de la planificació urbanística amb el Pla del temps. El contingut més significatiu del Pla dels serveis —com és previst en la Llei regional llombarda— és el funcionament de la ciutat a diferents escales de la vida associada. Es tracta del mateix problema a què s'enfronten les polítiques temporals urbanes,

sobretot les que s'estructuren en un pla territorial dels horaris. Essencialment, ambdós són plans d'accessibilitat dels serveis d'interès públic i general. D'altra banda, tenen poders formals, eines d'acció, tradicions i actors socials de suport molt diversos.

Les polítiques temporals urbanes han arribat a tractar les dimensions espacials mitjançant l'experiència sobre el terreny i la reflexió disciplinària, la qual cosa ha donat lloc a les innovacions anomenades urbanísticotemporals. Els plans de serveis han arribat a la dimensió horària i temporal sota l'aparença del concepte de fruïció dels serveis i, consegüentment, d'horaris d'obertura en relació amb els nous perfils temporals de la demanda.

L'origen d'aquests dos tipus de plans és diferent: les polítiques temporals vénen d'un moviment feminista dels anys vuitanta, «les dones canvien els temps», i el Pla dels serveis neix de la renovació disciplinària, instrumental i legislativa (sobretot regional) de la planificació urbanística dels darrers 20 anys. També són diferents les parts interessades que entren en joc en aquestes dues menes de pla. Les parts interessades en la planificació temporal tenen principalment interessos ètics i de valor (nous horaris escolars per millorar la pedagogia, nous horaris laborals per millorar l'ocupació femenina i l'equilibri entre vida i feina) i això posa fre a una inversió el retorn de la qual és un bé comú sense propietaris. D'una banda, el Pla dels serveis reprèn la tradició de l'urbanisme reformista italià, que va fer dels serveis una qüestió urbanística important, en aquells temps, contra els desequilibris territorials i per a un nou mercat de treball, sobretot femení; d'altra banda, l'acostament centrat en les prestacions per millorar la qualitat dels serveis planteja els interessos immobiliaris, que són el ressort del poder de l'acció urbanística i el cor del joc de regulació dels interessos privats i públics.

És evident que l'aliança amb el Pla dels serveis ha estat important per al Pla del temps, ja que té una capacitat d'acció més dèbil. Els interessos del Pla dels serveis i dels seus operadors pel que fa a les competències temporals es van posar de manifest amb el diàleg. Actualment, ambdós plans no estan subordinats sinó que ocupen el mateix nivell. Cal explicar i regular les raons d'aquesta aliança.

2. Els canvis estructurals i els conflictes temporals legitimen l'acció sobre els temps de la ciutat

2.1. Les raons socials de la planificació temporal

Molts estudis (Bonfiglioli, Boulin, Mückenberger, en procés de publicació) han demostrat que les principals transformacions estructurals i culturals que s'estan produint a la societat i a les ciutats postfordistes són concomitants amb profunds canvis temporals: horaris de feina flexibles en el marc de les regles postfordistes

d'organització del treball; dessincronització dels sistemes d'horaris públics; augment de la mobilitat de les persones, mercaderies i informacions en el marc de la globalització dels processos econòmics i socials, i nous valors atribuïts a l'ús del temps per als projectes de vida en l'àmbit de la individualització dels comportaments i del consumisme.

Aquests processos de canvi estan relacionats amb noves ocupacions del temps i del territori i amb noves expectatives dels ciutadans en relació amb la qualitat de vida. Així mateix, els nous horaris públics, que deriven dels horaris industrials i de l'economia dels serveis, obren nous conflictes relacionats amb l'ús del temps: entre generacions, per exemple, pel que fa a l'ús dels espais públics durant la nit o pel que fa a la distribució de la riquesa intergeneracional en el marc de l'actual sistema del benestar; entre els clients i els empleats dels serveis, atès que els nous horaris dels serveis poden exigir nous horaris de feina; entre els temps no estandarditzats destinats a tenir cura de la família i els horaris laborals que no estan orientats a la família; entre els pares, pel que fa al repartiment de l'atenció a la família, i entre els dos sexes, pel que fa a la cultura de l'ús personal del temps.

2.2. La construcció de la idea de qualitat de vida en l'experiència de les polítiques temporals urbanes

La idea de «qualitat de vida» s'ha anat enriquint i s'ha anat fent explícita al llarg del temps. Ja de bon principi, als anys vuitanta, durant la fase italiana del moviment «les dones canvien el temps», les polítiques sobre el temps a la ciutat han estat polítiques per a la qualitat de vida. Amb aquest objectiu, les polítiques s'han diferenciat des del principi del moviment contemporani per la igualtat d'oportunitats centrada en la millora de l'equilibri entre la vida i la feina per aconseguir millors condicions d'accés i permanència de les dones en el mercat laboral.

Durant els anys setanta, la Llei de la regió de les Marques (Itàlia) incorporava els aspectes temporals i espacials de la qualitat de vida en una primera concepció d'*urbanisme temporal*: els temps individuals i socials no es poden concebre al marge de l'organització funcional del territori, la qual no ha estat generada només pels sistemes públics d'horaris, sinó també conjuntament per les ordenacions urbanístiques. La idea de qualitat de vida queda precisada com a «qualitat de la vida als llocs». En nom de qui? Dels residents i dels no-residents temporalment presents als mateixos llocs.

Per acabar, la reflexió matisa el qui de la demanda de qualitat de vida. No es tracta d'un individu anònim que té el dret formal de ciutadania, component silenciosos de poblacions i grups socials, sinó d'una persona encarnada en diferents edats de la vida. I és precisament aquest subjecte parlant qui, fent la seva vida quotidiana en els diversos llocs del seu espai vital en funció de l'ús del

seu temps vital, posa a prova conjuntament els drets formals de la ciutadania dels quals ell mateix frueix i els esquemes funcionals i simbòlics dels llocs en qüestió.

El concepte *qualitat de vida* encara és poc clar i cal definir-lo més: qualitat de la vida quotidiana en els diferents llocs per a la persona que hi habita encarnada en la seva edat vital. Quina innovació hem aportat?

1. Els canvis de significat de l'expressió *qualitat de la vida* han situat els habitants d'una ciutat i la seva capacitat de paraula o d'expressió al centre de la concepció dels problemes temporals. No s'hi han situat grups socials com ara dones, treballadors, empresaris —que són certament portadors d'interessos temporals també en termes sociològics—, sinó ciutadans d'una ciutat duent a terme la seva vida quotidiana. Precisament habitants. La construcció dels problemes temporals parteix d'una mirada que es posa «a l'ombra del ciutadà» i l'observa quan, en el moment de desenvolupar els actes de la seva vida, «posa a prova» els esquemes temporals i espacials dels llocs corresponents al seu espai vital.
2. El beneficiari de l'acció temporal és el ciutadà habitant i és possible i lícit especificar-ne les característiques fins a l'escala de la persona.
3. La microescala dels llocs, on s'acompleixen els gestos corporis de la vida quotidiana guanya valor. És així l'escala quotidiana del temps. L'escala quotidiana de l'ús del temps i l'escala espacial del cos gestual en les pràctiques de vida són dimensions antropològiques i relatives a l'habitatge recíprocament coherents. I ambdues dimensions són coherents amb la tesi que defensa que el beneficiari de les polítiques temporals ha de ser la persona habitant. Cal advertir que les polítiques temporals urbanes han identificat la mateixa escala espacial i temporal que va cridar l'atenció dels geògrafs del temps durant els anys seixanta del segle XX.
4. L'urbanisme pot emprendre una crítica contra l'oblit de les raons del cos que ha caracteritzat la fase postbèlica de la planificació territorial i urbana, en benefici d'una visió estructuralista a gran escala dels problemes urbans.
5. L'esfera del treball i de la seva forma específica de regulació horària pel que fa al temps de vida es pot unir teòricament amb l'esfera de la vida en el territori i amb la seva forma de regulació específica. L'espai i el temps de la ciutat es recomponen en un únic espai-temps quadridimensional si els problemes s'observen des de l'escala del cos.

Aquest acostament permet recompondre —teòricament més que en el si de l'acció pública— la fractura produïda durant la història europea a causa del llarg

procés de separació de l'esfera espaciotemporal del treball, reservada als actors del diàleg social, respecte del món de les pràctiques vitals. El diàleg social troba formalment, en l'àmbit teòric, una nova esfera pública d'acció conjunta.

2.3. L'acció participada

Des dels primers anys noranta, les polítiques temporals urbanes desenvolupades, per exemple, pel Departament de Gestió del Temps de Milà, Bozen, Gènova, Roma i moltes altres ciutats italianes i europees, han dirigit els projectes de forma participada mitjançant la formació de «meses quadripartites» on s'asseuen les diferents parts interessades i es tracten les mesures adoptades (per exemple, els horaris comercials). Els membres treballen d'acord amb els principis de la projecció conjunta d'accions comunes. Per tant, l'acció pública segueix el esquema i la filosofia anomenada *governança*. Aquesta filosofia d'acció pública es veu reforçada per l'acció transversal que porta el Departament de Gestió del Temps a col·laborar amb altres departaments municipals, provincials i de l'Administració pública ciutadana.

2.4. Morfologia dels horaris laborals en l'àmbit dels horaris públics

L'objectiu de recordar el llarg recorregut històric que ha construït les actuals ordenacions horàries i les eines legals i ètiques que les regulen és incloure en aquesta reflexió una dada de la qual s'és poc conscient.

Els horaris es localitzen

El concepte de localització dels horaris públics comprèn dos aspectes: les normes que els institueixen tenen valor en un territori i no en un altre; les activitats regulades (escolars, industrials, familiars) es localitzen en el territori i, en aquest context definit institucionalment i espacialment limitat, els horaris públics «són vigents».

Els sistemes d'horaris públics

Els horaris laborals i, en general, els horaris públics no són independents els uns dels altres, sinó que més aviat es disposen en sistemes d'horaris mútuament vinculants (Chiesi, 1989). Té sentit considerar els horaris públics com una xarxa elàstica que es modifica encara que només en canviï un. Per exemple, és una experiència comuna en la vida familiar l'adaptació de l'hora de dinar al canvi d'horari escolar d'un membre de la família.

Esfera pública/esfera privada

Els horaris públics són l'eix al voltant del qual s'hibriden mútuament les esferes de l'àmbit públic i privat, del personal i del social. Les polítiques temporals urbanes actuen sobre els horaris públics i, per tant, sobre la relació entre l'esfera privada i l'esfera pública, entre l'interès individual i l'interès col·lectiu.

Horaris flexibles

El terme *flexibilitat* fa referència a un ventall ampli de formes temporals del treball postfordista: la gran varietat de mòduls horaris i de calendaris laborals en les activitats econòmiques; la variabilitat al llarg del temps dels horaris de treball que fan referència a un mateix empleat; l'*stop and go* de les dones en el mercat laboral com a conseqüència, per exemple, del naixement dels fills; la temporalitat de l'horari en els casos de treball precari; l'autoregulació de l'empleat en el moment d'entrar i sortir de la feina, i l'autoregulació dels temps laborals per a moltes categories de treball autònom.

Transformar els horaris és una acció complexa

Transformar els horaris públics no és, per tant, una acció simple i és difícil fer un seguiment de l'impacte de les mesures adoptades en la cadena de la transformació temporal provocada. Es tracta, sobretot, d'una acció de racionalitat limitada a causa de la poca observabilitat de la cadena de transferències de les formes temporals. De la mateixa manera, els horaris són interioritzats pels habitants d'un lloc, que els acaben considerant naturals (Tabboni, 1984).

2.5. Les parts interessades en la gestió temporal

No tan sols donar veu sinó també planificar conjuntament. El procés de conscienciació ha estat lent a moltes ciutats europees i els tècnics del Departament de Gestió del Temps s'han esforçat al màxim durant la fase de construcció social dels projectes.

L'estructura participativa de treball de la construcció social ha estat anomenada «taula de planificació conjunta» (Bonfiglioli, 2000) per subratllar que la taula no és un lloc de negociació entre forces socials i l'ajuntament del tipus *win-win*, sinó un lloc de planificació participada entre parts interessades que saben assumir el paper d'actors socials capaços d'orquestrar interessos comuns i visions estratègiques, i no fer tan sols de mitjancers.

La pràctica de la governança, anomenada *planificació conjunta*, ha estat elaborada inicialment dins de les polítiques temporals a Bozen, ha estat estudiada gràcies a la feina sistemàtica d'observació i recerca exercida sobre l'acció pública i ha estat teoritzada en l'àmbit disciplinari. En l'actualitat, és un terme de la disciplina de la governança reconegut internacionalment (Mareggi, 2002; Bonfiglioli, Boulin, Mückenberger, en procés de publicació).

Per tipus, les parts interessades són:

El món de l'escola. En particular la llar d'infants i l'ensenyament primari i secundari tenen horaris i calendaris que estan relacionats en xarxa amb els horaris de les famílies, amb els horaris laborals dels pares i dels treballadors i amb la disponibilitat de les dones, sobretot amb família i nens petits, per entrar i quedar-se en l'esfera del

mercat de treball. Les experiències han plantejat com a problemes l'extensió del projecte de nous horaris i calendaris escolars a totes les escoles, la decisió d'acord amb la qual els nens són els principals beneficiaris del canvi dels horaris i dels calendaris escolars, la realització de dos objectius de qualitat (l'objectiu pedagògic i el relacionat amb el temps de vida global dels alumnes). La consciència que existeix una relació entre els horaris i calendaris escolars i l'ocupació femenina és molt arrelada. A fi i efecte de complementar aquestes noves finalitats, el món de l'escola i els pares estan construint una xarxa de disciplines, reflexions i investigacions molt originals.

Els emprenedors del comerç, que han plantejat algunes qüestions estratègiques. En primer lloc, el desenvolupament econòmic i el destí de l'empresa comercial dins d'una perspectiva a llarg termini en vista d'un nou disseny dels calendaris turístics en el territori i dels nous perfils temporals de la demanda, que exigeix l'obertura el dissabte, els vespres i els festius.

En segon lloc, el paper de les entitats locals a favor de l'ocupació de la dona, especialment pel que fa a la reincorporació de les dones al mercat laboral després de la maternitat i a l'adequació dels horaris dels serveis per a la infància durant les hores d'allargament de l'obertura de les botigues el dissabte, els vespres i els festius.

I finalment, la necessitat de millorar els serveis i la qualitat dels espais públics: aparcaments temporals per poder accedir físicament a les instal·lacions, bon estat i presència d'equipaments idonis als espais públics, principalment del carrer i la plaça, logística del trasllat de les mercaderies a l'entrada de l'empresa i serveis innovadors per al lliurament de les mercaderies adquirides.

Els empresaris, amb relació a l'accessibilitat a les instal·lacions a diferents escales, la gestió de la mobilitat de les persones, la logística del trasllat de mercaderies i la modernització i integració dels serveis dins l'empresa. Les parts interessades encara sense convèncer són principalment els empresaris i, en general, el món de les activitats econòmiques. Cal trobar una estratègia d'animació adequada per implicar-los.

Els sindicats, que van ser els defensors de les polítiques de temps urbanes a Itàlia i amb els quals cal tornar a establir una relació.

Les dones, que han promogut les polítiques temporals urbanes en benefici de la qualitat de vida i la qüestió de la conciliació entre temps de vida i temps de treball.

2.6. Les qüestions estratègiques de les polítiques temporals urbanes

A tot Europa les polítiques de temps urbanes treballen al voltant de quatre qüestions de valor estratègic:

1. La mobilitat sostenible.
2. La conciliació dels temps vital, laboral i personal.
3. L'accessibilitat als serveis d'interès general.
4. La requalificació urbana.

El Pla del temps de Bèrgam pren aquestes qüestions com a línies directrius dels seus projectes i de les seves polítiques temporals.

2.7. Les raons urbanístiques de la planificació temporal

Mundialització de la forma d'assentament urbà i perifereització de la ciutat europea

Quins elements han presentat com a problema la recerca i la planificació territorial i urbana a Europa a partir dels anys setanta en matèria de transformació urbana? En resum: la mundialització de la ciutat i la nova jerarquia urbana; la decadència de la ciutat històrica i de la civilització urbana; la mobilitat quotidiana de les persones i de les mercaderies que s'estén per territoris amb diferents escales espacials, també vastes; la construcció de noves territorialitats; la reforma de les eines i de les lleis de planificació; l'emergència de nous subjectes socials, especialment les dones, que accedeixen amb interessos insòlits al camp de la decisió pública; les noves pràctiques d'habitatge relacionades amb els fluxos de desplaçament, i els aspectes temporals de les transformacions.

Tot això es troba en consonància amb la idea que la transformació contemporània dels assentaments humans evoluciona conjuntament amb els següents elements:

- Els processos de mundialització de l'economia.
- El desenvolupament postindustrial que transfereix la revolució telemàtica als processos productius i a l'organització del treball.
- Les mutacions socials que, almenys a les regions capdavanteres, se solen anomenar amb el terme genèric de *societat del coneixement*.

Consegüentment, l'inici de la transformació urbana, qualitativament significativa, s'acostuma a situar a la dècada dels setanta, moment en què a Europa declina l'ordre socioeconòmic de l'industrialisme taylorístic.

Xarxes de ciutats i sistemes urbans

A partir dels anys setanta, els nous conceptes de l'assentament urbà contemporani fan referència a configuracions que no tenen ni estructura ni límits, ni una sobirania que es pugui circumscriure com a pròpia. Xarxes de ciutats, sistemes urbans, metròpolis de tercera generació (Dupuy, Godard, Roncayolo, 1994; Martinotti, 1993) són conceptes que donen nom a una configuració

urbana difosa per diferents territoris i regulada, no per una sobirania institucional i pública, sinó pels intercanvis econòmics i socials, dels quals se subratlla el caràcter interactiu i no el jeràrquic. El disseny de les relacions, és a dir el sistema de relacions, és més significatiu que la ciutat física en si. Segons Gabriel Dupuy (1995) «l'espai pertinent ja no és l'espai continu del model geogràfic clàssic, sinó una topologia complexa d'espais discontinus, sense connexions, que estableixen combinacions espaciotemporals inèdites».

Redistricting

La nova geografia dels assentaments i dels intercanvis en l'àmbit de la globalització econòmica indueix a un espectre articulat —per escales i formes jurídiques— de polítiques locals europees que tenen l'objectiu d'establir nous «districtes» per al govern del territori, caracteritzats per uns límits de geometria variable i sovint temporals: *pays*, és a dir, comunitat temporal de planificació a França; nou disseny de les zones administratives urbanes; comunitats d'aglomeració; àrees metropolitanes; territoris multiregionals com ara Milà-Torí; construcció del territori europeu d'escala continental arran del projecte infraestructural europeu; àrees continentals de lliure intercanvi.

La mobilitat quotidiana a gran escala dissenya sistemes urbans de geometria variable

La redistribució periurbana de la població i el creixement de l'extensió d'assentaments són fenòmens internacionals presents a totes les regions econòmicament avançades. Els efectes dels assentaments en el territori són diferents a causa de l'armadura urbana regional i de l'abast de la seva malla. En un espai com França, de malla urbana de radi llarg i polaritzat al voltant d'Île-de-France, els efectes de sutura de les àrees periurbanes en forma d'enormes cinturons edificats de baixa densitat són menys habituals que a Itàlia, on es poden trobar ciutats de dimensions mitjanes cada 30 quilòmetres. Aquí, la saturació dels teixits periurbans, *edge city*, és habitual.

La morfologia resultant de la nova lògica d'assentaments és un arxipèlag —alguns prefereixen el terme *nebulosa*— de teixits urbanitzats densos, amb clarianes escampades per territoris plurals d'escales diferents; la seva connexió no ve necessàriament d'institucions de govern unitari, sinó de les pràctiques de vida basades en la tria, feta pels habitants de l'*edge city*, d'utilitzar serveis escampats per l'arxipèlag. L'elecció, a vegades anomenada *hiperelecció* (Godard, 1997; Camagni, 1996), genera una mobilitat zigzaguejant basada en el mitjà de transport privat. El repte dels poders de govern del territori consisteix a perseguir la dispersió, en lloc de preveure i ordenar anticipadament l'espai, amb sistemes modals de transport col·lectiu.

Els conceptes de *sistema urbà* i de *xarxa urbana* en el marc de la reflexió internacional sobre la ciutat i l'urbanisme iniciada durant la dècada dels setanta, aporten

una nova òptica a la concepció dels assentaments que atorga menys valor a l'aspecte morfològic i valora la lògica de l'intercanvi, de la mobilitat i de la connexió entre ciutat i territori. En aquest context, els intercanvis ja no són de tipus jeràrquic, com ha passat tradicionalment entre capital i província, entre ciutat i camp, sinó interactius.

La mobilitat de les persones i de les mercaderies és el motor que traça «amb les rodes», i «amb la malla» de les carreteres, una nova configuració física (i també social?) dels assentaments de tipus quasi urbà i informal d'escala també regional.

Habitants temporals dels nodes de les xarxes urbanes

La relació entre usos dels temps/horaris de treball i els ritmes dels temps socials i entre aquests i la lògica expansiva dels assentaments és prou coneguda i hi ha nombrosos estudis que n'han descrit i mesurat l'«objecte d'estudi».

Com diu Martinotti, també en el sistema urbà italià, des dels darrers anys setanta es van començar a manifestar els senyals visibles de la inversió d'una tendència secular en les dinàmiques de la urbanització; de fet, el conjunt dels municipis amb més de 100.000 habitants ha deixat de guanyar població després d'un segle de creixement ininterromput (Martinotti, 1993). Martinotti planteja una tesi sobre la nova morfologia social relacionada amb un nou desenvolupament metropolità: «Suggerixo considerar el desenvolupament metropolità i la morfologia social que a poc a poc va emergint com la diferenciació progressiva de quatre poblacions principals que en l'actualitat graviten al voltant de les metròpolis. Es tracta d'un punt de vista que enllaça indirectament amb els patrons d'ús dels recursos espaciotemporals definits per l'escola de Hägerstrand i Pred i reprès darrerament per Giddens» [Haegerstrand, 1975; Giddens, 1984].

Es tracta de desplaçar l'atenció de la dinàmica urbana des de les poblacions que habiten la ciutat cap a les poblacions que en fan ús. «La metròpolis de primera generació està profundament caracteritzada pel fenomen dels moviments pendulars... i de les grans infraestructures necessàries per a aquest tipus de moviments —ferrocarrils, autopistes, túnels, ponts i passos subterranis— on s'han centrat les inversions urbanes més importants durant la part central d'aquest segle» (Martinotti, 1993). Si bé els moviments pendulars han estat el fenomen estratègic de la construcció de la metròpolis de primera generació, la segona generació metropolitana està caracteritzada per l'ús del temps lliure. «Individus i famílies es mouen no només per anar a treballar i tornar a casa, sinó per recrear-se» (Martinotti, 1993). Tot plegat, Martinotti classifica així la nova morfologia social de la nova metròpolis de segona generació; usuaris urbans (*city users*), homes de negocis, treballadors pendulars, residents. Els darrers tres ja es coneixen. La

veritable innovació la trobem en els *city users*: «La nova població temporal de consumidors metropolitans utilitza la ciutat i els seus espais públics de forma intensa, i a vegades molt brutal» (Martinotti, 1993).

La ciutat del temps

No es tracta només de fluxos gegantins de poblacions en moviment. La creixent mobilitat de persones i mercaderies està construint la seva ciutat, una ciutat del temps:

- Els *centres històrics* de les ciutats, llocs de presència temporal dels *city users* o usuaris urbans.
- Les *ciutats d'art*, com Venècia, habitades temporalment per poblacions cícliques segons les cadències dels esdeveniments culturals i d'entreteniment.
- Les *ciutats universitàries*, com Urbino, habitades per poblacions semipermanents renovades contínuament per les cadències anuals de les activitats acadèmiques.
- Les *ciutats turístiques* que dupliquen ciutats històriques, com Rímìni, una permanentment habitada i l'altra estacional. Rímìni és una ciutat doble, la part «estival» de la qual, oberta quatre mesos l'any, és volumètricament més gran que la porció dels residents.
- Les *ciutats de temporada* dels complexos turístics.

3. Un patrimoni de consciència civil que ha de ser valorat en el Pla del temps de la ciutat de Bèrgam

L'originalitat del diàleg entre alguns actors socials i l'Administració pública de Bèrgam per incloure el pla dels horaris a l'agenda política —i la continuïtat del recorregut fet al llarg de deu anys— ha fet créixer un patrimoni difós de consciència civil. La investigació promoguda pel Consell Regional de Llombardia i encarregada a l'Institut d'Investigació Regional l'any 2004, subratlla l'originalitat del recorregut: «Les polítiques temporals urbanes a Bèrgam (113.143 habitants, segons el cens del 2001) tenen una caracterització del tot particular dins el panorama llombard i nacional. Aquestes polítiques han anat configurant durant més d'una dècada un estímul constant de subjectes diferents de la societat civil, en concret, les dones, respecte de l'Ajuntament» (Bonfiglioli, Mareggi, 2004, pp. 227-254).

Aquest fet és del tot original ja que, deixant a banda el cas del Pla de Roma a principis dels anys noranta, on l'inici va ser promogut pels sindicats i per un fòrum de dones, a totes les ciutats italianes i europees la iniciativa ha estat en mans dels polítics elegits en el si de les entitats locals, generalment dones, sovint en companyia de tècnics brillants. Només posteriorment, la iniciativa

va rebre el suport local d'associacions de dones, sindicats, empresaris i la universitat, o millor dit, va rebre el suport dels *pioners* que van fer d'assessors en matèria d'innovació i de noves necessitats, existents en el si dels sindicats, de l'empresa i de la universitat. Aquests subjectes han fet possible la realització d'una idea i d'una necessitat de qualitat dels temps de vida, que estaven madurant a Itàlia des de mitjan anys vuitanta —i s'expressava en un llarg moviment de dones actives en l'àmbit familiar i laboral (doble presència)— traslladant la idea al camp de la política pública i especificant continguts i modalitats de gestió.

A cap altra ciutat d'Europa existeix, com passa a Bèrgam, una elaboració «socialment construïda» que estigui igualment difosa, sense interrupcions i culturalment sofisticada al voltant de la concepció i de les pràctiques per a la qualitat —ja sigui de la vida de la ciutat— i dels seus aspectes d'horaris i temporals.

«Ens hem preguntat qui decideix aquests horaris i temps de treball, i hem descobert que no hi ha cap tipus de coordinació... I si partíssim de les nostres exigències per tal de redissenar els temps de la ciutat?»² Aquesta proposició, extreta del document fundador de les polítiques temporals urbanes a mitjan anys vuitanta, ha estat adoptada pel sindicat i per les dones de Bèrgam com un itinerari per reflexionar sobre els serveis d'interès general i els horaris de feina dins de la seva funció: a) d'estructuració de les formes de vida personals, b) d'estructuració dels esquemes morfològics i urbanístics de la ciutat (aquest aspecte és potser el més dur) i c) com a recurs per millorar la qualitat de la vida i la ciutat dirigit a objectius socials i personals dels ciutadans. L'itinerari d'interpretació de la demanda social, realitzat a partir del treball de les dones i del sindicat, ha utilitzat un mètode del tot original per «fer parlar» les xarxes de ciutadans i institucions que han actuat activament en la millora dels serveis que faciliten la vida quotidiana.

El Consell de les Dones, en el document de mandat del nou govern de l'Ajuntament per al quinquenni 2004-2009, està format per 50 dones representants de 38 grups i associacions, 5 consellers municipals i 7 consellers de circumscripció. El document no especifica els colors dels partits d'afiliació dels socis ni els interessos representats. I això és així perquè, de fet, no es representa cap interès, sinó que tothom treballa en la construcció d'un nou espai públic de ciutadania. En el si d'aquest nou espai públic de ciutadania és possible tractar conjuntament tant les condicions per viure (serveis i sistemes dels horaris públics) com els horaris de treball que regulen —designant els períodes obligats d'ús del temps personal— l'elaboració de l'agenda personal dels

ciutadans de qualsevol edat i sexe. I el valor d'aquest disseny polític es troba en la reunificació, en l'àmbit del coneixement i de l'acció pública, de les esferes del viure (en el territori) i del treball (dins l'espai dedicat a aquest).

Vida i treball són esferes que van ser separades l'una de l'altra durant llargs processos històrics. L'estímul de la divisió en dues esferes d'allò que en la vida d'una persona sembla una continuïtat inseparable, s'ha verificat mitjançant la designació del treball com a esfera pública per excel·lència i de les pràctiques de vida com a esfera privada. Els redactors del document fundador de les polítiques temporals urbanes van considerar necessària la recomposició de les dues esferes i dels dos espais (territori i treball) com a condició *sine qua non* per fer possible la realització de la idea de qualitat dels temps de vida, on temps de vida no significa, com era habitual, les pràctiques extralaborals —allò que queda fora de l'esfera del treball—, sinó la configuració complexa i estructurant del temps personal del viure, formada pel temps de la família i de les relacions socials, pels horaris de treball i pel temps escollit per un mateix.

Heus aquí la definició del concepte *temps per a un mateix*: «demanar temps no és tan sols l'exigència de més temps lliure i autogestionat, d'una subdivisió equitativa dels papers; és també la valoració d'allò que les dones coneixen, desitgen, elaboren a propòsit dels temps individuals i col·lectius i la transformació d'això en un projecte polític».³

Recentment, el Consell de les Dones ha posat en funcionament quatre comissions i dues subcomissions que treballen en els àmbits següents: família i ciutadania; infància, menors i família; inadaptació en el si de la família, amb una particular atenció a les dones; gent gran; qualitat de la vida i polítiques temporals; cultura i comunicació, i democràcia participada. És fàcil notar l'extensió i articulació dels temes assumits per a la reflexió i el compromís. És important subratllar que cap tema està tancat en si mateix, sinó que tots estan relacionats amb nexes significatius de la vida: com a ambient (la família), com a «plantejament» (qualitat de la vida i polítiques temporals) o com a relació amb els cossos (gent gran). L'enfocament no està orientat cap a la resolució dels problemes focalitzant l'atenció en l'acte de trobar de la manera més eficaç i ràpida possible la solució operativa d'un problema. En tot cas, s'inspira en la cultura de la planificació que desplaça l'atenció no cap a la solució, sinó cap a la construcció —que ha de ser culta i polièdrica— del problema. I la construcció del problema és alhora un procés social i cultural i una expressió d'interessos que no són entesos de manera banal. Es tracta d'un enfocament i d'una pràctica de governança iniciats

2 Proposta de llei promoguda per un comitè de dones que pertanyien llavors al Partit Comunista Italià, represa l'any 1990 amb el títol *Les dones canvien els temps. Una llei per humanitzar els temps del treball, els horaris de la ciutat, el ritme de la vida*. Primera signatària: Livia Turco.

3 Carmen Plebani. Introducció als informes presentats durant el curs Exigir temps. Coneixements, dissenys, projectes de les dones relatius als temps, Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta, document final. Bèrgam, maig-juny de 1992, p. 2.

pels actors socials bergamascs molt abans que el terme i les seves tècniques s'estenguessin pels discursos refinats més que per les pràctiques públiques reals. La construcció de pensament i d'esfera pública, realitzada per aquests actors socials, s'ha convertit en un mètode i en un coneixement. Això ha evitat que la demanda d'acció pública plantejada als polítics rellisqués cap a uns horitzons de sindicalisme territorial dirigit a les dones. En aquesta accepció, les dones són considerades una categoria social privada dels drets de ciutadania que ha de ser recompensada. Les dones han fet més: han actuat com un actor social caracteritzat per un pensament civilitzador i no supeditat a interessos particulars, és a dir, han actuat com un subjecte que es va formant.

Quin tipus de coneixement s'ha construït com a resultat d'aquesta forma d'obrar relacional, que promou l'*expressió directa* d'aquells que actuen i la *reflexió teòrica* per tal de trobar el significat dels interrogants? Òbviament no és un coneixement objectivador com passa ara amb els mètodes disciplinaris de l'observació científica d'un objecte pensat, present i extern a l'investigador. Els actors socials bergamascs han treballat durant 10 anys aplicant un coneixement viu del qual es pot parlar com a experts, sense que sigui necessari ser especialistes ni generalistes allunyats dels contextos. És un coneixement que es pot transmetre i ser transformat amb l'experiència per part de la persona que el rep i «hi afegeix la seva aportació»; un coneixement que és científic perquè és fruit d'observacions, reflexions sistemàtiques, processos racionals controlables, arguments susceptibles de crítica basats en referències teòriques acadèmiques controlades per comunitats científiques actives. És un coneixement que pot ser «traslladat a les situacions» i allà està ben adaptat, perquè no ha estat construït fora sinó dintre dels contextos i els operadors. Actua mitjançant la presència d'una persona que hi era i encara hi és i no d'acord amb l'esquema «missió, competència, treball i horari».

Aquests fets no són el resultat d'un cas afortunat ni d'un itinerari ingenu. Sia les dones, sia els sindicats, tots han participat, des de començament de la dècada dels noranta, en cursos de formació dedicats a les disciplines relatives a les polítiques temporals i a la construcció del problema de la qualitat: urbanisme temporal (Sandra Bonfiglioli i els tallers del Politècnic de Milà i la Facultat d'Arquitectura i Societat del campus de Piacenza); sociologia de la família (Belloni, Bimbi, 1997; Saraceno, 1983; Balbo, 1987); sociologia del territori (Zajczyk, 2000; Martinotti, 1993; Colleoni, 2004; Nuvolati, 1998 i 2002). A través d'aquests estudiosos italians han començat a circular les referències internacionals: la geografia del temps, l'anàlisi de l'ús del temps, la sociologia del treball de Jean Yves Boulain i Ulrich Mückenberger.

És significatiu notar que, a Bèrgam, tant el pensament de les dones com el del sindicat es troben lluny d'una problematització partidista. Al contrari, precisament perquè aquests actors socials miren les coses des de

punts de vista clarament definits, tracten temes generals en una perspectiva política (en el sentit de *polis*) allunyada d'interessos particulars, capaç d'orquestrar els interessos propis amb els interessos dels altres actors i d'elaborar una visió general dels problemes.

El document programàtic corresponent a les eleccions de 2004 del Consell de les Dones comença valorant el patrimoni públic i la ciutat com a arxiu del patrimoni: «La ciutat és un patrimoni social i com a tal és un recurs» (Consell de les Dones de l'Ajuntament de Bèrgam, 2003, p. 1) i continua afirmant que «el punt de vista de les dones és fonamental per a la millora de la qualitat de la vida global. Les dones són els subjectes més perjudicats per la "càrrega" d'una ciutat no gaire ben pensada i són també els subjectes amb més riscos de pobresa, sia econòmica, sia psíquica... La cultura de les dones s'ha de transformar en una "referència" per governar la ciutat. Això significa encarregar-se de la política de les coses quotidianes que no exclou una important i nova projecció, sinó que hi està íntimament vinculada. (op. cit., p. 2).

«El problema no és tenir més temps, sinó fer-se amo del propi temps i valorar totes les fases de la vida.» Aquí troben implícitament una avaluació crítica de la forma actual de l'estat del benestar basada —pel que fa referència a la balança dels temps de vida i feina— en la lògica de l'estalvi del temps de tenir cura de la família amb l'objectiu de possibilitar la incorporació de les dones al mercat laboral. És que l'única forma de política de conciliació dels temps de la vida i de la feina que es pot aplicar és l'estalvi de temps en l'activitat familiar mitjançant la seva exteriorització respecte de l'àmbit familiar i la seva ubicació en serveis a la infància?

L'any 1991 les dones de la Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta ja van expressar una sèrie d'intencions imparcials que incloïen els gèrmens en cap moment negats pel camí adoptat en el següent aprofundiment: «Raonar sobre els conceptes que constitueixen la premissa d'una cultura "diferent": "temps" de la vida quotidiana, del passat i de la memòria, dels espais urbans i domèstics per tal de planificar una ciutat "nova", una nova organització, un nou espai personal i social [...]. A partir de la comparació de les dones emergeix clarament la interdependència entre la seva vida i la vida dels altres subjectes, entre les seves necessitats i les necessitats dels altres; es posa en evidència que les propostes de les dones poden compendiar i assumir transversalment les necessitats de tots».⁴

4 Caminati Cremaschi, L. «In Allegato». A: *Chiedere tempo. Saperi, desideri, progetti delle donne intorno ai tempi*. Bèrgam: Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta, maig-juny 1992, p. 38. En la versió actualment disponible d'aquest document, s'inclouen també les intervencions durant el curs de Carmen Plebani, Lidia Menapace, Marina Piazza, Rosangela Pesenti, Paola Manacorda i també la intervenció de Nadia Favalli del grup Les dones, els temps i la ciutat en el seminari de presentació de la Proposta de llei sobre els temps, organitzada amb les dones de la FIOM de Bèrgam el 26 de febrer de 1993.

4. El Pla del temps en relació amb el Pla dels serveis i el Pla de govern del territori

La possibilitat d'arrelament de l'enfocament espacio-temporal en les pràctiques i eines urbanístiques troba un terreny molt favorable a la regió de Llombardia després de la promulgació pràcticament simultània de tres lleis:

- La LR 12/2005 per al govern del territori que renova els marcs i les eines d'acció per a la planificació territorial i urbana a diferents àmbits i que, en particular, estableix per a la planificació municipal l'eina del Pla de govern del territori substituïnt el Pla regulador general.
- La LR 28/2004 que reglamenta les polítiques per coordinar i administrar els temps de les ciutats en un Pla territorial dels horaris (PTO).
- La LR I/2001 que estableix el Pla dels serveis i, posteriorment, amb la LR 12/2005, que inclou el Pla dels serveis entre els documents constitutius del Pla de govern del territori, possibilita la integració entre planificació urbanística i pla del temps.

Segons aquestes tres lleis, el tema de la qualitat constitueix un horitzó de finalitat explícit que permet entreveure l'oportunitat d'una aliança. Què vol dir pensar i planificar serveis de qualitat per a la ciutat del present? Quins elements es poden obtenir de l'experiència de les polítiques temporals i on incloure'ls en el Pla de govern del territori i dels seus serveis en particular? L'Administració municipal de Bèrgam ha adoptat en les seves línies programàtiques el Pla dels serveis i el Pla territorial dels horaris com accions prioritàries per a elaborar el Pla de govern del territori. També ha posat en funcionament els respectius processos de planificació els anys 2003 i 2005, respectivament.

El Pla de govern del territori per a la ciutat de Bèrgam es trobava el 2008 en fase d'elaboració en paral·lel i en relació amb el Pla dels serveis i amb la realització del Pla del temps.

4.1. El concepte de qualitat en el Pla dels serveis de la regió de Llombardia

En el Pla dels serveis, la qualitat ha estat introduïda amb l'accepció de «prestacions», contraposant així la praxi consolidada de pensar en la dotació de serveis principalment com a dotació d'àrees públiques en termes i, per tant, d'estàndards quantitius. El Pla dels serveis de la regió de Llombardia arrenca d'aquí amb els següents elements:

1. Una nova definició de servei, no només públic, sinó ampliat al concepte d'interès públic i general i consegüentment gestionable per part de subjectes privats.

2. La possibilitat que té cada Administració d'establir els paràmetres mínims de qualitat dels serveis, incloent-hi també serveis no localitzats (com ara els relatius a l'assistència social no prestats a la mateixa seu) fent pressió amb l'objectiu de convertir el Pla dels serveis en l'eina d'integració de plans sectorials diferents.
3. La necessitat de reflexionar sobre les tipologies de serveis en funció de nous estils de vida i de noves formes d'ús de la ciutat i del territori pels ciutadans residents, però també pels que hi són presents de manera temporal.
4. La determinació de la qualitat dels serveis pel que fa als temes de l'accessibilitat i la possibilitat de fruïció que, passant del nivell del funcionament individual de cada un dels serveis al nivell global de la ciutat i del territori, transforma el Pla dels serveis en la principal eina de govern del funcionament global de la ciutat. El cor de la planificació de la ciutat.

La noció d'*estàndard* canvia i s'estén des dels serveis públics fins a tots els serveis d'interès públic i general i demana als municipis l'elecció dels serveis que cal tenir en compte a l'hora de calcular els estàndards. Cal evidenciar que també es considera la possibilitat d'incloure una sèrie de serveis, la prestació dels quals no es fa en unes estructures concretes com, per exemple, els serveis socials i d'assistència.⁵ La introducció del concepte de *qualitat* en el govern del territori és rellevant i deixa un vast espai a iniciatives i experimentacions —més enllà de les prescripcions de llei i dels suggeriments donats sobre com posar en funcionament i elaborar el Pla dels serveis. La qualitat de la vida urbana es planteja explícitament com a finalitat global i el Pla dels serveis es transforma en una eina decisiva per prefigurar-la i aplicar-la. En particular, una dotació quantitativa estandarditzada de serveis no és suficient per donar resposta a les exigències dictades pels nous estils de vida i les noves formes d'ús de la ciutat i del territori.

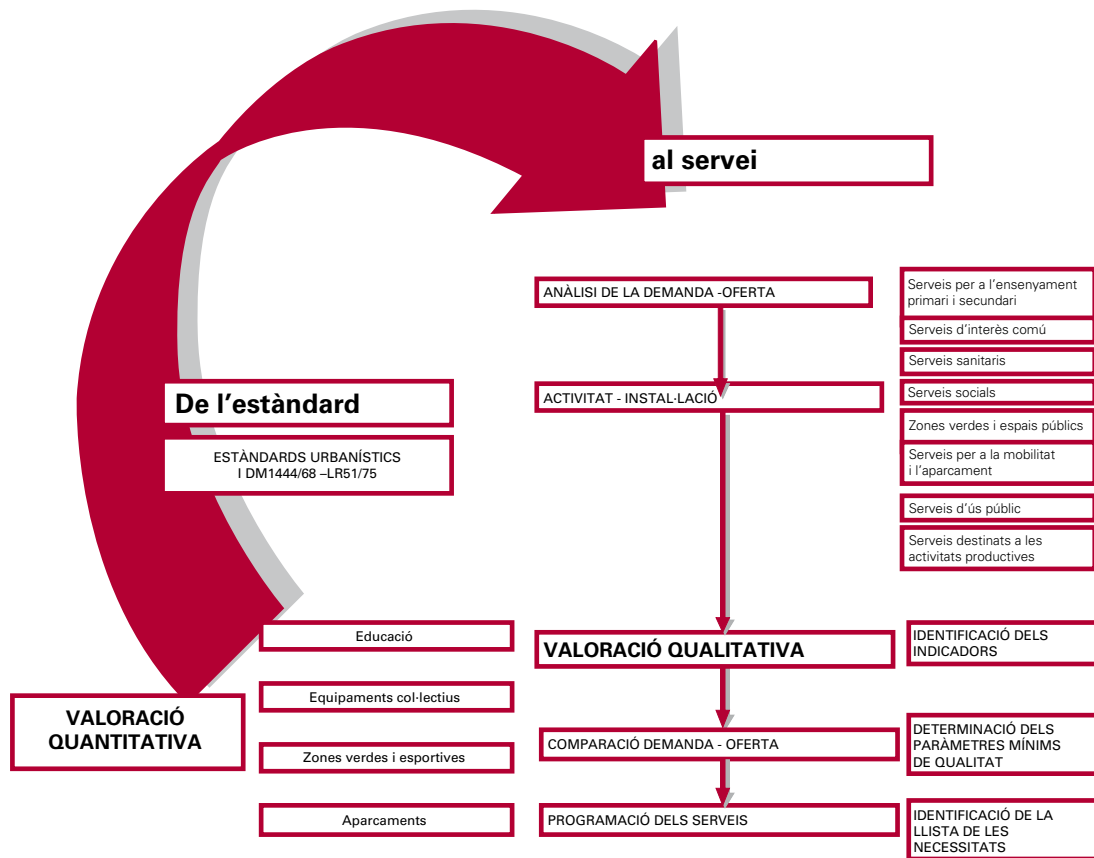
5. Annexos

A. Fitxa del Pla del Temps (PTO) i del Pla dels Serveis (PDS)

Les nocions de servei i d'estàndards no coincideixen automàticament. El Pla urbanístic es defineix com una

⁵ La deliberació emesa per la Junta regional del 21 de desembre de 2001 n.7/7586, «Criteris orientatius per redactar el Pla dels serveis», parla de serveis «no coincidents amb l'existència d'unes oportunes estructures». Karrer i Ricci subratllen una coherència entre la reproposició en l'àmbit urbanístic del tema de la planificació dels serveis i algunes disposicions legislatives inherents a l'assistència social i sanitària (Decret llei 299/1999 i 328/2000) i recalquen dos aspectes: la recerca d'una integració entre dimensió funcional i dimensió espacial en la planificació social (incrementa la gamma dels serveis, de les formes de subministrament i alhora introdueix l'eina dels plans de zona territorials, en substitució de l'estructura anterior per una unitat local); i l'oportunitat que el Pla dels serveis constitueix l'eina que integra la planificació urbanística i la planificació social. KARRER, F.; RICCI, M. *Città e nuovo welfare*. Roma: Officina, 2003, pp. 17-37.

FIGURA 1 Pla del temps i Pla dels serveis

Font: Document preliminar. Pla dels Serveis, desembre del 2005 (a cura de l'Ufficio Piano dei Servizi, Departament del Pla dels Serveis, Ajuntament de Bèrgam)

eina de programació general de l'oferta de serveis i com l'àmbit on seleccionar, entre tots aquests, quins han de ser inclosos entre els estàndards urbanístics pel fet d'haver estat considerats «essencials per a l'equilibrada estructuració del territori».⁶ Els objectius escollits per l'Administració pública per redactar el Pla dels serveis prenen un valor suprasectorial i l'accepció de qualitat s'estén des de la prestació d'un únic servei fins a la del govern del funcionament global del conjunt.

La redacció del Pla dels serveis va començar a Bèrgam l'any 2003. El Pla del temps permet aportar-hi les contribucions següents:

1. Actualitzar la fitxa de registre dels serveis existents:⁷
  - Introduir variables encaminades a localitzar els punts crítics dels horaris respecte del perfil temporal de la demanda i respecte a l'organització urbana (a escala de lloc, espai urbà i sistema urbà).

⁶ DGR Llobardia, 21 de desembre de 2001, núm. 7/7586, part II, punt 1.

⁷ La fitxa d'identificació predisposada per al Pla dels serveis implementa una base de dades que, segons la previsió, s'actualitzarà amb una periodicitat preestablerta.

- Introduir variables encaminades a localitzar els punts crítics relatius a la seguretat ambiental (per als habitants usuaris i per al personal encarregat dels serveis) ja sigui als espais d'accés o als espais d'oferta dels serveis, pensades per a tot l'arc temporal d'obertura com a expressió de la qualitat dels serveis i de l'espai públic.

- Localitzar paràmetres mínims de qualitat espacio-temporal relatius a l'accessibilitat i a l'ús dels serveis.

2. Subministrar criteris i indicadors de qualitat espaciotemporal d'acord amb l'accessibilitat, l'ús i la seguretat que poden contribuir a la localització de les prioritats d'intervenció del Pla dels serveis, a la valoració dels projectes de noves intervencions de realització de serveis i espais públics (per exemple, en el cas de propostes de programes integrats d'intervenció) i a la supervisió de les intervencions i de les accions realitzades.
3. Contribuir a la definició de les necessitats de desenvolupament i integració dels serveis existents i a la

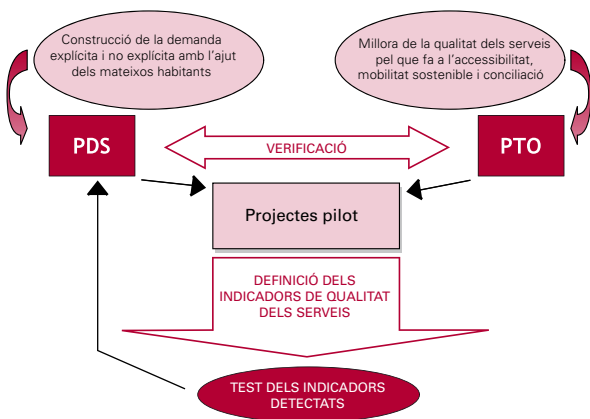
identificació de la dotació de serveis que cal assegurar en els plans d'actuació, mitjançant la posada en pràctica d'estratègies participatives i taules de planificació conjunta.

4. Contribuir a l'acompliment de les previsions del Pla dels serveis mitjançant polítiques orientades a millorar l'accessibilitat als serveis en termes de:
  - Disminució de les cues i de les esperes per poder fer ús d'un servei (els temps d'espera per accedir a un servei són un dels aspectes menys satisfactoris per als usuaris dels serveis de Bèrgam).
  - Millora de l'accés als llocs de subministrament dels serveis des d'un punt de vista psicofísic.
  - Adaptació dels serveis a la variació de la demanda.
5. Millorar l'accessibilitat i la possibilitat d'ús de cada servei amb l'objectiu de millorar el funcionament global de la ciutat, afegint a l'estudi dels aspectes espacials i arquitectònics l'estudi relatiu als aspectes temporals i horaris.

El Pla dels serveis pot preveure les següents accions:

- Incloure la qualitat espaciotemporal com un dels requisits per a la definició dels estàndards mínims de qualitat.
- Preveure l'aplicació de polítiques temporals com una eina per assolir objectius de qualitat dels serveis en una òptica espaciotemporal.
- Construir la demanda explícita i no explícita dels nous serveis i de millora dels existents.

FIGURA 2

Font: Il Piano Territoriale degli Orari. Bergamo, 2006

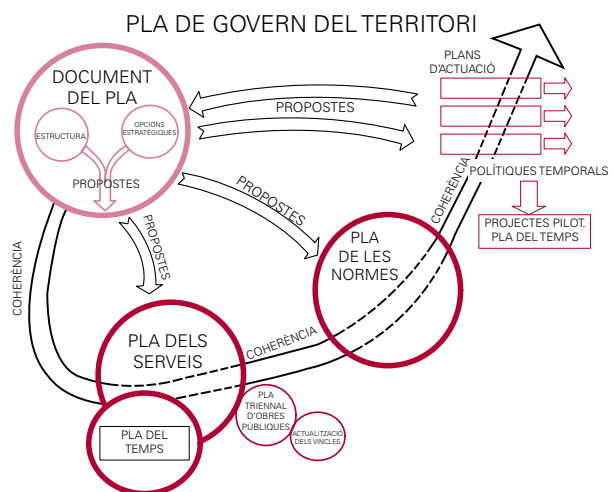
B. El Pla del temps per a l'administració del territori a Bèrgam

El Pla del temps (PTO) es pot coordinar amb el Pla de govern del territori per tal de respondre, d'acord amb els principis establerts per la llei regional, als objectius estratègics establerts per l'administració pública. Es pot coordinar en particular amb el Pla dels serveis per tal d'assolir l'objectiu comú de la qualitat de vida.

D'acord amb el Document preliminar del Pla dels Serveis, elaborat per l'Ajuntament de Bèrgam el 2005, els principis inspiradors i els objectius per al govern del territori són:

- *Subsidiarietat*, ja sigui vertical (competència de les activitats administratives en el si de les entitats locals més properes als ciutadans) o horitzontal (valoració i ampliació dels espais de llibertat i de responsabilitat dels ciutadans pel que fa a la funció de les institucions).
- *Sostenibilitat de les decisions de planificació*, ja sigui des del punt de vista ambiental, social o econòmic. Per exemple: cultura de la recuperació del territori, minimització del consum de sòl, etc.
- *Àmplia participació dels ciutadans* en la definició de les opcions de govern del territori.
- *Flexibilitat* de la planificació territorial, en contraposició amb la rigidesa del model anterior, jeràrquic i en cascada.
- *Equiparació* de les repercussions econòmiques de les decisions de planificació.

FIGURA 3

Font: Il Piano Territoriale degli Orari. Bergamo, 2006

C. Document director del Pla territorial dels horaris de la ciutat de Bèrgam

El Pla Territorial dels horaris de la ciutat de Bèrgam s'articula en quatre línies estratègiques, la darrera de les quals consisteix en un programa de construcció tècnica i institucional del Departament de Gestió del Temps a la Ciutat.

La introducció del Pla diu així:

«A partir dels deures i dels poders conferits a l'alcalde per les Lleis nacionals 142/90 i 53/2000 i la Llei regional 28/2004, a més del Pla territorial dels horaris de la ciutat de Bèrgam aprovat pel Consell Municipal, l'Administració municipal redacta un Programa plurianual d'actuació del Document director articulat en polítiques i projectes i dotat de recursos financers i competències tècniques adequades...»

El Pla està articulat d'acord amb l'índex següent:

Capítol primer. **Qüestions prèvies**

- Programa d'actuació.
- Paper de l'Ajuntament: les accions.
- Finalitat general.
- Qualitat de l'habitatge i els seus indicadors.
- Finalitats específiques.
- Eines de gestió.
- Arrels del Pla territorial dels horaris.
- La ciutat habitada: configuració espaciotemporal.

Capítol segon. **Les quatre línies estratègiques del Pla territorial**

- Línia 1. Mobilitat sostenible.
- Línia 2. Accessibilitat als serveis i als diferents llocs de la ciutat i del territori.
- Línia 3. Revitalització social i qualitat urbana dels espais públics.
- Línia 4. El Departament de Gestió del Temps de la ciutat i les eines del Pla.

Capítol tercer. **Els projectes pilot**

6. Referències bibliogràfiques

BALBO, L. (a cura de). *Time to care. Politiche del tempo e diritti quotidiani*. Milà: Angeli, 1987.

BELLONI, M. C.; BIMBI, F. (a cura de). *Microfisica della cittadinanza. Città, genere, politiche dei tempi*. Milà: Angeli, 1997.

BONFIGLIOLI, S.; MAREGGI, M. (a cura de). *Nuovi tempi della città per la qualità della vita. Esperienza lombarda in Europa*. Milà: Edizioni Guerini e Associati, 2004.

BONFIGLIOLI, S. «Nuovi orari dei saloni di parrucchiere. La ricerca territoriale e sociologica. L'invenzione del tavolo quadrangolare». A: BONFIGLIOLI, S.; MAREGGI, M.; ZEDDA, R. «Patto della mobilità e Piano dei tempi e degli orari. Una prospettiva europea». *UrbanisticaQuaderni* [Roma: Inu Edizioni], núm. 26 (2000).

BONFIGLIOLI, S.; BOULIN, J. Y.; MÜCKENBERGER, U. *Le politiche temporali locali in Europa*. [En curs de publicació en italià, francès, anglès i alemany.]

CAMAGNI, R. (a cura de). *Economia e management. Economia e pianificazione della città sostenibile*. Bologna: Il Mulino, 1996.

CHIESI A. M. *Sincronismi sociali*. Bologna: Il Mulino, 1989.

COLLEONI, M. *I tempi sociali. Teorie e strumenti di analisi*. [S. l.]: Carocci, 2004.

COMUNE DI BERGAMO. *Documento preliminare. Piano dei servizi*. A cura de la Direzione Territorio e ambiente, Ufficio Piano dei Servizi (desembre 2005).

CONSIGLIO DELLE DONNE COMUNE DI BERGAMO. *Le donne e la città. Un documento programmatico per le elezioni 2004* (28 novembre 2003).

DUPUY, G.; GODARD, F.; RONCAYOLO, M. (dir.) «La ville: espaces et lieux, stocks et flux, temporalités urbaines, gouvernement urbain, formes et paysages, ville et santé». *Le Courrier du CNRS*, núm. 81 (juny 1994).

DUPUY, G. *Les territoires de l'automobile*. Paris: Anthropos, 1995.

GIDDENS, A. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press, 1984.

GODARD, F. *Les annales de la recherche urbain*, núm. 77 (1997).

HAEGERSTRAND, T. «Space, time and human condition». A: QVIST, K. *Dynamic allocation of urban space*. [S. l.]: [s. n.], 1975.

MAREGGI M. «Innovation in Urban Policy: the Experience of Italian Urban Time Policies». *Planning theory and practices*, vol. 3, núm. 2 (juny 2002), pp. 173-194.

MARTINOTTI, G. *Metropoli. La nuova morfologia sociale della città*. Bolonya: Il Mulino, 1993.

NUVOLATI, G. *La qualità della vita delle città. Metodi e risultati delle ricerche comparative*. Milà: Angeli, 1998.

NUVOLATI, G. *Popolazioni in movimento nella città in trasformazione: abitanti, pendolari, city users, uomini d'affari e flâneurs*. Bolonya: Il Mulino, 2002.

TABBONI, S. *La rappresentazione sociale del tempo*. Milà: Angeli, 1984.

SARACENO, C. «Il tempo nella costruzione di ruoli e identità sessuali». *Rassegna Italiana di Sociologia*, núm. 1 (1983).

ZAJCZYK, F. *Tempi di vita e orari della città. La ricerca sociale e il governo urbano*. Milà: Angeli, 2000.

**LA CLAU DELS TEMPS.
DE LA GESTIÓ DEL TEMPS QUOTIDIÀ
A UN NOU URBANISME DEL TEMPS**

SUMARI

1. Un llarg oblit

2. Una conscienciació recent

3. Les primeres polítiques de temps

3.1. Una mobilització europea

3.2. Una experiència original: la Casa del Temps i de la Mobilitat

3.3. Pistes que cal seguir

4. Les pistes de l'urbanisme temporal

5. Conclusions

6. Referències bibliogràfiques

LA CLAU DELS TEMPS. DE LA GESTIÓ DEL TEMPS QUOTIDIÀ A UN NOU URBANISME DEL TEMPS¹

*Le temps est femme
Il a besoin qu'on le courtise et qu'on s'asseye
A ses pieds*

Louis Aragon

La ràpida mutació de la nostra relació amb l'espai, el temps i la mobilitat i la disjuntiva cada vegada més important entre la *urbs* i la *civitas* obliguen els investigadors, els tècnics, els polítics municipals i els ciutadans a fer un canvi de rumb radical. A partir de les tasques d'investigació i experimentació que últimament s'han dut a terme amb relació a la qüestió del temps, l'espai i la mobilitat a França i Europa,² proposem utilitzar un altre punt de vista i una altra clau d'entrada per imaginar i construir la ciutat del demà: «la clau dels temps». La qüestió de les temporalitats i dels ritmes de la ciutat, una competència naturalment compartida, permet deixar enrere els problemes de fronteres entre disciplines, organitzacions, sectors públic o privat, i ens obliga naturalment a treballar en col·laboració. La qüestió del temps, una dimensió sensible, afecta i interessa a tothom. Adoptar un plantejament temporal permet obtenir una observació precisa dels usos i les pràctiques de la ciutat, facilita la participació i permet desenvolupar experiències adaptades que van encaminades cap a una ciutat més humana, accessible i hospitalària.

No ens demaneu que definim el temps, fins i tot sant Agustí hi havia renunciat: «Sé bé el que és [el temps], si ningú m'ho pregunta». És més fàcil posar de mani-

fest les mutacions que afecten els temps de les nostres vides, les ciutats i el camp. Enfront de l'augment de la complexitat i de la demanda de participació i de proximitat, utilitzar la clau dels temps comporta grans avantatges. Treball, transports, serveis, desenvolupament, igualtat, atractivitat, qualitat de vida: el desenvolupament sostenible també és una qüestió de temps.

UN RECURS QUE CAL MOBILITZAR. Les imposicions que recauen sobre les nostres societats urbanes fan que calgui prendre consciència del concepte de *recurs* i passar d'uns comptes d'explotació econòmica a un balanç societari. Hi ha tres recursos que evolucionen de manera similar: l'energia, el temps i l'espai. Les possibilitats d'acció en l'àmbit local en el camp de l'energia són escasses. El recurs espai cada vegada està més limitat. Per tant ens queda el recurs temps, que té l'avantatge que es pot combinar amb els altres i que situa l'home al centre del debat. Proposem utilitzar la clau dels temps i afavorir un plantejament de la metròpolis com a sistema espaciotemporal. El recurs temps es basa universalment en la mesura de les 24 hores i es pot declinar segons els ritmes diürns, nocturns, mensuals, estacionals o anuals. Es pot combinar amb els altres recursos fonamentals, l'energia i l'espai, per fer aparèixer una nova organització espacial i funcional de la metròpolis, una cronordenació, un cronurbanisme que permeti imaginar nous modes de regulació.

UNA NECESSITAT. Tenir en compte el temps en la gestió i la planificació urbana és una necessitat. La ciutat que dorm, la ciutat que treballa i la ciutat que es diverteix no s'entenen gaire bé. Enfront de la fragmentació dels espais, les temporalitats i les mobilitats, tenir en compte el temps en la planificació urbana també és una necessitat.

En una ciutat policrònica, els conflictes habituals que tradicionalment es referien a l'assignació de l'espai, actualment també tenen a veure amb l'ocupació del temps i la gestió dels ritmes urbans. No ens amaguem darrere grans principis, obrim els ulls! La qüestió del temps de la ciutat s'ha de plantejar dins de l'espai públic i s'ha d'evitar, en el cas que no hi hagi debat, que la decisió recaigui sobre els més febles, és a dir, els que no poden triar.

¹ Traduït de l'original francès.

² Informe sobre «Les ciutats a la nit», 2008-2009, Ministeri de l'Habitatge i de la Ciutat francès; programa europeu TRASCOM (Traveller Assistance for Combined Mobility), programa europeu GENDER ALP, eix de mobilitat del programa europeu EQUAL, programa DATAR l'oferta urbana espaciotemporal, programa de recerca NOCTURNS, Serveis de mobilitats nocturnes a Europa del PREDIT, programa de recerca «MOBIJEUNES, la mobilitat dels joves a la nit del PREDIT, programa NIT» per a l'Institut francès per la ciutat en moviment, recerca-acció dinàmiques solidàries, Noves organitzacions dels temps socials i noves desigualtats, per a la Secretaria d'Economia Solidària del Ministeri de Treball i de Solidaritat francès, programa Del futur del treball al futur de l'hàbitat, PUCA programa europeu SURE (Sustainable Urban Regeneration).

UNA OPORTUNITAT. El temps és un dels rars reptes en l'àmbit de la política pública que implica una responsabilitat transversal. El temps és competència de tothom i de ningú, és un dels pocs temes que permet ençar un debat sense crispació amb el conjunt dels actors públics i privats, sense que s'amaguin darrere de fronteres institucionals. La qüestió del temps obliga a treballar en col·laboració, des de la fase d'observació fins a la d'experimentació i la d'avaluació. És una oportunitat. Com que es tracta d'una dimensió sensible, el temps situa amb naturalitat l'home al centre del debat. És una oportunitat.

ACCIONS I EINES QUE CAL INVENTAR. Actualment, hem d'intentar definir les eines i els mètodes necessaris per obtenir una ordenació espaciotemporal equilibrada, tant a l'interior de les aglomeracions com en l'àmbit de les xarxes de ciutats. Es tracta, alhora, de protegir els períodes de temps i l'autonomia del temps, de concebre els diferents sectors de la ciutat en funció del seu perfil temporal i d'orientar estratègicament les tendències actuals per gestionar d'una manera més intel·ligent el funcionament urbà. Qüestió de *tempo*.

1. Un llarg oblit

L'espai i el temps són punts de referència familiars en el marc dels quals interpretem allò que percebem del món que ens envolta, sobretot el moviment. L'espai és, per essència, temporal i el temps és espacial, ja que tots dos constitueixen els suports de la nostra vida social. Tot i això, el temps i l'espai encara s'analitzen quasi sempre per separat. El temps, en els plantejaments tradicionals de la ciutat i dels territoris, ha estat molt negligit, excepte pel que fa als aspectes històrics.

UNA MANCANÇA. Quan ens trobem amb plantejaments sobre el temps urbà, sovint es queden circumscrits al propi objecte disciplinari: temps de treball, temps de lleure, temps per a la família, temps per a l'educació, etc., sense que estigui articulats amb l'espai. Tanmateix, les nostres activitats consisteixen a utilitzar l'espai i el temps en funció d'uns objectius i d'unes accions determinades. Durant la Revolució Francesa, oi que els departaments³ es van delimitar en funció del temps de desplaçament a cavall? I, avui en dia, oi que mesuram el territori en hores i minuts més que no pas en quilòmetres? Malgrat que és força corrent plantejar-se les relacions entre l'espai i el temps des d'un punt de vista filosòfic o físic, un plantejament de la ciutat en termes d'espai i de temps és molt menys freqüent. Costa pensar-hi en aquestes dimensions. Els cartògrafs encara no saben de quines maneres ho podrien representar. Per aconseguir-ho, hem d'esforçar-nos a imaginar la ciutat com una entitat amb quatre dimensions, un laberint en el qual l'individu es podria desplaçar en funció d'unes línies fixades amb antelació

tant pel que fa al temps com a l'espai. L'operació és delicada, ja que el laberint urbà es transforma i es reconstrueix constantment. El temps ha estat el parent pobre de les reflexions sobre el funcionament, l'ordenació o el desenvolupament de les ciutats i dels territoris, en benefici de les infraestructures. L'aspecte material s'ha imposat a l'aspecte humà, que ha quedat limitat a les polítiques socials. Els polítics i planificadors municipals han descuidat la dimensió temporal, malgrat que es tracta d'un aspecte essencial de la dinàmica urbana. Fins ara, l'espai s'ha ordenat per utilitzar millor el temps, com en el cas del tren d'alta velocitat, que encongex els plànols d'Europa.

UN NOU INTERÈS. El plantejament invers, que consisteix a planificar el temps amb l'objectiu d'obtenir uns efectes en l'ocupació de l'espai, és menys freqüent. Des de fa poc i com a conseqüència de les mutacions que alteren els ritmes de les nostres vides i ciutats, la dimensió temporal ha estat objecte de noves investigacions i en alguns territoris europeus s'estan desenvolupant experiències per millorar la qualitat de vida i conciliar vida familiar i vida professional. Necessitat o banalitat, fenomen de fons o senzillament efecte de moda, actualment hi ha moltes persones que s'interessen per la unió de l'espai i del temps. Ja era hora.

2. Una conscienciació recent

CANVI DE RITME. No sempre som conscients del trasbals que hi ha hagut en els horaris. En menys d'un segle, les hores de feina s'han dividit per dos i l'esperança de vida ha augmentat un 60%. El temps lliure s'ha multiplicat per cinc i a hores d'ara correspon a 15 anys de la vida d'una persona. En canvi, l'any 1900 corresponia a tres anys de vida. La mitjana d'hores de son ha passat de nou hores l'any 1900 a set hores i mitja. La revolució silenciosa s'accelera. Els ritmes de les nostres vides evolucionen ràpidament sota els efectes de diversos fenòmens: la individualització dels comportaments, la urbanització generalitzada, la terciarització, la disminució de les hores de feina i la sincronització progressiva de les activitats a escala mundial. A més, les noves tecnologies ens fan creure en la ubiqüitat i el consumidor impacient ho vol tot, de seguida, a qualsevol lloc i sense esforç. Aquesta cursa permanent que se'ns menja de mica en mica la migdiada, els àpats o la nit, no té aturada.

La revolució informàtica i les tecnologies han transformat radicalment la nostra relació amb l'espai i el temps. A escala planetària, les empreses organitzen el treball en tres torns de vuit hores sense interrupció. Productors i consumidors acceleren la cadència. Urgència, esperit de competició exacerbada, agressivitat: tenim tots els símptomes de la «síndrome de cronos», del «bellugisme» (Taguieff, 2001) o de l'«ergostressia» (Lasfargue, 2000). Qualsevol cosa és vàlida per anar més ràpid. En termes més generals, la dictadura de la urgència, la hipertròfia del present i la sobrevaloració del passat que caracteritzen la nostra societat van acompanyades d'una incapaç

³ Divisions administratives del territori francès. (N. de la t.)

ciutat de pensar el futur i de projectar-se per construir el demà. Ens costa bastant seguir les recomanacions de Cervantes, que ens convidava a «donar temps al temps».

CANVI D'ORGANITZACIÓ. A conseqüència de totes aquestes mutacions, els ritmes dels territoris canvien. D'una concomitància entre espais i temps, hem passat a una fragmentació que va lligada a una nova temporalitat. Aquesta evolució és especialment visible en el cas dels transports, on la mobilitat per motius no laborals augmenta i es torna complexa, variada i aleatòria, fa ziga-zagues (Bonfiglioli, 1997). Els desplaçaments del domicili a la feina només representen un quart dels desplaçaments, mentre que els que estan relacionats amb el lleure han augmentat molt. Les hores punta s'amplien i els períodes amb poc moviment minven. Cada vegada hi ha més trànsit a qualsevol nivell, en qualsevol direcció, per qualsevol motiu i durant tot el dia. L'activitat urbana s'allarga cada vegada més durant la nit, l'economia de la nit es desenvolupa (Gwiazdzinski, 1998). El cap de setmana es transforma en un moment d'hiperactivitat, sobretot el dissabte a la tarda. A l'estiu, només aguanta el període que va del 15 de juliol al 15 d'agost. El treball ja no sincronitza la vida de la ciutat i l'horari de 8 a 12 h i de 14 a 18 h que organitzava la vida personal i col·lectiva ha passat a la història.

DESSINCRONITZACIÓ. El funcionament dels territoris, aglomeracions, ciutats i pobles s'està quedant cada vegada més inadaptat respecte a aquesta evolució. Vivim a la mateixa regió, potser treballem a la mateixa empresa, vivim al mateix bloc i a vegades formem part de la mateixa família i, tot i això, amb prou feines ens veiem ja que no tenim els mateixos horaris. Com que ja no hi ha moments per compartir els àpats o la feina, objectes com el congelador, el magnetoscopi, el microones o el telèfon mòbil fan que cadascú es pugui organitzar la vida al seu ritme. Davant d'aquesta fragmentació del temps, només la multiplicació d'esdeveniments periòdics o esporàdics, concerts, manifestacions esportives o festivals, permet que una ciutat o una part d'una ciutat es retrobi i mantingui la il·lusió del vincle social (Gwiazdzinski, 2005). La demanda esclata i es diversifica mentre que l'oferta urbana, les administracions, els comerços, els serveis i els transports encara mantenen majoritàriament una estructura en funció de ritmes tradicionals. Els horaris d'obertura dels centres socioculturals, de les llars d'infants o dels serveis administratius cada vegada estan més en desacord amb la demanda.

TENSIONS I CONFLICTES. Les persones, tot i estar unificades per la informació, mai no havien viscut temporalitats tan dislocades. Confrontats amb aquesta dessincronització, els nostres horaris cedeixen i ens trobem en tensió, sempre estem passant d'un barri de la «ciutat fragmentada» a un altre i anem alternant el nostre estatut de ciutadans, consumidors, pares i assalariats. De bon matí comença per a la majoria de nosaltres una cursa contrarellotge: deixar els nens a la llar d'infants o a l'escola, arribar a la feina, comprar, fer gestions administratives...

Avui en dia, ningú no té els mateixos ritmes de vida ni els mateixos horaris. Les 35 hores, la flexibilitat, la mobilitat: el temps personal s'ha individualitzat.

Amb aquests nous temps, tothom ha de fer malabarismes i enfrontar-se als horaris tradicionals de la vida col·lectiva, les administracions, els serveis públics i privats o dels transports. Els serveis han quedat inadaptats tant pel que fa al seu funcionament com pel que fa als horaris, i això obliga els ciutadans a intentar conciliar constantment vida familiar, professional, social i privada. En un altre àmbit, les vacances s'han estès durant tot l'any i la feina amb horaris atípics (nit, diumenge...) s'ha tornat habitual. Rebaixes de nit, nocturns comercials, obertura de les botigues el diumenge, treball nocturn de les dones: tots aquests fets demostren que s'ha produït una profunda transformació dels modes de vida que no sempre hem volgut ni triat.

S'hauria de veure quina relació hi ha entre l'estrès i la violència que es denuncien tan sovint i aquest difícil equilibri entre temps personal i col·lectiu, tant en el cas dels adults com dels joves.

NOVES DESIGUALTATS. Aquesta organització temporal que succeeix al «temps de l'església» i al «temps de la fàbrica» ofereix oportunitats a uns quants però genera noves desigualtats entre individus, poblacions, organitzacions i territoris.

Sembla que ningú no es pot escapar de l'acceleració i la fragmentació del temps social, ja sigui la mainada, els estudiants, els treballadors, els pares o els jubilats, tot i que no afecta tots els grups de població de la mateixa manera.

El «temps podador» crea noves desigualtats sobretot en funció de l'edat, el sexe, les condicions socials i la localització geogràfica. Afecta especialment les dones, que encara es veuen massa sovint obligades a fer doble jornada. Cada vegada més persones es queixen que van desbordades.

En el cas d'uns quants, el sobreesforç els porta a la depressió. A una altra escala, no totes les empreses i organitzacions poden fer front a aquestes transformacions temporals, a la pressió del temps real i de les xarxes.

Aquestes mutacions ens afecten, tothom es torna esquizofrènic: el consumidor vol poder gaudir d'una ciutat sempre oberta (24 hores al dia i 7 dies a la setmana) i a l'assalariat li agradaria no haver de treballar els diumenges o de nits.

3. Les primeres polítiques de temps

Davant d'aquestes mutacions, decalatges i lògiques tan contradictòries, els territoris es converteixen en camps de batalla, de conciliació, de recerca o d'experimentació.

3.1. Una mobilització europea

A mitjan anys vuitanta, Itàlia va ser un dels primers països que van començar a treballar en aquest sentit per millorar la qualitat de vida i perquè les dones tinguessin més autonomia. L'estat i les col·lectivitats locals van posar en funcionament una veritable política de temps. La llei 142/90 atribueix a l'alcalde competència en matèria de coordinació d'horaris. Es van crear els Consells públics del temps, els Plans horaris i les Oficines del Temps, que agrupen els principals actors locals amb l'objectiu de millorar la coordinació dels horaris. En algunes ciutats, els Pactes de mobilitat permeten dessincronitzar els horaris de les activitats professionals i millorar el trànsit.

A Alemanya, algunes ciutats han creat els *Zeitbüro*. Als Països Baixos, l'ordenació del territori té en compte el temps d'accessibilitat a les diferents funcions urbanes.

A França, amb el suport de la DATAR (Délégation à l'aménagement du territoire et à l'action régionale), algunes ciutats i alguns territoris han posat en funcionament polítiques temporals. Després de Saint-Denis, Poitiers, la Gironde i el Territori de Belfort, les ciutats de París, Lió, Marsella i Rennes han posat en funcionament oficines, agències i cases del temps. A partir d'una reflexió sobre els temps socials, la repartició desigual de les tasques entre homes i dones, l'harmonització dels horaris i la millora del funcionament dels serveis públics, s'han elaborat eines d'observació i de negociació i s'han iniciat experiències amb col·laboradors públics i privats (horaris dels serveis, transports, llars d'infants...). De mica en mica, aquest plantejament va irrigant altres polítiques públiques.

3.2. Una experiència original: la Casa del Temps i de la Mobilitat

Dels experiments que s'han dut a terme a França, el més original, sense cap dubte, és el que va iniciar i dirigir el Territori de Belfort, al departament del Nord-Est.

L'any 2001, després d'una acció de prospectiva territorial anomenada Carnets 2010 durant la qual es va abordar la qüestió de les tensions temporals, es va crear la Casa del Temps i de la Mobilitat, que ha introduït innovacions pel que fa a diferents aspectes, que són els següents:

- La mida del territori d'intervenció afectat, ja que el camp d'acció de l'organització era un departament, el Territori de Belfort, i fins i tot un «país», el país de l'àrea urbana, que aglutina uns 350.000 habitants. Les altres oficines del temps, en canvi, s'havien centrat en una ciutat principal.
- La forma de l'organització, una associació presidida per una personalitat independent quan en altres casos es tractava d'un simple servei municipal.
- Els temes tractats i els projectes iniciats, que des del començament tractaven qüestions relatives al temps i també a la mobilitat.
- Les cooperacions establertes amb diferents col·lectivitats del territori: departaments, municipis, agrupacions de municipis...
- La importància de les cooperacions establertes amb altres actors clau com les empreses de l'àrea urbana (PSA Peugeot Citroën, Alstom, General Electric...) i la Universitat de Tecnologia de Belfort-Montbéliard.
- La importància de les eines de representació del temps i de la mobilitat urbana desenvolupades.
- La importància de l'equip pluridisciplinari d'una vintena de persones, quan sovint les oficines del temps són només d'una plaça o de mitja.
- La importància del pressupost (prop de 800.000 euros) i la procedència dels recursos: només un 20% d'ajuts públics, en forma de contracte d'objectius amb el país, i la resta en forma de prestacions d'empreses, col·lectivitats, fundacions o programes de recerca nacionals i europeus.
- El caràcter operacional de les prestacions dutes a terme: des dels estudis fins a la posada en funcionament del servei.
- Les innovacions que aporta en molts àmbits: cartografia, sensibilització dels usuaris, coconstrucció de solucions adaptades, difusió de coneixements a altres llocs d'Europa.

D'entre els projectes iniciats en molts àmbits, des de l'observació fins a la sensibilització, cal destacar:

1. El desenvolupament d'eines de representació espaciotemporals (plànols) adaptades.
2. L'organització de fòrums mensuals públics sobre el temps i la mobilitat, que han permès sensibilitzar els actors locals i que han fet sorgir altres problemes o problemàtiques.
3. La posada en funcionament d'accions i de solucions adaptades a les necessitats dels ciutadans:
  - Pla de desplaçaments de l'empresa PSA Peugeot-Citroën (15.000 assalariats, 340 hectàrees), que ha permès millorar les condicions de mobilitat dels assalariats dins de l'àrea urbana.
  - Servei nocturn de mobilitat per a joves.
  - Pla de servei de transport de l'estadi Bonal que ha permès millorar la mobilitat i les condicions d'accés a l'estadi de futbol de Sochaux: trens adaptats, nova xarxa d'autobusos...

4. Transmissió de coneixements. Les eines desenvolupades s'han adaptat per a altres territoris de França i Europa:
  - Activitats remarcables i participatives com excursions nocturnes a la ciutat a les oficines del temps de Rennes i Lió, i també a Lausana i Brussel·les.
  - Creació d'un Observatori de la nit, en particular a Brussel·les.
  - Pla de desplaçaments de l'Administració, en particular pel Consell General de l'Essone...
5. Organització d'actes internacionals. Aquesta estructura també ha contribuït a transmetre coneixements a través de l'organització d'actes internacionals:
  - La Universitat de la Nit, al Parlament de Brussel·les l'any 2006.
  - La Biennal del Temps, a Besançon l'any 2004.
  - El Simposi Internacional de la Nit, a Brussel·les l'any 2005.
  - El Fòrum Internacional de les Mobilitats Nocturnes, a Roma l'any 2004.
  - La Nit en Qüestió, a Cerisy l'any 2004.
  - La Universitat Europea del Temps, a Cerisy l'any 2002.

Amb aquesta experiència única de la Casa del Temps i de la Mobilitat, hem pogut distingir quins són els factors essencials per aconseguir que una gestió temporal tingui èxit:

1. La mobilització de la població afectada gràcies al suport dels mitjans de comunicació.
2. La implicació de les empreses en projectes concrets.
3. La necessitat d'iniciar la gestió a partir de temes que mobilitzen molt, com el transport o els fills.
4. La mobilització dels laboratoris universitaris.
5. I sobretot el suport i la gran implicació d'un polític del territori que no tingui por d'involucrar-se en un tema nou, que semblarà exòtic a alguns dels seus companys...

3.3. Pistes que cal seguir

Les oficines, agències o cases del temps han posat en funcionament uns quants projectes relatius al temps de les ciutats. S'haurien d'obrir, continuar o aprofundir altres vies, seguint l'exemple dels projectes que s'han imaginat i muntat per tot Europa i que descrivim més avall.

PACTE DE MOBILITAT. En lloc de pensar a duplicar o tripliar una autopista d'accés a la capital o de construir una nova xarxa de transports públics, per què no encetar un diàleg entre tots els grans «ordenadors» del temps de la capital (empreses, col·lectivitats, hospitals, universitats...) i intentar, per exemple, desplaçar mitja hora els horaris d'entrada i de sortida de cada establiment o organització, com ho han fet algunes ciutats d'Itàlia? És fàcil imaginar el temps que ens estalviariem en els embussos i els beneficis que n'obtindríem en termes de diàleg societari i d'intel·ligència col·lectiva.

SERVEIS NOCTURNS PER A JOVES. En lloc de queixar-nos dels actes de delinqüència dels joves a la nit, per què no desplaçar els horaris d'obertura dels centres socioculturals, dels gimnasos i dels transports públics a la nit, com ho han fet amb èxit algunes ciutats d'Astúries, on la delinqüència juvenil ha disminuït?

ESTRUCTURACIÓ SOCIAL NATURAL. En lloc de multiplicar els dispositius tecnològics de seguretat i els tocs de queda, per què no intentar dur a terme una política de poblament i d'animació quan comença la nit, donant suport a les botigues i serveis que continuen oberts a la nit i contribueixen a l'estructuració social natural dels barris?

DIUMENGES DISTESOS. En lloc de queixar-nos sense parar dels diumenges sense animació o de preocupar-nos per l'excessiva mercantilització de les hores lliures, per què no obrir les biblioteques els matins, amb l'objectiu d'afavorir els intercanvis i les trobades amb un suport cultural, i contraposar un temps laic al temps dels supermercats?

CIUTADANIA I PARTICIPACIÓ TEMPORAL. En lloc de fer que la gent voti allà on dorm i no allà on viu, per què no posar els mitjans tècnics necessaris per a un vot en temps real, per a una «ciutadania temporal» i efímera? Només caldria demanar a qui ho desitgi que s'inscrigui en una comunitat temporal a través de les TIC (tecnologies de la informació i la comunicació) i que participi en directe a les votacions sobre els temes que l'afecten com per exemple els espais públics, els transports o els projectes d'interès metropolità. Costa de creure que no es demani mai l'opinió sobre els projectes d'habilitació de Les Halles de París a les 400.000 persones que hi passen cada dia i que es prefereixi consultar les 7.000 persones que hi dormen a prop i que sovint viuen en algun altre lloc. En una època en què les identitats es dilueixen, el vot «presencial» és una pista que cal seguir. Aquí i ara.

LOGÍSTICA URBANA MIXTA. En lloc de veure camions de repartiment que embussen els centres de les ciutats, per què no utilitzar durant la nit o el cap de setmana els ferrocarrils, trens, metros i tramvies per proveir el centre, com s'ha fet durant molt de temps en algunes ciutats de Polònia, per exemple?

SERVEIS. En lloc de deixar algunes famílies amb el dilema d'haver d'escollir entre l'atur o una feina amb horaris atípics que els obliga a deixar els fills sols a casa, cal adaptar els horaris de les llars d'infants i fer que estiguin obertes fins més tard, com es fa des de fa temps a països del nord d'Europa, per exemple a Finlàndia.

BORSES DE TEMPS. En lloc de deixar les persones grans, que tenen temps i coneixements, soles i aïllades d'una banda, i de l'altra, els joves amb expectatives sense mitjans, no caldria provocar trobades entre aquests dos extrems de la vida per tal d'assegurar la transmissió de coneixements a través d'una borsa de temps?

IL·LUMINACIÓ SOSTENIBLE. En lloc de transformar completament les nits de la metròpolis amb els llums dels projectors, amb totes les conseqüències que això comporta en termes de contaminació lumínica i de despesa energètica, per què no imaginar una gestió temporal de la il·luminació en funció dels moments de la nit i de si hi ha persones o no a prop?

DIVERSITAT D'USOS. En lloc d'utilitzar alguns locals només per a un sol tipus d'activitat i només durant una estona al dia, per què no intentar utilitzar-los durant els vespres, els caps de setmana o durant les vacances per a altres serveis?

FLOTES CAPTIVES. En lloc de deixar durant els caps de setmana i les vacances els vehicles de les empreses als pàrquings, per què no pensar a llogar-los com es fa en algunes ciutats d'Alemanya?

CIUTADANIA NOCTURNA. En lloc de parlar de la nit en nom de tots els que hi viuen, en lloc de concebre només una ciutat de guàrdia i d'urgències, per què no escollir un «alcalde de nit» que sigui capaç de gestionar els assumptes de la nit amb aquells que hi viuen i per a ells, tenint en compte totes les qüestions que afecten la vida de la ciutat?

ORDENACIÓ. En lloc de queixar-nos de l'extensió i la fragmentació de la metròpolis, en lloc d'evocar en va les virtuts de la ciutat, per què no posar en funcionament una veritable política d'ordenació espaciotemporal que integri la qüestió del temps a partir del moment en què s'elaboren documents d'urbanisme (com els PLU, plans locals d'urbanisme, i els SCOT, esquemes de coherència territorial) per evitar, per exemple, que una zona d'habitatges o d'activitats no es construeixi a menys de 10 minuts a peu d'un servei, com es fa als Països Baixos, per exemple?

MÉS ENLLÀ DE LES POLÍTIQUES TEMPORALS. Més enllà de les activitats de les oficines del temps, la clau dels temps es pot utilitzar en altres llocs i amb altres actors, com és el cas dels treballs, investigacions i projectes que recentment hem desenvolupat amb èxit amb diferents col·laboradors i a diferents territoris.

En els temps extrems de la vida:

- Sobre la qüestió del temps de les persones grans en el marc d'una investigació amb la fundació Caisse d'Épargne solidarité.
- Sobre la qüestió del temps de lleure en el marc d'una investigació amb la Union Française des Centres de Vacances (UFCV).
- Sobre la qüestió del temps dels adolescents en el marc d'un projecte TEMPADO amb la Union Française des Centres de Vacances.

Sobre el món rural:

- Sobre el temps en l'àmbit rural amb el GREP (Groupe de Recherche pour l'Éducation et la Prospective) en el marc d'un programa europeu ARTEVER.
- Sobre el país de Carmaux, a la regió de Tolosa, en el marc d'un programa Equal «T de Temps».
- Als Alps de l'Alta Provença en el marc d'un programa de la DATAR «La Clau dels Temps».

En tots aquests territoris, la clau dels temps ha permès de coconstruir un diagnòstic acurat amb les poblacions implicades, construir altres representacions i engegar projectes més ben adaptats a les poblacions afectades.

4. Les pistes de l'urbanisme temporal

Tot i que les mutacions que afecten els temps de les nostres vides i ciutats són importants, cal constatar que les polítiques de gestió del temps que s'han dut a terme en alguns territoris europeus de moment només han contribuït de manera molt marginal a transformar l'organització de la ciutat. A partir d'ara, cal que deixem aquestes polítiques de gestió del temps de la ciutat i que ens orientem cap a un veritable urbanisme del temps. Cal canviar les tensions de la «ciutat policrònica» per un control de la «ciutat mal·leable».

PER UN URBANISME TEMPORAL. En lloc de deixar de creure en la governança complexa de les metròpolis, per què no interessar-nos per una perspectiva a llarg termini i posar en funcionament un Pla horari com s'ha fet a Itàlia? Per què no donar competències a l'alcalde en matèria d'horaris? Per què no imaginar un esquema de coherència temporal (SCOT) que permeti aplicar un cert nombre de principis per a l'organització i la regulació dels temps i dels espais de la metròpolis? Com si es tractés de les tecles d'un piano que ens deixessin tocar seguint el tempo adequat.

CAP A UNA METRÒPOLIS MAL·LEABLE. Enfront de les desgastades imatges de «la ciutat fragmentada», sense límits ni cohesió, i «la ciutat sense interrupció», que corre el risc d'ofegar-se per falta de ritme, proposem utilitzar la imatge de «la ciutat mal·leable», una metròpolis sostenible a la qual puguem «donar forma» sense «que es trenqui», una ciutat que tingui en compte les mutacions temporals de les nostres societats. Davant dels models rígids, apostem per la flexibilitat, davant dels enfocaments sectorials, preferim la riquesa d'una reflexió on conflueixin l'espai i el temps. La mal·leabilitat s'ha de concebre en l'alternança de l'espai de flux i l'espai d'estocs a diferents escales temporals:

- A molt llarg termini, hi ha el temps de l'ordenació del territori, la materialitat urbana es transforma amb la destrucció de blocs de pisos als barris, sense que sempre se sàpiga com se substituiran.
- A llarg termini, hi ha l'exemple de la reconquesta de l'espai públic per part dels vianants a través d'operacions com barris sense cotxes en el barri de Vauban a Friburg o al centre d'Estrasburg.
- A més curt termini, hi ha el temps dels usos i la gestió de la ciutat. Es posa en funcionament l'alternança, seguint l'exemple de Barcelona, on alguns carrils d'autobusos a la nit es fan servir de pàrquings.
- A molt curt termini, hi ha les actuacions al carrer dels artistes, quan hi ha festivals o altres esdeveniments. I encara podem imaginar molts altres dispositius per a la ciutat, els edificis, el carrer o els espais col·lectius en general: l'obertura de centres esportius i escoles per a altres usos durant la nit i els caps de setmana; la transformació d'edificis administratius desocupats en centres d'educació, universitats; el canvi d'un carrer transitat durant el dia en una pista de bàsquet o de petanca durant la nit; un lloc de fòrum i de debat retractable amovible; representacions de grups de teatre que passin d'un carrer a l'altre; recorreguts interactius d'educació a la ciutat, etc.

5. Conclusions

Les qüestions relatives al temps no es poden limitar a les tècniques de planificació del temps de treball. S'han d'examinar i calibrar en totes les seves dimensions en funció d'un veritable projecte de gestió del temps per als individus, les organitzacions i els territoris. No es poden abordar de manera sectorial, sinó que s'han de posar en funcionament gestions col·lectives que vagin més enllà de les capelles institucionals i de les barreres professionals, administratives o geogràfiques. Científics, responsables d'associacions, directors d'empreses, sindicalistes, polítics, ciutadanes i ciutadans: tots hi estem implicats.

AVALUACIÓ I DEBAT. En l'àmbit local, s'han elaborat eines d'observació i de negociació i s'han iniciat experiències amb col·laboradors locals (horaris de serveis, transports, llars d'infants...). De mica en mica, aquest plantejament va irrigant altres polítiques públiques. Cal avaluar aquestes polítiques locals, fer un diagnòstic de la situació i identificar els problemes i els primers resultats. De manera més global, cal iniciar

un debat sobre aquesta societat on les pressions temporals s'accentuen i on es generalitzen i es reforcen noves formes de desigualtats: sexuals, socials, generacionals o territorials. No podem estar ajornant sempre aquest debat. Si l'evitem, correm el risc de veure com algunes decisions aïllades ens condueixen a nous desequilibris i a noves desigualtats entre individus i territoris. Al contrari, només si preparem les condicions necessàries per dur a terme un debat públic ciutadà liderat per experts, podrem reprendre el control dels nostres temps de vida, escapar a la dictadura de la urgència, lluitar contra les noves desigualtats sense fer que el pes dels dilemes recaigui sobre els més febles. Al cap i a la fi, ens toca a nosaltres, individus, comunitats, associacions, empreses i col·lectivitats, aclarir el que hi ha en joc i decidir junts si val la pena.

CANVI DE PARADIGMA. Enfront d'aquestes mutacions, hem de canviar la manera que tenim d'enfocar els territoris, hem de pensar, concebre i gestionar els territoris tenint en compte simultàniament la materialitat, els fluxos i els usos del temps per tal d'imaginar un futur diferent.

Un plantejament temporal, sensible, ens remet a les pràctiques personals i al recorregut de cadascú i ens permet deixar de banda les aparences i els codis socials. Competència de tothom i de ningú, un plantejament temporal ens obliga naturalment a treballar en col·laboració entre ciutadans, empreses, col·lectivitats, associacions i altres donants de temps.

Un plantejament temporal situa el ciutadà al centre del debat, on conflueixen quatre demandes importants: qualitat de la vida quotidiana, proximitat, bona convivència i democràcia participativa. Es tracta d'una gestió global que ja no separa el territori, les empreses i la població, i que permet preveure les eines d'una nova governança. Un plantejament transversal per naturalesa que exigeix que es posi en funcionament un procés de negociació contínua i que s'oposa a un plantejament autoritari imposat des de dalt.

Finalment, iniciar una reflexió sobre el temps, els sistemes productius i l'espai, ens pot ajudar a definir un plantejament més equilibrat i més flexible del desenvolupament i de la democràcia i a inventar una nova urbanitat.

És una bona oportunitat per reconquerir marges de maniobra i per reprendre el control del nostre futur i articular-lo al voltant de nocions com la qualitat de vida o el desenvolupament sostenible.

6. Referències bibliogràfiques

BONFIGLIOLI, S. «Le politiche dei tempi urbani». *Urbanistica Quaderni* (Collana dell'Istituto Nazionale di Urbanistica), Anno III (1997), p. 9-13.

GWIAZDZINSKI, L. «La ville, la nuit: un milieu à conquérir». A: REYMOND, H.; CAUVIN, C.; KLEINSCHMAGER R. (dir.). *L'espace géographique des villes*. Paris: Anthropos, 1998, pp. 347-369 (Col·lecció Villes).

GWIAZDZINSKI, L. «Le mouvement plutôt que l'aménagement». A: *Les visibles manifestes*. Paris: Éditions du Mouvement, 2005, pp. 177-187.

LASFARGUE, Y. *Technomordus, technoexclus*. [S. l.]: Éditions d'organisation, 2000.

TAGUIEFF, P. A. *Résister au bougisme*. [S. l.]: Mille et une Nuits, 2001.

PAPERS 49 TIEMPO Y TERRITORIO. LAS POLÍTICAS DE TIEMPO DE LAS CIUDADES

TIEMPO Y TERRITORIO EN LA CIUDAD DE BARCELONA

Instituto de Estudios Regionales y Metropolitanos de Barcelona¹

Introducción

Barcelona es una ciudad densa, con una diversidad laboral, comercial y de usos del suelo que condiciona la proximidad de los servicios, y con una forma urbana que incide también en la localización y organización de las actividades. Barcelona es también una ciudad compleja en la gestión de su tiempo: en todas las esferas de la vida, sus ciudadanos han de poder conciliar los diversos tiempos que necesitan, pero la ciudad se ha de adaptar también a las necesidades de tiempo que tienen sus «usuarios», tanto los residentes como los que tienen en Barcelona su lugar de trabajo, de estudio, de compras o de ocio.

La *Encuesta de condiciones de vida y hábitos de la población*² proporciona, para cinco momentos concretos a lo largo de 20 años (1985-2006), los datos básicos para poder analizar la gestión que la población hace de su tiempo en las diferentes esferas de la vida: el tiempo mercantil, el tiempo familiar y el tiempo libre y de ocio.

Este artículo analiza el comportamiento y la percepción de la población de Barcelona ante las diferentes actividades que «consumen» tiempo y cuál es su localización dentro de la ciudad. Es un análisis que quiere apuntar unas primeras características tanto de los tiempos de los barceloneses como de los espacios donde se mueven, de manera que las políticas públicas puedan ir en la dirección de facilitar la gestión personal y colectiva de la vida cotidiana.

El artículo está dividido en cinco partes. Las tres primeras hacen referencia al análisis del tiempo de la población barcelonesa en los ámbitos del trabajo mercantil, del trabajo doméstico familiar y del tiempo libre y de ocio. El cuarto apartado considera las dificultades de la población a la hora de compaginar la vida laboral y la doméstica y familiar, así como la percepción de disponibilidad de tiempo libre que expresa la población. El último apartado analiza los diferentes espacios que corresponden a las esferas de la vida cotidiana, como primer apunte de la relación que existe entre la morfología de

la ciudad y los hábitos de la población, que condiciona en distinto grado la gestión que las personas hacen de su tiempo.

1. El tiempo del trabajo mercantil

El tiempo de trabajo mercantil es el conjunto de horas que la población dedica al trabajo remunerado. Es, pues, un tiempo muy ligado a la situación de actividad de las personas y a la organización de la jornada laboral. El análisis de este tiempo ha de incluir también el tiempo de desplazamiento entre el domicilio de residencia y el lugar de trabajo, con objeto de poder tener una visión global del tiempo que buena parte de la población invierte en una de las esferas de la vida cotidiana.

A continuación se analizan todos los componentes que afectan al tiempo del trabajo mercantil de los habitantes de Barcelona, como son la situación de actividad de la población, las condiciones de la jornada laboral y el tiempo dedicado al desplazamiento entre el domicilio y el lugar de trabajo.

1.1. La actividad principal de la población

La situación de actividad de las personas es un condicionante determinante para la gestión de su tiempo. Los diferentes períodos de actividad que experimenta la población a lo largo de su vida son uno de los ejes determinantes del uso del tiempo de la vida cotidiana. Trabajar, estudiar, realizar las tareas domésticas y familiares, entre otras actividades, estructuran de manera distinta la vida cotidiana de la población. Estas actividades modelan situaciones vitales muy diferenciadas que implican también unos usos del tiempo muy diversos.

En el año 2006, poco más de la mitad de la población de Barcelona estaba ocupada, y el 41,8% se encontraba en situación de inactividad laboral, con predominio de la población jubilada y de la que se dedica a las tareas domésticas. A lo largo de los últimos 15 años, Barcelona ha experimentado modificaciones relevantes relacionadas con la actividad, que son reflejo de los cambios ocurridos en la coyuntura económica. Por un lado, los datos de los años 1990, 2000 y 2006 reflejan períodos de expansión y niveles altos de ocupación, mientras que los indicadores del año 1995 denotan un período de recesión económica (menos actividad, más paro). Por otro lado, se

observa una lenta y progresiva reducción del porcentaje de personas dedicadas exclusivamente a las tareas domésticas, paralela a un crecimiento de la tasa de actividad entre las mujeres (tabla 1).

Pese a que todos los índices para medir la actividad de la población indican una incorporación progresiva de las mujeres al mercado de trabajo, su presencia es todavía notablemente inferior a la de los hombres. A pesar de haber crecido en una mayor proporción entre los años 2000-2006, la tasa de actividad femenina es del 51%, mientras que la masculina es del 66,5% (tabla 2). Lo mismo pasa con la tasa de ocupación: la femenina crece más, pero la masculina es más alta. Estos datos continúan señalando que existen diferencias relevantes en la inserción laboral de hombres y mujeres que se reflejan necesariamente en la gestión de su tiempo.

1.2. El tiempo dedicado al trabajo mercantil

Más allá de la situación de actividad de la población, las características de la actividad laboral de las personas ocupadas tienen también mucha influencia en la gestión de los tiempos personales. La organización del trabajo, que comprende la tipología de jornada laboral y el número de horas trabajadas, se presenta como un elemento muy definidor a la hora de gestionar la conciliación entre los diferentes tiempos de la vida cotidiana.

Globalmente, la población barcelonesa ocupada opta por la jornada completa, y ésta es una situación bastante estable desde 1990, solamente modificada por la recesión económica que reflejan los datos del año 1995 (tabla 3). Existen, sin embargo, diferencias significativas entre algunos colectivos de la ciudad. Las mujeres escogen la jornada parcial cuatro veces más que los hombres (21,0% frente al 5,1%) y los jóvenes ocupados se inclinan más que ningún otro grupo por trabajar a tiempo parcial (hasta un 31% en 2006).

Los motivos principales para escoger la jornada laboral parcial han experimentado a lo largo de 15 años dos tendencias inversas. Por un lado, decrece el peso de los que han accedido a esta jornada por necesidad («es el tipo de horario que han encontrado») y, por otro lado, crecen los que han optado a esta jornada para poder compaginar el trabajo con otras actividades consumidoras de tiempo, como por ejemplo las tareas domésticas y familiares o los estudios (tabla 4).

Con respecto a los motivos, igual que a la hora de escoger el tipo de jornada, las diferencias entre hombres y mujeres reflejan situaciones personales y sociales muy diferentes. Si bien las mujeres parecen tener mucha más libertad de elección que los hombres (solamente el 28,7% tiene jornada parcial porque es lo que ha encontrado, frente a un 42,3% de los hombres), ellas realizan esta elección porque han de atender las tareas domésticas y familiares (30,6%), mientras que los hombres lo hacen porque les interesa el tipo de jornada (32,1%).

Otro aspecto de la jornada laboral es su distribución a lo largo del día, ya que eso condiciona la armonización de las actividades y los ritmos de vida de las personas. El horario más habitual entre la población trabajadora de Barcelona es el horario partido (mañana y tarde). Si bien esta opción de jornada es la más habitual tanto para los hombres como para las mujeres, su peso es muy diferente: casi el 63% de los hombres tienen jornada partida, mientras que entre las mujeres no se llega ni al 50%. En cambio, la jornada continua de mañana o de tarde es una opción que se presenta el doble de veces entre la población femenina ocupada (40,4% frente a un 20,4% del la población masculina), debido, en buena parte, a una presencia más elevada de jornadas parciales entre este colectivo (tabla 5).

En relación con el tiempo dedicado al trabajo mercantil, la mayor parte de la población ocupada de Barcelona trabaja semanalmente alrededor de las 40 horas (entre 35 y 45), una cifra bastante estable en los últimos 15 años. Lo que se ha modificado, sin embargo, es la proporción creciente de los que dedican menos de 35 horas semanales al trabajo remunerado y la proporción decreciente de los que le dedican más de 45.

Las diferencias de género dentro de la población ocupada también quedan reflejadas si se analiza la longitud de las jornadas laborales. Si bien la mayoría de hombres y mujeres trabajan alrededor de 40 horas semanales —con porcentajes muy similares—, en conjunto, la población ocupada femenina de Barcelona trabaja seis horas menos que la masculina. Esto es debido al hecho de que uno de cada cuatro hombres ocupados trabaja más de 45 horas, mientras que una de cada cuatro mujeres ocupadas trabaja menos de 35 horas (véase tabla 6). Esta distribución tan desigual es también reflejo del peso más importante que la jornada parcial tiene entre la población ocupada femenina.

1.3. El tiempo de desplazamiento al trabajo

Un tercer componente del tiempo de trabajo mercantil es la duración del desplazamiento de casa al lugar de trabajo. Esta variable viene determinada por la distribución territorial de los lugares de residencia y de los lugares de trabajo, así como por el medio de transporte utilizado en el desplazamiento.

La ciudad de Barcelona tiene un alto grado de autocontención laboral: en 2006, casi tres de cada cuatro barceloneses ocupados trabajaba en la misma ciudad. En los últimos 20 años, el peso de la población que reside y trabaja en la ciudad ha ido disminuyendo a costa del crecimiento de los que van a trabajar fuera y, sobre todo, de los que tienen un lugar de trabajo variable (tabla 7). Si analizamos este hecho con una perspectiva de género, la diferencia es sustancial: la localización de los lugares de trabajo de la población ocupada femenina se concentra mucho más en la ciudad (82,8% frente a un 62,9% entre los hombres) y tiene un nivel casi insignificante de ubicaciones no fijas.

La territorialización de los lugares de trabajo que se puede deducir de estos datos da a entender que pueden existir también diferencias significativas en el tiempo de desplazamiento al trabajo. Pero aquí interviene un segundo factor muy determinante: el modo de transporte utilizado en el mencionado desplazamiento.

En conjunto, en la ciudad de Barcelona los viajes desde casa hasta el lugar de trabajo tienen una duración media de 28 minutos y 15 segundos por trayecto, un tiempo que se ha mantenido bastante estable en los últimos 10 años. No obstante, este dato global esconde un cambio sustancial: la progresiva reducción del porcentaje de población que dedica menos de 15 minutos en desplazarse al trabajo y el incremento de los que destinan más de 30 minutos (tabla 8).

Del análisis evolutivo de los modos de transporte para ir a trabajar se puede destacar como dato global el predominio creciente de los modos motorizados, que han aumentado más de 10 puntos porcentuales en 20 años, y la disminución de los que van a pie (del 23,5% al 16,1%). Asimismo, dentro de los modos motorizados, en el año 2006 predomina el transporte público, con un crecimiento importante después de 10 años de estabilidad con una ligera tendencia a la baja (tabla 9).

2. El tiempo del trabajo familiar doméstico

El tiempo del trabajo familiar doméstico se compone de un amplio abanico de actividades relacionadas con el ámbito reproductivo, que incluye tanto el tiempo que se dedica a la familia (alimentación, salud, higiene, cuidado de los hijos y de personas dependientes, etc.) como el que se dedica específicamente a las tareas domésticas (compras, limpieza, mantenimiento y reparación, etc.). A menudo, se trata de tareas que se realizan de forma transversal y simultánea o combinada con otros tipos de actividad, lo cual dificulta la delimitación temporal. Para aproximarnos a esta esfera de la vida cotidiana, la *Encuesta de condiciones de vida y hábitos de la población* nos proporciona dos datos relacionados con las

tareas domésticas y familiares: el tiempo diario/semanal que se les dedica y su reparto dentro de los hogares.

La población de Barcelona dedica una media diaria de 1 hora y 57 minutos al trabajo familiar doméstico. En los últimos 15 años esta media se ha reducido en 42 minutos, a un ritmo quinquenal bastante constante. La distribución de la población en función del tiempo de trabajo familiar doméstico, no obstante, ha experimentado cambios sustanciales. En primer lugar, se ha reducido casi a una cuarta parte el peso de la población en las dedicaciones extremas: nada de tiempo y más de seis horas (véase tabla 10). En segundo lugar, ha crecido en más de 25 puntos el porcentaje de población que dedica hasta tres horas a las tareas domésticas y familiares, de manera que, en 2006, de cada tres residentes a Barcelona, uno dedica algunos minutos al trabajo doméstico y familiar pero menos de 60, y otro le dedica entre una y tres horas.

El ámbito de las tareas domésticas y familiares es donde el uso del tiempo presenta más contrastes según el sexo de las personas, de manera que se dibujan dos realidades muy contrastadas que, pese a su evolución temporal hacia la convergencia, continúan teniendo diferencias sustanciales derivadas del nivel de actividad masculina y femenina y de la pervivencia de los roles tradicionales en las diferentes esferas de la vida cotidiana. En el año 2006, la población femenina dedica 1 hora y 37 minutos más que los hombres al trabajo familiar doméstico. Este tiempo diferencial se ha reducido a la mitad en 15 años, pero esta reducción se ha de atribuir más a la menor dedicación de las mujeres (1 hora y 26 minutos menos entre 1995 y 2006) que al crecimiento del tiempo por parte de los hombres, que solamente ha sido de 17 minutos. Si bien una parte de la diferencia se puede atribuir a la mayor proporción de mujeres que se dedican exclusivamente a las tareas domésticas, existen también importantes diferencias entre la población ocupada: las mujeres ocupadas dedican al trabajo familiar doméstico más del doble de tiempo semanal que los hombres ocupados (15 horas y 23 minutos, frente a 6 horas y 53 minutos).

Pese a que las diferencias de género en esta esfera de la vida cotidiana todavía perviven, se puede apreciar un proceso de cambio que se refleja, entre otros aspectos, en la disminución de la diferencia de tiempo de dedicación semanal a las tareas familiares domésticas en función de la edad. Aunque también entre la población joven las mujeres dedican más del doble de tiempo al hogar que los hombres, esta diferencia se multiplica por tres y por cuatro en el caso de la población adulta y de las personas mayores (tabla 11).

3. El tiempo libre y el tiempo de ocio

El tiempo libre y el tiempo de ocio recogen las actividades «no obligadas» por motivo de trabajo, tanto mercantil

como familiar doméstico o de estudio, según la definición que hacen los propios entrevistados. Aquí queda incluido desde el tiempo que se dedica a las actividades de ocio más o menos programadas dentro y fuera del hogar hasta el tiempo dedicado al descanso diario y el tiempo que se percibe como tiempo libre que, como medida subjetiva que es, incluye los ratos que cada persona tiene para sí misma, sin ninguna obligación en el sentido más amplio del término. Con todo, la línea divisoria entre tiempo de ocio y tiempo libre es una frontera muy fina que toma entidad a partir del significado que los grupos sociales, y las personas de forma individual, le concedan.

En el tiempo de ocio se distinguen las actividades que se realizan dentro y fuera del hogar, dada su incidencia diferencial en la gestión de los usos del tiempo de las personas. Las actividades que se pueden realizar en casa acostumbra a consumir períodos de tiempo más cortos y, en general, no están sometidas a horarios estrictos. En cambio, las actividades que se realizan fuera del hogar requieren períodos de tiempo más largos (se ha de sumar el tiempo de desplazamiento al tiempo propio de la actividad) y a menudo dependen de horarios no fijados por la persona que las realiza.

Dentro del tiempo no dedicado al trabajo mercantil ni al trabajo familiar doméstico hay que contabilizar también el tiempo diario dedicado al descanso, que entre la población barcelonesa es, en 2006, de 8 horas y 2 minutos (14 minutos más que en el año 2000). Las personas que descansan más horas son las mayores de 65 años, con 9 horas y 3 minutos; contrariamente, la población que menos horas duerme es la ocupada, con 7 horas y 29 minutos, y la de edad comprendida entre 35 y 44 años, con 7 horas y 41 minutos.

Vista la dificultad de concreción de lo que es tiempo libre y de cómo cada persona decide pasarlo, una buena medida para apreciar esta cuestión tan subjetiva es la percepción que la población tiene de su disponibilidad de tiempo libre. En el año 2006, el 36,3% de los barceloneses opina que dispone de poco tiempo libre, frente a un 27,2% que cree que dispone de mucho. Esta es una medida que varía en función de la edad y de la situación laboral: son las personas ocupadas y las que tienen entre 25 y 44 años las que perciben en mayor proporción que disponen de poco tiempo libre.

Las actividades principales que la población de Barcelona cita espontáneamente a la hora de referirse al ocio doméstico³ son *ver la televisión o el vídeo* (57,2%) y *leer* (52,5%), seguidas a mucha distancia de *escuchar música* (19,5%), *conectarse a Internet* (13,6%) y *hacer labores* (10,1%). De todas las posibles, las que se realizan más a menudo⁴ son *ver la televisión* (60,7% de los barceloneses), *escuchar música* (49,4%) y *escuchar la radio* (42,7%).

En relación con el ocio fuera de casa, la actividad que más se cita de forma espontánea es *pasear* (52,5%), seguida a bastante distancia de *ir al cine* (21,8%), *salir con los amigos* (20,4%) y *hacer deporte* (19,9%); son también destacables los porcentajes de población que citan *ir de compras* (15,9%) o *al restaurante* (11,2%).

4. La conciliación de las actividades

Compaginar la vida laboral con las tareas domésticas familiares y con la disposición de tiempo personal para el ocio obliga a la población a gestionar las diferentes necesidades de tiempo, es decir, a dedicar tiempos diferentes y variables a cada una de las actividades que forman su vida cotidiana. La gestión de estos tiempos se convierte progresivamente en más compleja en la sociedad contemporánea, y a menudo se plantean conflictos a la hora de hacer compatibles diversas actividades de la vida diaria. Así pues, aparte de la mayor o menor disponibilidad de tiempo para el ocio y de tiempo personal, la dedicación al trabajo mercantil y a las tareas familiares domésticas requiere esfuerzos de conciliación que varían a lo largo del ciclo vital de las personas.

En 2006, más del 40% de la población de Barcelona manifiesta tener problemas para compaginar la vida laboral con la doméstica y familiar. Este ámbito de conflicto en la gestión del tiempo es especialmente acusado en el caso del 11,6% de la población que expresa tener muchas dificultades en la conciliación de actividades de la vida cotidiana.

Pese a que se puede observar que la conciliación se está convirtiendo en un problema para el conjunto de la población, la situación es bien diferente para hombres y mujeres. Por un lado, hay muchos más hombres que mujeres que afirman no participar en las tareas domésticas y, por lo tanto, no están sujetos a cuestiones de conciliación. Por otro lado, hay muchas más mujeres que hombres (46,9% y 36,5%, respectivamente) que aseguran tener alguno o muchos problemas para compaginar la vida laboral con las tareas domésticas y familiares (véase tabla 12).

Las dificultades para hacer compatible el trabajo mercantil y las tareas domésticas y familiares afectan principalmente a la población en edad adulta, sobre todo a la que vive en hogares con hijos. El porcentaje de población que afirma tener problemas es de un 45,7% entre los 25 y los 34 años y del 48,6% entre los 35 y los 44 años. En cambio, la gente más joven, especialmente la que todavía no está emancipada, es la que expresa tener menos problemas, sobre todo porque su participación en las tareas domésticas y familiares es muy reducida.

En resumen, tanto la información sobre la compaginación de trabajo mercantil y el trabajo doméstico como la que se refiere a

la percepción de disponibilidad de tiempo libre, muestran la existencia de un período de la vida adulta en la cual la gestión del tiempo se convierte en especialmente compleja. En términos generales, éste es el momento del ciclo vital en el que coinciden dedicaciones laborales importantes con un trabajo doméstico intenso, a menudo con la necesidad de tener que cuidar de hijos pequeños. Las dificultades se concentran especialmente entre las mujeres debido a su mayor responsabilización de las tareas familiares domésticas.

5. La ciudad y el tiempo: los espacios de vida de los habitantes de Barcelona

La interrelación entre tiempo y territorio es importante para la gestión cotidiana de los tiempos de la ciudadanía. La forma en la que se estructura el territorio y cómo se organiza la ciudad determinan en gran medida las estrategias de las personas en el desarrollo de sus actividades y las posibilidades de diferentes modelos de usos del tiempo. Existe una doble interacción entre la estructura territorial (formas de ocupación urbana del suelo, distribución e intensidad de usos residenciales, de actividades económicas, de equipamientos y servicios comunitarios, de infraestructuras y servicios técnicos) y las formas de vida (hábitos de la población según unos determinados patrones cotidianos, y, en particular, de los usos cotidianos de los tiempos).

La primera aproximación al uso que la población de Barcelona hace de la ciudad y de su entorno más inmediato es la localización territorial de las principales actividades cotidianas. Con este análisis se puede conocer cuál es el espacio de vida de los barceloneses, cuáles son los límites de su ciudad real y cómo el uso del espacio ha ido cambiando en los últimos años.

El espacio del trabajo productivo
Como ya se ha visto al analizar el tiempo de trabajo mercantil y, concretamente, el tiempo invertido en el desplazamiento para ir a trabajar, Barcelona se caracteriza por tener una elevada autocontención laboral: en el año 2006 el 72,2% de la población barcelonesa ocupada trabaja en la ciudad. Este índice, sin embargo, se ha reducido en 11 puntos desde 1985, sobre todo por la disminución del número de personas que trabajan en el mismo barrio, por la creciente tendencia de los barceloneses a salir del municipio para ir a trabajar, y, éste es el cambio más relevante, por el aumento de la población ocupada que declara tener un destino irregular por motivos de trabajo (véase tabla 13).

Los cambios en la autocontención laboral reflejan que Barcelona participa de un proceso de metropolitanización. La interrelación de la ciudad con su entorno más inmediato se ha ido acentuando con los años y se ha materializado en una

ampliación de la ciudad real cotidiana de los barceloneses. Estas transformaciones territoriales han derivado en un uso extensivo del territorio y en el aumento de las necesidades de desplazamiento de los ciudadanos.

El espacio de las compras

Al mismo tiempo que la ciudad real cotidiana se amplía con la progresiva dispersión de la localización de los lugares de trabajo, se detecta a nivel territorial una tendencia a la intensificación de las actividades en el mismo barrio, asociada a la búsqueda de la proximidad como valor en alza en una sociedad en la que el tiempo se ha convertido en un bien escaso y limitado.

Como confirmación de lo que se acaba de exponer, la población barcelonesa suele realizar las compras cotidianas en el espacio más cercano —el barrio— y presenta una tendencia creciente de la preferencia por este espacio de proximidad (véase tabla 14).

En la compra no cotidiana —ejemplificada en la adquisición de vestido y calzado— el valor de la proximidad no es tan acusado, pero el barrio continúa siendo el ámbito predominante. En la evolución de los últimos 20 años, hay que destacar el incremento de compras en el mismo barrio, que se ha de vincular también a la expansión territorial del comercio especializado, vía centros comerciales o bien a través del refuerzo de ejes comerciales tradicionales o de nueva creación. Paralelamente, el peso de la población que no tiene bien definido su espacio habitual de compra no cotidiana ha disminuido a menos de la mitad (tabla 15).

El espacio del ocio y de las relaciones personales

La búsqueda de la proximidad está también muy presente en la realización de actividades de ocio. La autocontención municipal es muy elevada cuando se va a mirar tiendas, al cine, a bares y discotecas, a restaurantes, al teatro y a museos y exposiciones. La atracción de otras ciudades del entorno metropolitano de Barcelona es muy baja. Con todo, se trata de actividades en las cuales la diversificación y la deslocalización de la oferta inciden en que una parte importante de los barceloneses afirman no ir de forma regular a ningún lugar concreto. El peso de los que se mueven indistintamente es el más elevado cuando se trata de ir a restaurantes (35,2%) o a museos y exposiciones (35,3%). En los últimos diez años, se observa un descenso de la preferencia por el centro de la ciudad como lugar para ir a realizar según qué actividades de ocio y, tal como sucedía con las compras, una revitalización del barrio de residencia como localización idónea donde realizarlas, a excepción de algunas actividades que dependen de equipamientos a escala de ciudad, como por ejemplo los teatros y los museos y salas de exposiciones.

La delimitación del espacio de las relaciones sociales de los barceloneses se circunscribe mayoritariamente a la ciudad: el 46,0% de los barceloneses se relaciona preferentemente con gente del mismo barrio, en una proporción que ha crecido 10 puntos en los últimos 10 años, y menos del 10% de la población se relaciona con personas de fuera de Barcelona. Así pues, también en la esfera de las relaciones sociales, la proximidad es un valor en alza y el más apreciado y seguido por la población de Barcelona.

Los espacios para residentes y para no residentes

En la definición de un espacio y de un tiempo de la vida cotidiana se ha visto que no hay un único espacio de vida para la población de Barcelona y, si bien el mismo barrio y la ciudad más en general son espacios de gran relevancia para alguna de las actividades más habituales —como ir a trabajar—, el espacio de uso va más allá de los límites municipales (véase gráfico 1). Este ensanchamiento de la ciudad hacia los municipios del entorno significa un aumento de desplazamientos y, en consecuencia, más tiempo dedicado a las actividades que se realizan fuera de casa, ya sea ir a trabajar o al restaurante. Este hecho añade complejidad a la gestión del tiempo de la vida cotidiana, especialmente para los colectivos que tienen más dificultades para acceder a un transporte rápido y eficaz.

Para gestionar correctamente los usos del tiempo, Barcelona ha de tener en cuenta también que su espacio no es solamente para los residentes en la ciudad, sino que es un punto de atracción para los municipios del entorno metropolitano. En relación con el trabajo mercantil, Barcelona recibe diariamente un 12,6% de los residentes en la provincia. La atracción laboral de la ciudad es mayor cuanto más cerca se vive: en Barcelona trabaja un 30,7% de los residentes en la Primera corona metropolitana, un 10,8% de los residentes en la Segunda corona y un 2,1% de los que viven en el resto de la provincia. La búsqueda de la proximidad a la hora de las compras más habituales hace que en esta cuestión Barcelona no ejerza ninguna atracción sobre su entorno. En cambio, en algunos de los ámbitos del ocio sí que es un polo hacia el que convergen muchos de los habitantes de la provincia, como el 61,8% que va al teatro en Barcelona o el 46,0% que se desplaza hasta la ciudad para ir a un museo o a una exposición (véase gráfico 2).

6. Reflexiones finales

La actividad a la que se dedica la población barcelonesa configura un panorama social bastante diversificado que se traduce en la existencia de situaciones vivenciales muy contrastadas con respecto a los usos del tiempo en la vida cotidiana. El contraste básico se produce entre la población activa y la inactiva. Así, el trabajo mercantil es un condicionante determinante en la gestión del tiempo de

las personas ocupadas, hasta el punto de que a menudo se convierte en el eje estructurador del tiempo cotidiano. Pero las diferentes actividades de la población también presentan situaciones vitales muy diversas, entre población jubilada, la que se dedica a las tareas domésticas, la estudiante o la desocupada.

La organización del trabajo mercantil se presenta bastante monolítica, y se fundamenta en un patrón de jornada laboral y de tiempo de dedicación al trabajo que afecta a la gran mayoría de la población. En este marco predominante de rigidez, la conciliación de los usos del tiempo se hace difícil. Pese a ello, se observa una mayor presencia de jornadas parciales entre las mujeres y la población joven y, además, se apunta una tendencia a la realización voluntaria de este tipo de jornada, en buena parte para dedicar tiempo al trabajo familiar o a los estudios.

El ámbito del trabajo doméstico y familiar es el de los grandes contrastes en base al sexo de la población. Las mujeres dedican mucho más tiempo a este tipo de trabajo que los hombres y, además, se responsabilizan de la realización de la gran mayoría de las tareas domésticas y familiares. Este contraste se evidencia entre la población de gente mayor y la adulta, pero también entre los jóvenes. Igualmente, entre la población ocupada, las mujeres también dedican más tiempo al trabajo doméstico y familiar que los hombres. Además, existe una proporción significativa de hombres que no realiza ningún tipo de trabajo doméstico.

A pesar de lo que se acaba de exponer, se aprecia un proceso de cambio que pasa por la reducción de las dedicaciones domésticas y familiares de las mujeres y el aumento en el caso de los hombres, así como una creciente corresponsabilización de las tareas. Pese a ello, el proceso de cambio es muy lento y lo más palpable es la reducción del tiempo de trabajo por parte de las mujeres, mientras que el incremento en el caso de los hombres es solamente ligero.

El tiempo libre es el de las actividades no obligadas y engloba un abanico de opciones de dedicación muy diversas. Además del tiempo de descanso, el tiempo de ocio doméstico se fundamenta, en primer lugar, en ver la televisión, y también en leer, escuchar música o la radio. En los últimos años se ha asistido a la irrupción de Internet y de las videoconsolas como instrumentos fundamentales del ocio en casa para una buena parte de la población. Fuera de casa, el ocio se basa en actividades físicas, como pasear o hacer deporte, y también en actividades relacionales como salir con amigos, además de ir al cine o a restaurantes.

Como consecuencia de las pautas de distribución descritas, resulta que 4 de cada 10 personas entrevistadas

manifiestan tener problemas de conciliación de la vida laboral y la doméstica y familiar. La situación más compleja es la de la décima parte de la población que manifiesta tener muchos problemas de conciliación.

La percepción de disponibilidad de tiempo libre presenta situaciones muy contrastadas con proporciones importantes de personas que manifiestan disponer de mucho y bastante tiempo libre. Al mismo tiempo, no obstante, una tercera parte de la población percibe una escasa disponibilidad de este tiempo, población que, además, aumenta sensiblemente.

En conjunto, se identifica un segmento específico de población adulta, principalmente entre 25 y 45 años y ocupada, que es el que tiene más problemas de conciliación y una mayor percepción de disponer de poco tiempo libre. En este segmento coinciden intensas dedicaciones laborales y un extenso tiempo de trabajo doméstico, a menudo asociado al cuidado de los hijos. En este segmento, las mujeres son las que sufren más problemas de conciliación.

En relación con el lugar en el cual la población realiza las diversas actividades de la vida cotidiana, se observa, en primer lugar, que la ciudad de Barcelona dispone de unos niveles de autocontención muy elevados: la mayor parte de la población barcelonesa realiza las actividades cotidianas en la misma ciudad. Se observa, además, un incremento del barrio como ámbito territorial vital —excepto en temas laborales— asociado a la búsqueda de proximidad en la vida cotidiana. Esta tendencia recibe influencias de los cambios urbanísticos y económicos que se han producido en la ciudad en los últimos años (dispersión de centros comerciales, refuerzo de los equipamientos y servicios a las personas...).

Al mismo tiempo, no obstante, especialmente en el ámbito del mercado de trabajo, la ciudad real de la población barcelonesa se ha ampliado a partir de un proceso de metropolitización que intensifica las relaciones entre territorios y aumenta las necesidades de movilidad. Además, Barcelona es un centro de atracción para los residentes en el resto de provincia, tanto para el trabajo mercantil como para la realización de algunas actividades de ocio, sobre todo ir al teatro y a museos y exposiciones. La intensidad de estos flujos es más elevada en la Primera corona metropolitana.

Retomando lo que se decía en la introducción, Barcelona es una ciudad densa, con gran diversidad de actividades, que ha de colaborar con sus «usuarios» en la gestión de los tiempos de la vida cotidiana. Y son las políticas públicas las que más pueden contribuir a ofrecer instrumentos a las personas para la conciliación de sus tiempos.

- 1 El IERMB ha realizado en los últimos años diversos estudios sobre los usos del tiempo en la ciudad y en el Área Metropolitana de Barcelona. Este artículo recoge algunos de los puntos principales desarrollados en el estudio *El uso social del tiempo en Barcelona, 2006*, realizado por Elena Sintés y Matías Vives, bajo la dirección de Carme Miralles-Guasch, para el Ayuntamiento de Barcelona.
- 2 *Encuesta de condiciones de vida y hábitos de la población*. Barcelona: IERMB, 1985, 1990, 1995, 2000.
Encuesta de condiciones de vida y hábitos de la población de Cataluña. Barcelona: IDESCAT e IERMB, 2006.
- 3 Pregunta abierta: no se ha sugerido ninguna actividad a las personas entrevistadas. Se han dado hasta cinco posibilidades de respuesta a cada persona entrevistada. Estos porcentajes se refieren al total de respuestas facilitadas por la población de cada ámbito territorial.
- 4 Esta pregunta se ha realizado a todas las personas entrevistadas, independientemente de las actividades de ocio que hayan mencionado en la pregunta abierta sobre las actividades de ocio que realizan dentro de casa.

LAS POLÍTICAS DE TIEMPO EN EUROPA

Teresa Torns
Vicent Borràs
Sara Moreno
Carolina Recio

Introducción

Es probable que, entre los especialistas en políticas sociales, la existencia de políticas de tiempo sea en la actualidad un terreno todavía poco conocido. La razón probable de este relativo desconocimiento es, sin duda, el hecho de que son políticas muy recientes. No obstante, tampoco hay que desestimar como razón para ello que esta falta de conocimiento se deba al hecho de que las denominadas políticas de tiempo alberguen actuaciones muy dispersas o consideradas poco relevantes. En cualquier caso, salvo algunas excepciones (Fitzpatrick, 2004), no es habitual encontrarlas reseñadas o comentadas entre los escritos o los discursos de los especialistas en analizar, diseñar o evaluar políticas del estado del bienestar, aunque las políticas de tiempo existen desde hace unos años en Europa. El objetivo de este trabajo es hacer un balance de algunas actuaciones que pueden ser consideradas como políticas de tiempo europeas que se han ido desarrollando durante los últimos 20 años. Un balance que se inicia apelando a la paradoja que parece presidir su desarrollo. A saber, en los países escandinavos, que es donde más se han desarrollado las políticas del estado del bienestar, no parecen existir políticas de tiempo.

Con objeto de darle sentido y argumentaciones a esta paradoja, en primer lugar se revisan los orígenes de este tipo de políticas. Y, a continuación, se presenta un breve resumen de las principales actuaciones que pueden ser consideradas

políticas de tiempo. Para dar por buenas estas opciones, se parte de una hipótesis que atribuye el origen de las políticas de tiempo a una doble vía (Torns, 2003). Una primera vía, que las creó de la mano de la perspectiva de género a través de las reflexiones y propuestas de científicas sociales italianas interesadas en promover actuaciones sobre el tiempo y el bienestar. Y una segunda vía, que atribuye su origen a las actuaciones sobre el tiempo de trabajo que se desarrolló en Europa con objeto de paliar las transformaciones sufridas por la estructura ocupacional.

La concreción del resumen de las políticas de tiempo realmente existentes provoca una revisión de las políticas laborales europeas centradas en la regulación de la jornada laboral que han tenido un eco más amplio y opta por reconocer como políticas de tiempo realmente existentes aquellas propuestas más cercanas a las ideadas desde la primera vía. Son propuestas que, como veremos, giran en torno a diversos ejes de interés, de entre los que destacan las políticas de tiempo y ciudad. Unas actuaciones que, además de constituir la cara más conocida de este tipo de políticas, reúnen asimismo las propuestas más innovadoras y más directamente orientadas a incidir en el bienestar de la ciudadanía.

1. Un poco de historia sobre las políticas de tiempo

Las primeras reflexiones y propuestas que se denominaron políticas de tiempo son deudoras de un lema enunciado por científicas sociales del sur de Europa. Puede citarse como pionera de ellas a la socióloga Laura Balbo que, en 1987, publicó *Time to Care*, un título que se completaba con la frase *Politiche del tempo e diritti quotidiani*. El texto era un primer toque de atención sobre la necesidad de tener presente el trabajo de la reproducción (de la vida de las personas) y que reivindicaba el tiempo como elemento primordial de la nueva cultura que había que desarrollar para hacer frente a los nuevos derechos de ciudadanía derivados de este proceso.

En concreto, Balbo se hacía eco de los debates que llegaban desde el norte de Europa, donde algunas científicas sociales criticaban las políticas del estado del bienestar porque suponían una falta de igualdad entre hombres y mujeres (Hernes, 1990). La socióloga italiana recogía, asimismo, los argumentos y las reflexiones teóricas que esta problemática había sugerido en Europa a partir del 1968 con el resurgimiento del movimiento feminista. La autora destacaba la importancia de una problemática nueva o, al menos, poco reconocida hasta entonces en el ámbito de las ciencias sociales: el tiempo y el trabajo de cuidado. Una actividad y un tiempo que continuaban ignorados y menospreciados social y económicamente, pero que resultaban ser absolutamente necesarios para la

reproducción de la vida de las personas y de la sociedad. La «nueva» actividad se había podido hacer visible, bajo el nombre de *trabajo doméstico*, a través del debate entre el feminismo y el marxismo que se había desarrollado poco antes. Balbo no solamente reivindicaba aquella actividad como necesaria, sino que lo hacía, y éste era el punto clave, reclamándola a través de la necesidad de tener en cuenta el tiempo para llevarla a cabo.

La reivindicación del tiempo se convertía en fundamental puesto que los análisis convencionales del trabajo, «ciegos al género», no eran capaces de ver que había otro tiempo necesario para vivir. Un tiempo que iba más allá del tiempo dedicado a la producción, fijado por la jornada laboral, y que no se correspondía solamente con el tiempo de ocio, tal como la sociedad industrial había organizado. Se trataba del tiempo de la reproducción de la vida, del tiempo de cuidado, y existía de igual manera que existía otro trabajo, el trabajo doméstico, también denominado *trabajo de la reproducción o trabajo de cuidado*, que también existía además del trabajo remunerado, asalariado o productivo. Eran un tiempo y un trabajo a los que había que prestar atención puesto que, además de proporcionar bienestar, eran —y son— protagonizados por la mayoría de mujeres adultas en las sociedades contemporáneas, y porque su negación e invisibilización hacía olvidar o menospreciar la situación de doble presencia. Un lema que la propia Balbo (1978) había ideado para destacar el constreñimiento sincrónico con el que las mujeres habían —y han— de afrontar cotidianamente ambos trabajos: el trabajo-ocupación y el trabajo doméstico, y para recordar la importancia del trabajo de cuidado como tarea primordial para procurar bienestar cotidiano en las sociedades contemporáneas. En particular, en aquellas sociedades en las que las políticas de bienestar no están suficientemente desarrolladas, como ocurre en el sur de Europa, y en las que el trabajo doméstico cotidiano de las mujeres suplente las carencias del estado del bienestar.

1.1. «Las mujeres cambian el tiempo»

El lema que encabeza este apartado fue el título de una propuesta de ley de iniciativa popular, emprendida por las mujeres del antiguo PCI italiano en 1990, que nunca llegó a convertirse en ley, al menos no en su totalidad (Cordoni, 1997). Una propuesta que ha tenido un fuerte impacto en algunos círculos de mujeres interesadas en cambiar las desigualdades de género que les afectan. La propuesta de ley nació del debate que aquellas mujeres italianas mantuvieron para reivindicar más y mejor bienestar y para hacer posible los necesarios replanteamientos que se derivan de ello. En este sentido, las mujeres italianas se dieron cuenta, de manera inmediata, de que cambiar el tiempo no significaba solamente cambiar los horarios, sino encontrar formas

de vivir capaces de conseguir unas sociedades «más amigas» de las mujeres y, por ende, «más amigas» de todos. Este replanteamiento reclamaba una nueva organización social y económica, presidida por unos valores que mostrasen la importancia y la necesidad del proceso de reproducción de la vida humana. Eso quería decir, en primer lugar, plantear en positivo las actividades relacionadas con este proceso (trabajo del hogar y la familia y actividades de cuidado en general), con objeto de mostrar su importancia social, política y económica. Y, en segundo lugar, reivindicar una nueva solidaridad entre los géneros (igualdad democrática en términos actuales) orientada a encontrar un nuevo equilibrio entre mujeres y hombres que les permitiese vivir juntos manteniendo cada uno su diversidad.

La propuesta de ley constaba de tres capítulos: el primero estaba relacionado con el ciclo de vida, el segundo con el horario de la jornada laboral y el tercero con el tiempo de la ciudad. En el primer apartado se pretendía conseguir la regulación del ciclo de vida. Este objetivo partía del cuestionamiento del modelo masculino de ciclo de vida que, según los valores y cuestiones de prestigio social establecidos, hace que el joven estudie como preparación para poder trabajar, y que de adulto trabaje solamente de manera remunerada, y, finalmente, deje de trabajar una vez llegada la jubilación. Un modelo que está regido de manera predominante por el tiempo de trabajo productivo y, por lo tanto, excluye y/o discrimina a las mujeres, y también a todas las personas (mayores y jóvenes) que no se pueden dedicar plenamente al trabajo de la producción. En este modelo no queda espacio para el tiempo del trabajo de la reproducción de la vida y, demasiadas veces, ni tan siquiera para el ocio u otras actividades, es decir, no hay lugar para el tiempo de vida. A cambio, la ley proponía la posibilidad de alternar de forma voluntaria, durante el ciclo de vida laboral, el tiempo del trabajo productivo y reproductivo de forma conjunta con los otros tiempos, a través de la regulación de permisos laborales y recursos adecuados. Este primer capítulo nunca llegó a convertirse en ley, pero el interés por la importancia del tiempo en relación con el ciclo de vida ha generado propuestas de actuación que se verán más adelante.

El segundo capítulo planteaba como punto clave la necesidad ineludible de reducir las horas de trabajo remunerado para todo el mundo y la fijación de unos horarios de jornada laboral más flexibles. Una combinación destinada a compatibilizar de forma cotidiana el trabajo productivo y el reproductivo de manera que, lejos de penalizar exclusivamente a las mujeres, se convirtiese en un bien compartido por hombres y mujeres de manera solidaria. En cualquier caso, la intención era poner de manifiesto que la reducción de la jornada laboral había de hacerse extensible a todo el mundo, y no solamente a las mujeres.

Solamente así podía romperse la fuerza que presenta la lógica productiva a la hora de ser el único eje sobre el que se asienta el proyecto de vida y se organiza la sociedad, y se reivindicaba asimismo el derecho y el deber que todo el mundo tiene de atender las necesidades derivadas de la reproducción de su vida y las de aquellas personas con las cuales convive, para conseguir así una forma de vivir más equilibrada.

Aunque el anteproyecto no desarrolló nunca este segundo capítulo, hay que destacar que el tema de la regulación de la jornada laboral es probablemente el eje prioritario de todas las políticas de tiempo que existen en la actualidad. De hecho, la regulación y reordenación de la jornada laboral se ha configurado como el centro de las actuaciones de la mayoría de las políticas que han querido hacer frente a la crisis de la ocupación en estos últimos años. Sin olvidar tampoco que estas políticas de tiempo son las que tienen una mayor incidencia en el bienestar de las personas, pese a que no siempre sean reconocidas bajo este lema. La falta de reconocimiento no es casual, ya que la mayoría de estas políticas se han diseñado y desarrollado desde la lógica productiva, contrariamente a lo que se propone en el proyecto de ley italiano. La consecuencia inmediata de esta aproximación a la regulación de la jornada laboral es bien visible: se continúa priorizando la productividad y la competitividad del mundo laboral por encima del bienestar cotidiano de las personas. Con todo, la centralidad del tiempo de trabajo remunerado continúa sin ser cuestionada.

El tercer capítulo del proyecto legislativo italiano afrontaba la relación entre el tiempo y la ciudad, y han sido éstas las únicas propuestas que han llegado a ser ley en Italia y que se han desarrollado ampliamente en otros países europeos. En este caso se proponía la regulación de las actividades y servicios que afectan a la vida cotidiana de la ciudadanía, en especial a la de las ciudadanas. La razón de este último inciso era el hecho bastante conocido de que las mujeres, al tener socialmente atribuidas las tareas de la reproducción y de cuidado son las protagonistas, particularmente en las ciudades, de las actividades de mediación entre su familia y los servicios públicos y privados. Unos servicios que cada vez están más presentes en la vida de las sociedades occidentales contemporáneas. Para conseguir este objetivo, la ley proponía regular los horarios de los servicios municipales, de los transportes, de los comercios, de las empresas, etc. a través del establecimiento de pactos que no vulnerasen los derechos y las situaciones de los diversos colectivos afectados. Punto que resultaba, y resulta, especialmente crítico para las mujeres, puesto que ellas son, habitualmente, las principales usuarias y trabajadoras de la mayoría de los servicios que se han de regular.

2. Las políticas de tiempo realmente existentes

Para hacer efectiva la reseña de las actuaciones que en las últimas décadas pueden ser consideradas o reconocidas como políticas de tiempo, nada mejor que seguir la lógica que, según hemos comentado, estructuraba la «ley del tiempo». Es decir, los tres ejes que se idearon en el momento de sus orígenes. Pese a no seguir el orden previsto en ese anteproyecto, hay que reconocer que, en la actualidad, las políticas de tiempo que merecen ser destacadas comienzan con las actuaciones relacionadas con la regulación o reordenación del tiempo de trabajo remunerado. A continuación, se destacan algunas actuaciones relativas a las políticas de tiempo y ciudad. Y, por último, es preciso hacer referencia a las actuaciones que tienen que ver con el ciclo de vida. En este último caso hay que precisar, no obstante, que hemos de situarnos en el terreno de los análisis y propuestas teóricos, previos a la concreción de las actuaciones. Una situación que parece remitirnos, nuevamente, a los mencionados orígenes de las políticas de tiempo. Pero, en este caso, el hecho de estar impulsados por la Unión Europea (UE), los sitúa en un camino de futuro más prometedor.

2.1. Las políticas de tiempo de trabajo: un punto de partida ineludible

Puede decirse que las políticas de tiempo relacionadas con la jornada laboral se han desarrollado sin reconocer la centralidad que el tiempo de trabajo remunerado tiene en la vida cotidiana de las personas y en toda la sociedad. Probablemente esto puede explicarse por el hecho de que, los primeros estudios sobre el tema, se interesaron en el análisis del uso del tiempo de aquellas personas que no tenían el tiempo ocupado por el trabajo remunerado. Cabe recordar en este sentido el estudio pionero sobre los parados de Marienthal que realizaron Marie Jahoda y Paul Lazarsfeld en la década de 1930. También puede explicarse porque los análisis que siguieron provenían de una vía poco prestigiosa y valorada, como eran las reivindicaciones y el saber de las mujeres. En cualquier caso, hubo que esperar a la crisis de ocupación de la década de los ochenta para que el tiempo de trabajo se convirtiera en un objeto de estudio relevante. Y aún más tiempo a que fuese evidente que el tiempo de trabajo remunerado era el tiempo primordial y, por lo tanto, aquel sobre el que había que centrar la atención.

El inicio de esta nueva visión del tiempo de trabajo tiene como punto de partida las políticas de flexibilización de la jornada laboral. Una respuesta que, según muchos especialistas, resulta idónea para hacer frente a las nuevas necesidades del sistema productivo derivadas de la crisis

de la ocupación industrial. Ha sido ideada, mayoritariamente, por la lógica empresarial y se ha visto legitimada por analistas y estudiosos del mundo laboral. Esta flexibilización ha roto la lógica de un horario de trabajo fijado de manera estable, para la mayoría de la población ocupada, a lo largo de todo el ciclo de vida laboral. Una norma instituida por la sociedad industrial que ha ido desapareciendo a medida que la ocupación estable ha dejado de ser la pauta para buena parte de la población ocupada. y que se ha visto reforzada por el aumento de la diversidad horaria que ha provocado, además, la creciente terciarización de las sociedades contemporáneas (Recio, 2002). Hay que añadir como detalle no menor, y no siempre destacado por los análisis convencionales en este contexto de mayor flexibilización horaria y terciarización, el aumento de la presencia femenina en el mercado laboral europeo, en particular en el sector servicios. Una mayor presencia, (Maruani, Rogerat, Torns, 2000), que, como el anteproyecto de ley italiana supo prever, complica todavía más los desajustes producidos por la flexibilización y diversificación de los horarios laborales no solamente para las mujeres, sino para el conjunto de la población.

En este punto se pueden reseñar las siguientes propuestas como políticas de tiempo de trabajo relacionadas con la reorganización o reducción de la jornada laboral más emblemáticas en los países de la UE: la reducción del tiempo de trabajo (RTT) en Francia a través de la ley de las 35 horas, el conocido como modelo «6+6» de Finlandia y las denominadas medidas de Work & Life Balance (WLB) del Reino Unido. Un escenario diverso en el que, en los últimos años, hay que situar también las propuestas europeas de la denominada conciliación de la vida laboral y familiar.

2.1.1. Las 35 horas francesas

La propuesta que probablemente ha tenido más eco mediático ha sido la ley francesa de las 35 horas, conocida como la «ley Aubry», que el actual Gobierno de Sarkozy ya ha cuestionado. La ley francesa de 1997 planteaba reducir la duración legal de la jornada laboral a 35 horas semanales, ofreciendo ayudas a las empresas, previendo su aplicación según las características productivas de cada empresa y sector y asumiendo que se había de concretar a través de la negociación colectiva. Las primeras valoraciones realizadas por los especialistas pusieron de manifiesto que esta reducción no implicaba una igual distribución del tiempo de trabajo semanal para todos los trabajadores y trabajadoras, en particular para las mujeres con contratos a tiempo parcial de 30 horas y/o para la población asalariada menos cualificada y con peores condiciones laborales. También se puso de manifiesto que muchas empresas, con objeto de hacer efectiva la obligada reducción del tiempo de trabajo, utilizaron el cómputo de horas anuales, en vez de la reducción

semanal fijada por la ley. Esta estrategia de utilización del cómputo anual, así como otras presiones del empresariado, promovieron una serie de leyes posteriores que abrieron la puerta a una ampliación de las horas anuales de trabajo. Hecho que, en la práctica, provoca que, hoy por hoy, tras la norma de octubre de 1997 que incentiva la realización de horas extras sin ningún coste fiscal para las empresas, las 35 horas no sean ya una realidad para la mayoría de la población francesa ocupada.

A la hora de hacer el balance de esta propuesta de RTT hay que reseñar que, como en otros casos, los estudios realizados indican que la disminución diaria de la jornada laboral tropieza con una lógica de trabajo asumida desde la industrialización, por la mayoría de la población. Una lógica que mantiene su fuerza a través de la aceptación de una disciplina laboral basada en una distribución horaria y temporal, lineal y cuantitativa. Esto significa que la población trabajadora solamente encuentra sentido y percibe una mejora en su tiempo de trabajo cuando la RTT le permite acumular un período continuado de tiempo de no trabajo que la gran mayoría, en particular el sector masculino, percibe y asume como tiempo libre. Y, por lo tanto, no valora la reducción sincrónica y cotidiana del tiempo de trabajo, con la excepción de las mujeres de doble presencia que, lógicamente, sí necesitan este tipo de reducción puesto que es el único que les permite compatibilizar el trabajo asalariado con el trabajo doméstico y familiar. Se da además la paradoja de que muchas de estas mujeres quedan excluidas de la RTT por el hecho, ya comentado, de ser ellas las principales protagonistas del trabajo a tiempo parcial. Y hay que añadir que las 30 o menos horas semanales de este tipo de contratos no les supone, necesariamente, una reducción de la jornada laboral diaria, sino el aumento de los horarios atípicos (concentración horaria en los fines de semana, etc.).

2.1.2. El experimento finlandés de RTT «6+6»

El experimento finlandés de RTT «6+6» promueve la sustitución de un lugar de trabajo de ocho horas diarias por dos puestos de trabajo de seis horas. El experimento fue promovido por el Gobierno finlandés, ante la crisis de ocupación que sufrió Finlandia en la década de los noventa, mediante subvenciones a las empresas privadas y públicas que se acogieron al plan. Esta RTT supone conseguir un doble turno en el cual se aumenta la ocupación de doce horas al día de un mismo puesto de trabajo o bien una reducción de seis horas diarias para cada persona ocupada. La propuesta también contempla la posibilidad de alargar o acortar estos turnos, siempre manteniendo, no obstante, el máximo de treinta horas a la semana por persona ocupada. La reorganización y reducción del tiempo de trabajo, así planteadas, permiten alargar el tiempo operativo del

funcionamiento de la producción con maquinaria y tecnología diversa, con lo que se consigue una mejor respuesta productiva para las empresas industriales. De manera similar se consigue también una mejor oferta de atención a las personas usuarias, en los casos de que la ampliación de los horarios se produce en el sector servicios.

Esta propuesta es, en principio, una buena solución para reducir el tiempo de trabajo de la población ocupada sin perjudicar la productividad de las empresas, que es el principal inconveniente aducido por el empresariado. No obstante, según la acertada reflexión de uno de sus evaluadores (Antilla, 2004), la propuesta finlandesa es una buena solución técnica a la que le falta consenso social. Una carencia que se explica porque el experimento está basado, como ya se ha comentado, en una concepción del tiempo de trabajo lineal y cuantitativa que ignora la dimensión cualitativa del tiempo. Es una concepción resultante del éxito del proceso de aculturación promovido por el tiempo de la industrialización y que, sin duda, ayuda a comprender la débil acogida que el experimento ha tenido entre las personas asalariadas participantes en las diferentes pruebas piloto y que, una vez más, pone de manifiesto cómo la mejora de la calidad de vida que, en principio, habría de acompañar a la reducción diaria de la jornada laboral, es rechazada por la mayoría de la población ocupada. Una mayoría que continúa prefiriendo más horas de trabajo remunerado al día con objeto de acumular días enteros de tiempo libre o vacaciones, al tiempo que difícilmente percibe y valora la ganancia en bienestar cotidiano que puede suponer disponer de dos horas al día para atender las necesidades de cuidado. Esto se debe a que solamente ve esta RTT como una pérdida de tiempo en la medida que no sabe o no puede aprovecharla al no saber a qué dedicar un tiempo vacío o sin sentido, en principio, destinado al trabajo remunerado.

2.1.3. El Work & Life Balance del Reino Unido

Las propuestas de lo que se ha denominado Work & Life Balance (WLB) surgen en el primer Gobierno de Tony Blair, a través de su Ministerio de Comercio e Industria. Su objetivo no era tanto incidir directamente en el conjunto de horas trabajadas como procurar buenas prácticas a empresas que buscasen, de alguna manera, la promoción del equilibrio entre la vida personal y laboral de la población ocupada. La propuesta contó con el establecimiento de un fondo para financiar la ocupación, vehiculado a través de las empresas asesoras en cuestiones de WLB. Y supuso, además, la creación de materiales de información y asesoramiento. También incluye la financiación de la investigación sobre esta temática, y pone especial énfasis en la actuación del propio Gobierno como creador de ocupación.

Al mismo tiempo, el Gobierno británico impulsó otras medidas para facilitar el WLB, como la mejora del derecho a la baja maternal, el derecho a pedir un horario flexible, el derecho a no trabajar por causas familiares (sin salario) y créditos para financiar el cuidado de los hijos. Las primeras evaluaciones sobre este paquete de medidas fijan la atención en la medida cuantitativa del número de horas trabajadas, donde puede observarse cómo, pese a las actuaciones WLB, las horas trabajadas por la población ocupada no han hecho más que aumentar. Esto muestra, una vez más, el triunfo de una cultura presencial del trabajo, representada por la prolongación de las horas del tiempo de trabajo remunerado y las horas extraordinarias. Una cultura en la que se esconde una gran variedad de actividades, no estrictamente laborales, de la población ocupada que dependen de la calidad y el significado que tiene el trabajo remunerado para esta población. Así, este alargamiento, u horario laboral alargado de manera más o menos flexible, puede significar bien una huida del entorno familiar para no tener que realizar un trabajo doméstico y familiar, visto como enojoso, o bien un no saber a qué dedicar unas horas libres fuera del entorno laboral, dado que este entorno es el único que les da sentido (Rigby, 2004).

2.2. Las políticas de tiempo de trabajo y la conciliación de la vida laboral y familiar

Las políticas de conciliación de la vida laboral y familiar no tienen como objetivo la regulación del tiempo de trabajo, pero sí se preocupan por las dificultades que tiene la centralidad de este tiempo a la hora de hacerlo compatible con los otros tiempos. Aunque solamente nombran el tiempo familiar, y olvidan o no mencionan de manera explícita ni el tiempo libre ni el tiempo personal. Las políticas de conciliación a las que se hace referencia aquí surgen dentro del marco general de las Estrategias Europeas de ocupación, surgidas después del año 2000, en concreto, dentro del denominado cuarto pilar, destinado a políticas de igualdad para promover la ocupación femenina. Aparecen, pues, como actuaciones ligadas a las necesidades que las mujeres tienen por el hecho de tener que cuidar el hogar y la familia, y a las personas que con las que conviven. No se plantean, por lo tanto, la regulación de la jornada laboral en clave de reducción sincrónica y cotidiana, y solamente tratan de regular unos períodos excepcionales de tiempo de trabajo, que resultan ser excepcionales, a través de los permisos laborales (de maternidad, etc.). Promueven, asimismo, la creación de los servicios de atención a la vida diaria (SAD) que, pese a ser necesarios, se impulsan sin que la preocupación horaria, implícita en su puesta en práctica, les acompañe. Una falta de preocupación horaria que, unida a otras dificultades materiales y culturales, convierte estos servicios en un sector con dificultades horarias

bastante conocidas por los trabajadores y usuarios que, como ya se ha comentado, acostumbran a ser mujeres.

Estos inconvenientes y otros similares provienen, probablemente, del hecho de que estas políticas de conciliación no han surgido como fruto de una demanda social. Son políticas deudoras de una lógica productivista que hace difícil su repercusión positiva en términos de igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres (Rubery, Maier, 1995; Lewis, 1998; Torns, 2005). En cualquier caso, no obstante, la existencia de las políticas de conciliación puede ser contemplada como una posibilidad de continuar el debate abierto en torno a la relación del tiempo y el trabajo, e incluso el éxito que les acompaña puede ser una buena ocasión para conseguir que las políticas de tiempo puedan ser reconocidas y consideradas.

2.3. Las políticas de tiempo y ciudad

Las políticas de tiempo y ciudad son las únicas que se han desarrollado siguiendo los criterios que planteaba el tercer eje del anteproyecto italiano de «ley del tiempo», aunque se ha de reconocer que no todas las políticas existentes de tiempo y ciudad son deudoras de ésta. En general, muchas de las actuaciones que existen en la actualidad se han desarrollado en las ciudades del centro y sur de Europa. Las experiencias más representativas tienen en común una serie de aspectos: provienen del mundo local, reciben influencias del movimiento italiano y su objetivo primordial es generar estrategias y herramientas útiles para la promoción y planificación de ciudades que tengan en cuenta los diferentes usos sociales del tiempo. Entre las actuaciones más emblemáticas hay que destacar, en primer lugar, el caso de Italia, particularmente la ciudad de Módena, puesto que fue el escenario pionero. A continuación cabe citar a Francia, donde destacan las actuaciones desarrolladas en la ciudad de Rennes, destacable por la calidad y originalidad de las políticas que se llevan a cabo en ella. Hay que recordar también algunas ciudades alemanas. Y por último destacar, como realidad más cercana, la ciudad de Barcelona, en la que se elaboran ideas y actuaciones sobre el tiempo y la ciudad desde hace ya 15 años. Una realidad a la que últimamente se han sumado experiencias como las de Castelldefels, Mataró y Vilafranca del Penedès (Quintana, 2006).

2.3.1. Las políticas de tiempo y ciudad en Italia

Italia es el escenario de referencia en materia de políticas de tiempo y ciudad. Módena, a comienzos de la década de los noventa, fue pionera a través de la iniciativa de la alcaldesa Alfonsina Rinaldi, quien impulsó la primera aplicación experimental de las propuestas previstas en el mencionado anteproyecto de ley. Una de las experiencias de más éxito del mandato de Alfonsina Rinaldi fue

la modificación de los horarios de las guarderías. Un aspecto clave para mostrar la importancia del trabajo de reproducción de la vida humana, objetivo básico de aquel anteproyecto. Ante las dificultades que la rigidez del horario tradicional de estos centros —de 7 h a 17 h— generaba a las madres, se decidió modificarlo con objeto de introducir una mayor flexibilidad que facilitase una mejor adaptación a las necesidades cotidianas de las madres. Esta flexibilidad se concretó en un abanico de posibilidades a la hora de llevar a los hijos a la guardería: horario de mañana, de tarde o ambas franjas horarias. La ampliación de oferta horaria de la guardería no supuso un coste muy elevado para el municipio, ya que la experiencia se desarrolló a través de un acuerdo entre el sector público y el privado.

El balance de aquella primera experiencia permitió poner de manifiesto dos ideas clave. Por un lado, se hizo manifiesto que incidir en el tiempo de la ciudad quiere decir modificar los servicios. Y, por otro lado, se hizo evidente que para conseguir este doble hito hay que incidir en la manera de pensar los servicios, teniendo en cuenta las necesidades cotidianas de la ciudadanía, y también vincular el sector público con el sector privado. Posteriormente, la experiencia de Módena pudo expandirse, cuando en 1990 el Parlamento italiano aprobó una ley en la cual se preveían competencias de los alcaldes y alcaldesas para reorganizar los horarios de la ciudad —ley 142, art. 36. Este instrumento legislativo, unido a la presión de los grupos locales de mujeres, favoreció el desarrollo de nuevas políticas de tiempo en otras ciudades italianas: Milán, Génova, Roma, Catania, Bolzano o Venecia son algunos de esos ejemplos. Últimamente, con el desarrollo de la «ley Turco» del año 2000, una especie de ley de conciliación a la italiana que obliga a regular el tiempo de las ciudades con más de 30.000 habitantes, se han desarrollado otras experiencias en materia de políticas de tiempo. Una de las más interesantes es el Laboratorio del tiempo di Prato, actuación desarrollada con fondos europeos del programa EQUAL. El proyecto parte de la necesidad de repensar el modelo de desarrollo local desde la dimensión temporal en zonas que han sufrido una fuerte crisis industrial, como es el caso de esta ciudad emiliana.

El balance realizado de estas experiencias (Belloni, Bimbi, 1998) permite hablar de la existencia de diferentes modelos de diseño y planificación de políticas de tiempo, si bien todas tienen en común un mismo instrumento de gestión: el Plan territorial de los horarios. A partir de esta herramienta básica, cada ciudad ha podido desarrollar proyectos con objeto de mejorar los servicios a las personas, racionalizar los horarios de la ciudad y mejorar la relación entre la ciudadanía y la Administración pública, favoreciendo además su participación y agilizando la burocracia de la Administración municipal

—con un funcionamiento especialmente anquilosado para el caso italiano—. En opinión de estas sociólogas, estas actuaciones han permitido convertir la ciudad en un verdadero espacio de acción pública y, por lo tanto, en el marco contextual idóneo para desarrollar políticas de ciudadanía de proximidad, orientadas a proporcionar más tiempo de vida y bienestar cotidianos. En definitiva, las valoran en la medida que han sabido incorporar los conocimientos y las prácticas de las mujeres en la ciudad.

No obstante, no todas las evaluaciones son igualmente positivas, y también coinciden con las de otros especialistas a la hora de señalar algunos de los déficits de la experiencia italiana en relación con la gestión política del tiempo en la ciudad. Por un lado, estas voces critican el hecho de que todas estas experiencias dan por descontada la vigente organización social del tiempo, sin cuestionar que el tiempo de trabajo remunerado sea el único predominante. Por otro lado, y como consecuencia de este primer déficit, evalúan negativamente el hecho de que todas las políticas se basen en una concepción cronológica del tiempo (Paolucci, 1998; Piazza, 1998).

2.3.2. Las políticas de tiempo y ciudad en Francia

El debate sobre el tiempo de la ciudad en Francia es bastante reciente y no llega hasta principios del siglo XXI. Algunos estudiosos consideran que el desarrollo de las políticas francesas de tiempo y ciudad ha sido una forma de reactualizar la discusión sobre la reducción del tiempo de trabajo remunerado. En términos generales, este tipo de políticas acogen la necesidad de que los alcaldes de las ciudades francesas armonicen los horarios de los servicios públicos, de acuerdo con la evolución de las necesidades surgidas a partir de la organización posfordista del trabajo. Con objeto de desarrollar estas propuestas, en el año 2000, el Parlamento francés encargó al socialista Edmond Hervé un informe que, publicado un año después bajo el título *Les temps de la ville*, propone seguir la experiencia italiana mediante la creación de oficinas del tiempo en las ciudades con más de 20.000 habitantes.

A partir de este informe, se desarrollan una serie de experiencias en diferentes ciudades francesas entre las cuales hay que destacar Rennes, donde en 2002 se creó *Le bureau des temps de Rennes*. De hecho, esta ciudad se convirtió en una especie de observatorio y prueba piloto para el Gobierno francés. Al igual que ha sucedido en Italia, la creación de esta oficina representa una plataforma a través de la cual se impulsan proyectos y actuaciones englobadas bajo el paraguas de las políticas de tiempo. Uno de los proyectos más emblemáticos de esta experiencia francesa es *Rennes, égalité des temps*, también financiado con fondos europeos del programa EQUAL del

cual Hospitalet y Prato son los *partners* europeos. El objetivo principal de este proyecto es la experimentación y creación de nuevas experiencias orientadas a articular la vida profesional y personal, así como la mejora de la calidad de vida de la ciudadanía. Algunas de las actuaciones son: servicios municipales de atención a los niños en situaciones de urgencias imprevistas; conciertos de música clásica con servicios de restauración a precios públicos celebrados en momentos de pausa, como algunos mediodías o domingos por la mañana; declaración de los jueves como Día del Tiempo, etc.

Paralelamente, la Oficina del Tiempo de Rennes desarrolla otros proyectos a nivel nacional, entre los cuales cabe destacar el que agrupa ciudades como Nancy o Saint-Denis bajo el nombre de *Coordination des temps de vies sur les territoires* y que ha dado como resultado la creación de la red francesa Tiempo Territorial. Finalmente, hay que mencionar un tercer proyecto que Rennes ha denominado *Tic tac le temps à la carte*. En este caso, se trata de un servicio innovador que la oficina del tiempo ofrece a la ciudadanía. Este servicio permite consultar hasta 1.400 horarios correspondientes a la Administración pública, actividades culturales y organismos de la sociedad civil. En general, las oficinas del tiempo creadas en otras ciudades francesas se conciben como espacios de mediación, capaces de comprender los ritmos de vida de los habitantes y de armonizarlos, con objeto de solucionar las problemáticas de tiempo y de servicios que se derivan de ellos. En este sentido, hay que hablar del Espacio del Tiempo de Saint-Denis, de la Casa del Tiempo y de la Movilidad de Belfort, de la Agencia del Tiempo de Poitiers, de la Oficina del Tiempo de Gironde y París y del Espacio del Tiempo de Lyon.

2.3.3. Algunos ejemplos alemanes

En Alemania no ha habido una actuación global, impulsada por el Gobierno federal, sobre las políticas del tiempo en la ciudad, sino más bien diversas iniciativas ligadas exclusivamente al mundo local. Muchas de ellas provienen, también, de la experiencia italiana. Eso quiere decir que cuando, a comienzos de la década actual, se ha comenzado a introducir el tiempo en las políticas municipales, lo que se ha hecho, principalmente, ha sido regular los horarios tanto de los comercios como de los servicios. Posteriormente, se han introducido las cuestiones de tiempo en los procesos de planificación urbanística en ciudades como Bremen y Hamburgo. En el caso de Bremen, hay que destacar la planificación del desarrollo territorial con estrategias que contemplan las relaciones entre el tiempo y el espacio impulsadas desde el Parque Tecnológico de la Universidad de la ciudad. En la actualidad, el campo de actuación de estas políticas se ha expandido y se están realizando planificaciones relativas al tiempo de la escuela y de atención a la infancia. Se han establecido, asimismo, pactos para

una movilidad sostenible para la mejora de la accesibilidad a los servicios públicos y privados, así como para mantener y promover la seguridad del espacio público, la creación del Día de la Ciudadanía, etc. Son, en su conjunto, políticas urbanas que buscan la mejora de la calidad de la vida de la ciudadanía. Un objetivo que continúa poniendo de manifiesto la importancia que los diversos usos sociales del tiempo tienen en la ciudad.

2.3.4. Las políticas de tiempo y ciudad en Barcelona

Más ligadas a nuestro entorno aparecen las experiencias llevadas a cabo en la ciudad de Barcelona, donde hace unos 15 años comenzaron a desarrollarse debates y actuaciones relacionadas con el tiempo y la ciudad. En concreto, desde la década de los noventa, se han impulsado diferentes proyectos que tienen el tiempo como elemento central. El impulso de estas actuaciones surgió a partir del interés que despertó el anteproyecto de ley del tiempo italiano en el «grupo Mujer» del Consejo Municipal de Bienestar Social, creado en 1988 por la concejala del Ayuntamiento de Barcelona Eulàlia Vintró. De esta manera, en 1994, en el distrito de Sants-Montjuïc, se puso en marcha una experiencia piloto sobre el tiempo y la ciudad con objeto de incidir en el tiempo del barrio. La experiencia fue precedida por una investigación que tenía por finalidad detectar los usos sociales del tiempo de las mujeres barcelonesas de aquel barrio (García Ramón, Cánovas, Prats, 1995). De este estudio surgieron las bases para la prueba piloto que reforzaba, de manera primordial, la política de descentralización de los servicios municipales, con objeto de hacerlos más cercanos a la ciudadanía. En concreto, esta experiencia se inició estableciendo una mayor flexibilidad horaria de las guarderías infantiles y de las escuelas de educación primaria de la zona.

Más recientemente hay que destacar la creación de una concejalía dedicada a los Nuevos Usos Sociales del Tiempo (NUST), bajo el impulso de la concejala del Ayuntamiento de Barcelona Imma Moraleda, que forma parte del actual gobierno municipal. Su objetivo principal es el fomento de políticas del tiempo, entendiendo que estas políticas han de facilitar el acercamiento a las necesidades de las personas, con objeto de incidir en la mejora de su calidad de vida. Se impulsan tanto proyectos de investigación que permitan avanzar hacia el desarrollo de políticas del tiempo como experiencias y pruebas piloto en los diferentes barrios de la ciudad. Puede decirse, por lo tanto, que 10 años después de las primeras experiencias, la cultura de los nuevos usos sociales del tiempo ha ido arraigándose en la ciudad de Barcelona, donde se desarrollan diversos proyectos. Hay que hacer mención del proyecto promovido por la Fundació Maria Aurèlia Capmany, que impulsa actuaciones favorables a la conciliación de los diferentes tiempos de

vida en el barrio de La Marina, de reciente creación. Y también del proyecto Tiempo de Barrio, Tiempo Educativo Compartido, realizado por la Fundació Jaume Bofill y orientado a mejorar la oferta de actividades educativas fuera del horario escolar formal. El objetivo es, en este caso, hacer visible la importancia de otros colectivos y otros usos sociales del tiempo no estrictamente ligados a la lógica de la producción pero que resultan imprescindibles para mejorar el bienestar cotidiano.

Estos proyectos, y otros en curso, son un ejemplo de las experiencias barcelonesas más recientes, que, por otro lado, podríamos decir que comenzaron con los denominados Bancos de Tiempo (Torns, 2001), una experiencia iniciada a finales de la década de los noventa que tuvo como punto de referencia los bancos de tiempo italianos. Aunque estas actuaciones presentan, en la actualidad, resultados y experiencias muy diversas, hay que recordar que, en este caso, fueron pensados para hacer visible y dar valor a las tareas que cotidianamente realizan las mujeres para procurar el bienestar cotidiano. El objetivo de estos bancos de tiempo siempre ha sido intercambiar tiempo por tiempo, lejos de la lógica mercantil y, de manera subsidiaria, construir redes de solidaridad entre la ciudadanía. Unas redes que quieren reconstruir en la ciudad los valores comunitarios que el proceso de urbanización hizo desaparecer.

Por último, en este apartado hay que reseñar la celebración del Congreso Internacional del Tiempo: Tiempo, Ciudadanía y Municipio, en mayo de 2006, impulsado por la citada concejalía. Este Congreso ha sido una muestra del interés de la ciudad de Barcelona por promover políticas de tiempo y ciudad, dado que reunió a una buena parte de especialistas europeos en la cuestión y permitió el debate sobre la importancia que tiene el tiempo cotidiano en relación con el bienestar y a la calidad de vida en las ciudades.

2.4. Las políticas de tiempo y el ciclo de vida

Las políticas de tiempo y el ciclo de vida se han desarrollado en estos últimos años. Bajo este lema se reconocen las actuaciones que, en Europa, destacan la importancia del tiempo en el ciclo de vida y plantean propuestas alternativas al modelo predominante. Transcurridos más de 20 años de la iniciativa italiana, sorprende relativamente el interés de los actuales discursos, reflexiones y actuaciones de las políticas sociales europeas en torno al ciclo de vida. No obstante, se ha de destacar que el origen de este interés difiere del que se manifestaba en el proyecto italiano de 1990 en la medida en que responde a la preocupación por encontrar nuevas fórmulas de redistribución de un tiempo únicamente visible en el ciclo de vida

laboral, y muy específicamente ligado a la necesidad de rehacer los recursos de la seguridad social, en el apartado de pensiones, dado el creciente proceso de envejecimiento de la población europea. Un proceso que, a buen seguro, ha sido uno de los articuladores principales de las nuevas propuestas. Por citar solamente uno de los ejemplos más significativos, se ha de recordar que los acuerdos de Lisboa del año 2000 ya incluían la necesidad de repensar la distribución de los períodos de trabajo, ocio, formación y cuidado de las personas durante el ciclo de vida laboral en los países europeos. Una necesidad derivada de los cambios en el contexto sociolaboral europeo, en el que el envejecimiento, las prejubilaciones, las transformaciones de las estructuras familiares y la persistencia de las desigualdades de género son elementos que no pueden ignorarse.

Los acuerdos de Lisboa se han visto reflejados, con respecto al ciclo de vida, en el impulso de una nueva línea de investigación que, desde el año 2001 al 2005, ha estado centrada en la importancia del *life course* impulsada, como en otras ocasiones, por la Fundación Europea para la Mejora de las Condiciones de Vida y Trabajo (EUROFOUND), con sede en Dublín. Para hacerla efectiva, se han realizado diversos informes. El primero, aparecido en 2003 bajo el título *A new organisation of time over working life*, contó con la participación de diversos estudiosos, encabezados por el especialista alemán en geriatría Gerhard Naegele. El segundo, aparecido en 2005, fue coordinado por Dominique Anxo y Jean Yves Boulin, *Working time options over the life course: changing social security structures* y se dirige, básicamente, hacia la reorientación del tiempo de trabajo con objeto de encontrar alternativas a la financiación de las pensiones de la seguridad social.

Todos estos estudios tienen en común la utilización de un concepto de ciclo de vida capaz de analizar la influencia de las transformaciones económicas y socio-demográficas acontecidas en las últimas décadas en la estructura del ciclo de vida sociolaboral de la población europea. Comparten, además, una misma línea argumental. Afirman y evidencian que, de unos años hacia el presente, el volumen total de horas de trabajo remunerado invertidas durante el período hábil de la vida laboral se ha desarrollado a través de combinaciones bastante diversas. Un volumen de horas que varía en función de la etapa vital en que se encuentran las personas y que, fundamentalmente, tiende a dibujar un ciclo laboral cada vez más corto, dado el alargamiento del período formativo de las personas jóvenes y las jubilaciones anticipadas de los sujetos masculinos, cuya vida productiva continúa, a pesar de los cambios, siendo el modelo de referencia que domina para toda la población.

En cualquier caso, hay que puntualizar que estos científicos sociales reconocen la importancia que tiene el hecho de ver la dimensión temporal a lo largo del ciclo de vida con objeto de integrar todas las demandas de uso social del tiempo. Un reconocimiento que, de alguna manera, valida aquel anteproyecto de ley italiano, al comprobar cómo las últimas propuestas tienen en cuenta que el tiempo es una construcción social sobre el que se puede intervenir para favorecer el cambio de los modelos y pautas vigentes. En este punto, ambos estudios coinciden en pedir la ampliación y la intensificación de los permisos laborales, en especial durante los periodos de la vida laboral con más «presión» (productiva y reproductiva) y conseguir, así, el alargamiento del ciclo de vida laboral y modificar, en consecuencia, la actual estructura de los regímenes de la Seguridad Social. Se ha añadido, no obstante, que estas propuestas no se reivindican en ningún momento como políticas de tiempo, aunque uno de los objetivos finales sea procurar una mayor calidad de vida y bienestar a la población ocupada. Queda la duda, pues, de si esta falta de vindicación es debida a la obiedad del contenido de las propuestas, todas ellas relacionadas con actuaciones sobre el tiempo o, como sucede en otras políticas de tiempo de trabajo ya comentadas, resulta poco o nada pertinente incluir estas actuaciones bajo el paraguas de las políticas de tiempo. Porque, hoy por hoy, parece como si estas actuaciones fuesen únicamente asumidas como políticas de tiempo cuando el escenario es la ciudad y, por lo tanto, cuando el tiempo de trabajo remunerado no es el punto clave de la actuación. Dicho de otro modo, como si la relación entre el tiempo, el trabajo y el bienestar cotidiano no tuviese demasiado o incluso nada que ver.

3. Las políticas de tiempo en Europa: entre el éxito, la insatisfacción y la paradoja

Como anotaciones finales, hay que reseñar que este breve balance sobre las políticas de tiempo ha partido de la recuperación de las reflexiones y propuestas que formularon unas científicas sociales del sur de Europa en la década de los ochenta. Unas aportaciones y propuestas que bajo el lema «Las mujeres cambian el tiempo» tomaron la forma de anteproyecto de ley con objeto de promover el bienestar de la ciudadanía. El reconocimiento del carácter pionero de esta experiencia italiana nos ha llevado a tomar los tres ejes de aquel proyecto como guión de algunas de las propuestas y actuaciones europeas que se han llevado a cabo en torno al tiempo y el trabajo durante los 20 años transcurridos.

Los principales resultados del balance podrían sintetizarse diciendo que, pese a que en principio las políticas de tiempo no siempre contemplan la perspectiva de

género, sí tienen en común el afán por promover el bienestar de la ciudadanía. Ahora bien, pese a presentar este punto en común, es necesario hablar de diferencias con respecto al concepto de bienestar que rige el diseño y evaluación de dichas políticas. Entre el conjunto de actuaciones revisadas persiste, mayoritariamente, una concepción de bienestar pensada desde la lógica economicista. En este sentido, las actuaciones más cercanas al bienestar cotidiano parece que son las políticas de tiempo y ciudad, el único eje del anteproyecto que se convirtió en ley. Pero la práctica política de los últimos años ha convertido las propuestas que toman el espacio urbano como centro de atención en las actuaciones más exitosas. Este tipo de políticas de tiempo pueden ser calificadas como políticas urbanas del tiempo. Constituyen, en buena medida, lo que podría denominarse el *hardware* de las políticas de tiempo en la ciudad, porque el territorio urbano, más que el tiempo, se convierte en el eje vertebrador. Estas políticas urbanas no siempre piensan en el vínculo que la dimensión temporal tiene con el trabajo, en clave de carga total de trabajo, con objeto de redefinir el bienestar. Probablemente porque se trata de un hito difícil de conseguir pese a estar más cercano al objetivo primigenio de las políticas de tiempo. En este último caso nos encontramos ante unas actuaciones que podríamos denominar el *software* de las políticas de tiempo en la ciudad. Un escenario de acción pública donde es posible tejer nuevos vínculos de ciudadanía desde la proximidad y la accesibilidad. Donde las necesidades derivadas del bienestar cotidiano de las personas constituyen el centro de unas actuaciones no solamente regidas por la lógica mercantil o del consumo. En definitiva, un hito que persigue la mejora del bienestar cotidiano de la ciudadanía.

Por otro lado, un análisis más exacto del conjunto de las políticas de tiempo nos ha acercado a las actuaciones en torno al tiempo de trabajo surgidas para paliar la crisis de la ocupación. Unas actuaciones reguladoras y reordenadoras de la jornada laboral que, aunque no siempre son reconocidas o reclamadas como políticas de tiempo, tienen un fuerte eco social. Porque, tal como señalan los estudios sobre la cuestión, el tiempo de trabajo es y continúa siendo una pieza fundamental de la organización de la vida de las personas y de la sociedad. Así mismo, las valoraciones sobre este tipo de actuaciones permiten destacar algunos puntos de coincidencia. A saber, todas las actuaciones intentan flexibilizar el horario de la jornada laboral ampliándolo o disminuyéndolo, con objeto de obtener más y mejor disponibilidad laboral de la población ocupada. Por lo tanto, solamente las mujeres que viven bajo el régimen de doble presencia valoran las Reducciones del Tiempo de Trabajo (RTT) que inciden en la sincronía y cotidianidad requeridas para desarrollar la carga total de trabajo en el día a día. Lo que, por otra parte, significa

que la mayoría de la población ocupada solamente aprueba regulaciones de la jornada laboral que les permita acumular, lineal y diacrónicamente, tiempo de trabajo remunerado y tiempo libre o de vacaciones. Una situación que supone el rechazo social de soluciones técnicas bien ideadas, como por ejemplo el modelo finlandés del «6+6», para conseguir RTT capaces de facilitar una vida cotidiana en la que el tiempo de trabajo (remunerado y no remunerado) se pueda vivir de manera sincrónica y cotidiana.

En consecuencia, se puede comprobar cómo las reflexiones planteadas en la ley del tiempo italiana se han acabado recogiendo en otros campos de intervención de la política social que no siempre contemplan la perspectiva de género. Un hecho que podría evaluarse positivamente si no fuese porque la mayoría de las políticas de tiempo que se han mencionado están lejos de cuestionar la centralidad del tiempo de trabajo remunerado a la hora de organizar la vida de las personas, las empresas y las ciudades. Hoy por hoy parece difícil realizar propuestas dirigidas a conseguir mayor bienestar para la ciudadanía que tengan presente el lazo fundamental existente entre el tiempo y el trabajo en las sociedades contemporáneas.

En cualquier caso, hay que reconocer el progresivo aumento del interés por los asuntos relacionados con el tiempo de trabajo mostrado desde la Unión Europea. En paralelo, hay que destacar también el crecimiento del número de proyectos locales relacionados con las políticas de tiempo, financiados con fondos europeos del programa EQUAL, durante los últimos años. Resulta igualmente fácil comprobar que algunas de las experiencias alemanas, francesas, holandesas y españolas en esta materia se inscriben en el paraguas de este programa que, además, pretende responder al objetivo de mejorar la igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres.

No obstante, la aparición y presencia de la dimensión europea en las políticas de tiempo no rompe la paradoja que las acompaña desde su nacimiento. Dicho de otra forma, en los países escandinavos, donde hay un mayor bienestar e igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres, no existen políticas de tiempo. Una paradoja que se hace evidente cuando se observan las últimas cifras estadísticas producidas por EUROSTAT sobre el uso del tiempo. Estos datos ponen de manifiesto diferencias territoriales en la desigual distribución de la carga total de trabajo entre hombres y mujeres, siendo los países del norte los que menos desigualdad de género registran.

Podemos concluir diciendo que el tiempo se ha convertido en una herramienta clave para hacer visibles los límites de las políticas sociales del actual estado del bienestar. En primer lugar, porque pone en evidencia una desigual distribución en los

usos sociales del tiempo entre hombres y mujeres, y esta distribución tiene que ver con más trabajo y menos bienestar. En segundo lugar, porque este binomio tiempo-trabajo ha sido y continúa siendo básico para organizar la vida cotidiana de las personas, de la sociedad y de las ciudades, y no parece adecuado continuar viviéndolo y representándolo como regido exclusivamente por la jornada laboral, por muy importante que sea este tiempo de trabajo. Las políticas de tiempo, por lo tanto, pueden y han de ser el reto para repensar el bienestar de la ciudadanía.

FAMILIA, POLÍTICA DE TIEMPO Y DESARROLLO URBANO: EL EJEMPLO DE BREMEN

Ulrich Mückenberger

Nos encontramos en un proceso de transición marcado por factores económicos, socioeconómicos, socioculturales, políticos y demográficos. Dentro del ámbito económico, en los países desarrollados prevalece la caracterización de la sociedad del trabajo como sociedad de servicios y del conocimiento (Castells, 2001-2003). Ello se traduce en dos elementos: por un lado, el desdibujamiento de los límites de lo económico (Zürn, 1998, propone por esta razón la expresión «desnacionalización» en lugar de «globalización»); por otro, el surgimiento de nuevas tendencias de localización/regionalización de la toma de decisiones. El proceso completo recibe a veces el nombre de «glocalización» (Banco Mundial, 2000), término que une las dos tendencias.

Desde el punto de vista socioeconómico y sociocultural son importantes la reducción del tiempo dedicado a la actividad laboral dentro del ciclo vital, el aumento de las tasas de actividad femenina y la transformación de los modos de vida y de los tipos de hogar. Esta transformación es paralela al cambio del papel que desempeña la mujer en la familia, en el trabajo y en la sociedad. A veces recibe los nombres de «individualización» y «pluralización de los modos de vida». En los países desarrollados, las formas políticas de dominio se han mantenido relativamente estables e incontestadas durante las décadas de la posguerra; sin embargo, el «proceso de glocalización» también se ha producido en ellas (en forma de europeización y de regionalización) (Mückenberger, 2004). En dicho período hemos asistido sobre todo a la formación de una responsabilidad del estado en materia de seguridad social. Como esta malla de responsabilidad se ha hecho cada vez más fina, la previsión vital y las cuestiones financieras y competenciales que lleva aparejadas se han convertido en un elemento ubicuo.

Por último, el cambio demográfico es cada vez más urgente (Vaupel, 2004; Kaufmann, 2004). La esperanza de vida se ha elevado y sigue aumentando; al mismo tiempo, las tasas de fertilidad están disminuyendo. La consecuencia esperada es el envejecimiento de la sociedad. De este envejecimiento podemos esperar repercusiones y efectos secundarios no deseados sobre la vida laboral, la dependencia, la organización, la asignación de recursos humanos y recursos financieros a los sistemas de seguridad social, la cultura de las relaciones intergeneracionales y las relaciones de comunicación en los espacios públicos.

Éste es también el contexto de la integración familiar en los espacios urbanos del presente y del futuro. En puntos concretos de este informe, conforme sea necesario, se retomarán estos temas para profundizar en ellos.

1. El legado de las estructuras temporales y urbanas fordistas

En primer lugar vamos a explicar, de la forma clásica, la influencia que el modelo de producción fordista tiene todavía hoy sobre las estructuras, la división de funciones y las separaciones espaciales de la ciudad (aunque ya se han superado muchas de sus bases económicas y socioculturales). La separación funcional entre los barrios residenciales y las zonas de actividad económica trajo consigo cambios en las relaciones que se establecen entre los sexos y entre las generaciones. Además creó la necesidad de contar con infraestructuras públicas de cuidado de los niños y de movilidad. También generó patrones estructurados de movilidad y de actividad diaria típicos de cada sexo (y sus correspondientes patrones temporales). De este modo, la separación funcional de zonas residenciales y zonas de actividad económica afectó a todos los componentes del modelo de integración familiar. Hoy vemos que falta una coincidencia entre estas estructuras o patrones temporales de la ciudad y una transformación social que parece exigir cambios urgentes.

Cuando en este texto se usa el término *fordista*, nos referimos a grandes rasgos a las estructuras urbanas y temporales que se consolidaron en el período industrial —de mediados del XIX a mediados del XX— y que sustituyeron a la era agraria —que duró hasta bien entrado el XIX (Hotzen, 1994; Friedrichs, 1995). En esa época, las estructuras urbanas se separaron de las estructuras rurales, crecieron y se convirtieron en el centro de gravedad de la creación de valor. Max Weber ofreció una concepción histórica de ciudad cuando la asimiló a un mercado (Weber, 1922). Louis Wirth afirmó que «el urbanismo es un estilo de vida» (1938) y hablaba de características fenomenológicas: «La naturaleza urbana

depende de las dimensiones, la densidad, la heterogeneidad y la permanencia del asentamiento.» Por el contrario, Friedrichs (1995) sigue a Durkheim y al hablar de lo urbano destaca la división del trabajo y la diferenciación. La producción moderna implica dos elementos: la cooperación y la coordinación del proceso productivo, por un lado, y la comercialización de los productos en los mercados, por el otro. Los dos elementos se concentran en las ciudades. Sobre la base de las «ventajas de la aglomeración» que ofrecen las ciudades se diferencian los oficios, las instalaciones públicas y privadas, los bienes y servicios demandados, los estilos de vida y los usos. Esta diferenciación crea una nueva necesidad: la planificación urbanística (Friedrichs, 1995, p. 21).

Hay dos características estructurantes del desarrollo fordista de la ciudad que hoy en día continúan teniendo consecuencias importantes sobre los modos de vida y sobre los patrones generacionales y sexuales de las familias.

1. En el interior de las ciudades tiene lugar una separación de usos. La industria (que genera peligros, ruidos y contaminación) se distancia de los barrios residenciales y de las zonas de actividad económica. Con frecuencia se produce la llamativa división este-oeste (véase imagen en Friedrichs, 1995, p. 17), que a menudo añade a la separación funcional una segregación social de la población (Dangschat, Blasius, 1994). La separación sistemática entre barrios residenciales y zonas de actividad económica tiene consecuencias significativas sobre la vida cotidiana. En primer lugar, se genera lo que actualmente llamamos «movilidad sistémica»: unas necesidades de transporte con acumulación de viajeros y horas punta que no dependen de las decisiones individuales de las personas, sino del ritmo de turnos y de horarios de trabajo (tráfico a primera y última hora, personas que se desplazan todos los días o todas las semanas). En segundo lugar, con la separación entre barrios residenciales y zonas de actividad económica se asocian determinadas características de las relaciones entre sexos y entre generaciones, cuya influencia en las estructuras temporales cotidianas es actualmente tema de candente debate. La rutina diaria masculina se concibe y se conforma predominantemente desde el punto de vista de la actividad profesional; la femenina, desde una perspectiva familiar y reproductiva. La actividad profesional femenina no se excluye, pero sí se coloca al margen y/o conduce a la multiplicación de las cargas que soporta la mujer y/o es fuente de marginación económica y social (especialmente de las madres). En estas circunstancias, la paternidad, el cuidado de los niños y su educación salen cada vez con más frecuencia del hogar.

Desde todos estos puntos de vista (y a causa de muchas otras influencias y necesidades), el estado adquiere nuevas misiones a niveles municipales. Por ejemplo, el estado tiene que canalizar el tráfico público de las personas, crear infraestructuras para el cuidado de los niños, ocuparse de la educación y la higiene, de la nutrición y la sanidad, del ocio, los deportes y la cultura, además de mantener la seguridad pública. Los beneficiarios principales de estas ofertas pueden ser los hogares privados en sí mismos, los actores públicos o los actores de economía privada (Esping-Andersen, 1990), de manera que estos últimos se diferencian todavía más. No obstante, las ofertas comerciales se limitan generalmente a los servicios que resultan rentables.

2. Se genera una jerarquía funcional en la geografía de los espacios. La importancia creciente de los servicios públicos y la aglomeración (arrastrada por el mercado) de la generación privada de bienes y servicios crean diferencias de abastecimiento (acceso y niveles) entre los distintos puntos geográficos. Hablamos no sólo de la diferencia campo-ciudad, sino también de la diferencia que surge entre las ciudades y los municipios que debido a su tamaño, a sus equipamientos y a sus funciones se definen como «centros» de distinto orden (superiores, medios, inferiores). El sistema de los puntos centrales (Christaller, 1933), concebido desde la perspectiva de los recursos y de las condiciones de generación de determinados servicios (ya no en función de su accesibilidad) coloca la disponibilidad del acceso a estos servicios en una relación jerárquica. Su influencia sobre las estructuras temporales del día a día todavía no está suficientemente reconocido (tal como critica Stiens, 2002). Por un lado, esta jerarquía tiene efectos directos y evidentes sobre el acceso a la educación, a la sanidad, a la cultura, a la seguridad, etc. Pero igual de importantes son los efectos indirectos menos evidentes que se producen, por ejemplo, cuando la distribución específica de otros bienes puede obstaculizar el acceso a servicios de difícil acceso por razones de tiempo; por ejemplo, el reparto y la utilización del automóvil en función del sexo puede acentuar todavía más las diferencias por sexo en el acceso a los servicios urbanos (educación, sanidad, cultura); además, la baja densidad y la accesibilidad de determinados servicios perjudican especialmente a las personas con pocos recursos para sustituir esos servicios, de manera que las consecuencias son más negativas en determinados colectivos (como por ejemplo los niños).

Cuando hablo del legado fordista me refiero a las estructuraciones de las condiciones vitales y laborales que acabo de presentar de esta manera esquemática

y que desde la perspectiva de las políticas del tiempo presentan una significación doble.

En primer lugar, debido a estas separaciones funcionales de la actividad laboral, la actividad residencial, el uso de los servicios públicos y privados y la utilización de los medios de movilidad geográfica que unen unas zonas con otras, se generan dificultades de conciliación y de acceso. Estas dificultades son de naturaleza compleja y obstaculizan tanto el derecho teórico a disfrutar de esos servicios como su disfrute práctico. Los pilares de la organización del trabajo (sea remunerado o no), la conformación de las relaciones entre sexos y generaciones, y la existencia y organización de contextos de solidaridad en el entorno local (cultura, infraestructuras, servicios, vecindad, transporte municipal y regional, etc.) se hallan sistemáticamente entrecruzados. Si se mueve uno de los pilares, pueden producirse consecuencias de naturaleza absolutamente inesperada. Por ejemplo, si se elimina una línea de autobuses, puede ocurrir que una madre que trabaja a tiempo parcial se encuentre con unos problemas de conciliación del tiempo tan graves que se vea obligada a dejar su empleo. Lo mismo ocurre si en una empresa se modifica el horario laboral (el número de horas o el horario de entrada y salida) sin adaptarse a otros parámetros de la vida cotidiana. La organización del tiempo en el día a día descansa sobre estos pilares; si se pretende alcanzar un mayor bienestar en el uso del tiempo, es imprescindible identificarlos y actuar sobre ellos. Cada uno de estos pilares está íntimamente relacionado con los demás: no puede modificarse uno sin tocar los otros. Por esta razón, el bienestar en la relación con el tiempo (o la mera capacidad de decidir sobre el propio tiempo) sólo puede mejorarse con la modificación simultánea de todos estos pilares.

Estos pilares definen las relaciones de reparto, poder y participación en la sociedad. Se unen en la organización cotidiana de las personas. Por esta razón, el esfuerzo por aumentar la calidad de vida —y el «bienestar del tiempo» (Rinderspacher, 2002)— depende decisivamente de que la unión de estos pilares se disponga y se vigile con una vocación genuinamente social. Ésta es la conclusión fundamental a la cual se llegó con el descubrimiento de la «política del tiempo»: las intervenciones en política del tiempo exigen un enfoque integral sistemático; si se lleva a cabo una intervención centrada exclusivamente en un aspecto (por ejemplo, si se cambia el horario del trabajo, del transporte público o de la guardería) o limitada a un único tipo de actores sociales o de áreas de competencia, lo más probable es que surjan efectos secundarios no deseados que afecten a otros ámbitos. Estos efectos producirán en el conjunto completo de la sociedad lo que Durkheim llamó *anomia* y, con ello, perjudicarán la productividad (Mückenberger, 2001).

En segundo lugar, las estructuraciones anteriormente descritas (y que aquí llamamos fordistas) tienen otro aspecto importante: en la base de la organización industrial tradicional hallamos precauciones y medidas de larga duración. Sin embargo, el substrato de estas medidas ya ha sido modificado radicalmente (y a veces eliminado del todo) por la transformación socioeconómica. A esto puede llamarse el problema de la ausencia de simultaneidad. En el marco de su teoría de la estructuración, Anthony Giddens (1997) afirma que las estructuras son generadas por agentes, pero frente a los que, en cada momento muestran una ventaja espaciotemporal que les otorga poder.

Esto queda ilustrado a la perfección en la relación entre las ciudades y las formas de vida de las personas con sus distintas estructuras temporales (entendidas aquí en el sentido de permanencia). A las ciudades, a las construcciones, a las redes viarias y de transporte se les asigna habitualmente una permanencia muchísimo mayor; se diseñan y se construyen para que duren mucho más que las personas que viven en ellas y las utilizan. El resultado es que se produce una ausencia de simultaneidad que puede generar fricciones. Los sistemas de tranvía de las grandes urbes industriales son un ejemplo elocuente. Organizados casi siempre de forma radial, suelen consistir en grandes vagones austeros, con aspecto de contenedor, en los que se transportan grandes grupos de personas: fueron diseñados y contruidos para transportar mano de obra entre los lugares de trabajo, el centro de la ciudad y los barrios residenciales. El problema es que tanto los usuarios como sus modos y necesidades de movilidad han cambiado radicalmente. Hoy en día, estos usuarios trabajan en jornadas laborales flexibles (y ya no en turnos masivos); además tienen alternativas al transporte público y ya no definen la movilidad solamente como el desplazamiento desde el punto A al punto B. Si los responsables de los sistemas de transporte son tan inflexibles que no pueden adaptarse a esa tendencia, es previsible que surjan fricciones. Si ya no se utilizan las vías de la era industrial, dejarán de ser rentables y se convertirán en una fuente de pérdidas constantes. Pero al mismo tiempo, la población para quien se mantiene este medio de transporte se encuentra sola frente a unas necesidades de movilidad (geográficas, sociales y geosociales) que en conjunto han aumentado.

Podemos observar, en efecto, que los pilares antes mencionados —la organización del trabajo, la conformación de las relaciones entre sexos y generaciones y la existencia y organización de un contexto de solidaridad en el entorno local— se encuentran en vertiginosa transformación. Esta transformación, que tiene lugar en Europa y en los demás países del mundo superdesarrollado,

afecta también a los aspectos que tienen que ver con el tiempo. En primer lugar, las crecientes tasas de actividad femenina incrementan la demanda de puestos de trabajo y con ella la competencia en el mercado laboral. Al mismo tiempo, estas crecientes tasas de actividad femenina socavan los cimientos en los que descansaba el reparto tradicional de las tareas profesionales, familiares y sociales entre los hombres y las mujeres. Seguidamente, es cada vez más frecuente que aquellas tareas (aportación de renta, cuidados, alimentación, educación, por ejemplo) que en el pasado se repartían entre los distintos miembros de la familia se concentren ahora en una sola persona, como deja claro el número cada vez mayor de hogares unipersonales y monoparentales. Este exceso de cargas constituye una sobreexigencia para el tiempo del hogar, especialmente frecuente en el caso de la mujer. En el seno de las familias se negocia el tiempo que se ha de invertir en cada tarea y cómo «sincronizar» el plano familiar con el plano social. Y por último, que los tiempos de actividad laboral y no laboral tienden a homogeneizarse y redistribuirse entre hombres y mujeres se aprecia también en la coordinación temporal con el entorno de las familias y los hogares privados. En el trabajo remunerado las mujeres encuentran un marcador de ritmos muy importante (y muchas veces inflexible) que exige un mayor esfuerzo de coordinación a nivel interno y externo. Los patrones temporales de actividad profesional cada vez más prolongados que se exigen a las mujeres, se diferencian y se flexibilizan progresivamente (Matthies *et al.*, 1994). Disminuyen la estabilidad y el grado de previsión de sus modelos temporales. Es frecuente que debido a este estado de emergencia se reclame en voz alta una política del tiempo comunitaria (ampliación de horarios en los centros de cuidado de los niños, conjugación de horarios escolares y laborales, etc.).

2. La ciudad consciente del tiempo

En el pasado, los modelos temporales y cotidianos que acabamos de describir solían tolerarse sin quejas ni preguntas. En la ciudad consciente del tiempo, en cambio, se entienden como una «cuidadosa relación con el tiempo de las personas» (Bremen 2030, 2003) y se abren a la conformación social consciente.

Dentro del ámbito urbano es especialmente evidente que en cada vida cotidiana individual se entrecruzan distintos tiempos. Coexisten los tiempos de trabajo, de movilidad, organizaciones del tiempo individuales y familiares, tiempo «libre»: en su conjunto forman los «tiempos de la ciudad». Son la expresión directa de aquello que Jürgen Friedrichs, entroncando con Émile Durkheim, denominó las características funcionales de la ciudad: división del trabajo y diferenciación (Friedrichs,

1995). La simultaneidad aglomerada de la división del trabajo y la diferenciación condiciona una red de referencias y dependencias cambiantes que exige una constante coordinación temporal. En las sociedades de servicios desarrolladas, estas dependencias se ven reforzadas por al menos dos características: la primera, con la transformación de la gestión de existencias y tiempos, la logística como dimensión de flujo (por ejemplo, en forma de la relación proveedor-cliente que encontramos detrás de los sistemas *just in time*) pasa a desempeñar un papel clave también en lo industrial (Ihde, 1999). Y la segunda, el avance hacia la sociedad de servicios y del conocimiento hace que el principio de simultaneidad sea más pertinente que en la sociedad industrial, puesto que los servicios generalmente exigen la presencia de proveedor y consumidor en el mismo lugar y al mismo tiempo. Los tiempos urbanos diferenciados por la división del trabajo coinciden —en condiciones de copresencia, según la escuela Lund de la «geografía del tiempo» (Carlstein, 1978; Giddens, 1995)—, se concilian o dejan de conciliarse. La descentralización, la diferenciación y la flexibilización hacen que las redes temporales sean más complicadas y más variables. Las «instituciones temporales» (Rinderspacher, 1999) se cuestionan y se desmoronan (por ejemplo, el «fin de semana», los horarios comerciales, las instituciones temporales específicas de cada oficio). Surgen nuevas instituciones temporales, como por ejemplo, el horario de trabajo flexible, la apertura nocturna o la idea del «día del ciudadano» (Mückenberger, 2004).

Las instituciones temporales atraen el interés de la sociedad y de las familias (Rinderspacher, 1999). El tiempo es un recurso para alcanzar determinados objetivos; constituye también un medio cultural que tiene que ver con la interpretación y la transmisión de sentidos, con la tradición y la transformación de valores. Las instituciones temporales de las sociedades posttradicionales generan nuevas organizaciones del tiempo por distintas vías. Estas nuevas organizaciones pasan entonces a ser componentes de los hábitos y los usos cotidianos de los miembros de esa sociedad, e incluso se convierten en «instituciones». Vemos ejemplos de su nacimiento en la historia del domingo o del telediario de la noche. Ambos casos demuestran que los tiempos «se hacen», puesto que no son elementos que vengan dados. En las sociedades premodernas, los tiempos eran establecidos e impuestos por las autoridades (la iglesia, la campana del trabajo, el ejército, etc.), sin que cupiese indagación crítica alguna. La sociedad industrial produce instituciones temporales y actores que las conformen. La historia del sábado y del fin de semana, de las vacaciones, fue el nacimiento de las instituciones temporales. Los actores de la política del tiempo eran, en consecuencia, las partes firmantes de convenios

colectivos y los legisladores. Esto explica que en la sociedad industrial casi todas las instituciones temporales fuesen estatales.

La llegada de lo terciario, la sociedad del conocimiento y de los servicios, revoluciona las instituciones temporales de la sociedad industrial. Destruye las instituciones temporales tradicionales —por medio de la flexibilización y la tendencia hacia la sociedad de las 24 horas— y crea instituciones nuevas. Pone nuevos actores en la escena de la conformación del tiempo: en la posición que antes ocupaba lo estatal aparecen ahora actores y foros de toma de decisiones y de negociación de las dos naturalezas, la globalizada y la descentralizada. Por esta razón la organización del tiempo es cada vez más diversa: por una parte se incardina en la sociedad global y por otra se integra en vecindades, barrios y comunidades locales.

En esta fase pueden surgir elementos tan dispares como los «planes locales de dirección del tiempo» de Italia (Bonfiglioli, Mareggi, 1997), pactos temporales de ámbito local, días del ciudadano, bibliotecas que abren en domingo, nuevos espacios públicos, pactos de movilidad y nuevas agencias territoriales, como son las «oficinas del tiempo» (Mückenberger, 2004; Heitkötter, 2006). Las instituciones temporales «pueden» surgir, pero en modo alguno esto ocurre automáticamente. Que la sociedad de servicios y del conocimiento esté en condiciones de generar nuevas instituciones temporales o que, por el contrario, se hunda en una anomia temporal depende de los actores de la política del tiempo.

3. El proyecto Bremen 2030: una ciudad consciente del tiempo

El proyecto Los Tiempos de la Ciudad existe en Bremen desde hace unos 15 años. Bremen emprendió esta iniciativa por pura casualidad. No obstante, existía ya cierta disposición. La ciudad posee unas dimensiones que posibilitan un planteamiento conformador, está menos expuesta a los procesos globales de aceleración que Frankfurt (otra ciudad del mismo tamaño), presenta un colosal patrimonio de confianza en el tratamiento del conjunto urbano y se halla en condiciones de emprender procesos cooperativos e interactivos que conjuguen política, economía y sociedad civil (véase Mückenberger, 2004). En el Laboratorio de Perspectivas de Bremen comenzó a pensarse, en el año 1992, en el modelo de «ciudad consciente del tiempo»; el Foro de los Tiempos de la Ciudad de Bremen se fundó en 1994 y cooperó desde el principio con los experimentos piloto escuela/guardería, seguridad en el espacio público, modernización de la administración/municipio. En 1997 cristalizó con la apertura de la primera «oficina del tiempo» de Alemania en la

autoridad municipal de Bremen-Vegesack. El primer gran ensayo práctico sobre los tiempos de la ciudad llevado a cabo en Alemania fue el proyecto piloto para la igualdad iniciado por el gobierno de Hamburgo en 1994, que analizó y transformó la zona de competencia local de Barmbek-Uhlenhorst para responder a las necesidades temporales de las jóvenes madres trabajadoras.

La rama alemana del proyecto de la Unión Europea «Eurexcter - Tiempos y Calidad de la Ciudad» en la HWP (Universidad de Economía y Política de Hamburgo) comenzó a preparar en 1991 comunicaciones e iniciativas de proyecto con Italia, y en 1996 organizó con el sindicato ÖTV¹ el congreso Los Tiempos de la Ciudad en la ciudad de Hamburgo. El mismo año implantó un programa de formación permanente y alentó la puesta en marcha de proyectos y cooperaciones de proyectos. Con ayuda de Eurexcter, desde 1996 comenzaron a ponerse en práctica distintos proyectos en Hamburgo (apertura de una oficina del ciudadano en el barrio de Harburg), Bremen (las tres acciones comentadas), Erfurt (el «servicio al ciudadano» de la Administración local y la apertura del centro clínico de Erfurt a nivel de barrio) y Wolfsburg (proyecto ZeitWerkStadt para mediar en los conflictos de tiempo surgidos entre la fábrica de Volkswagen y el municipio o la región). Como prelude a la Expo 2000, en Hannover se organizaron talleres del tiempo con las entidades públicas más importantes en la marcación de ritmos. A partir de las iniciativas del norte de Alemania, en 1997 se fundó el grupo de trabajo Expo 2000 Los Tiempos de la Ciudad, que en 1998 se registró como participante en la exposición y desarrolló sus actividades en el bienio 1999-2000. El mayor resultado cuantitativo fue la exposición *Los Tiempos de la Ciudad*, que atrajo a la casa consistorial de Bremen a unas 10.000 personas. Independientemente de estas iniciativas del norte de Alemania, en Hanau comenzó a esbozarse —en este caso a partir de iniciativas de la Oficina y del Pleno de la Mujer— el modelo de una «ciudad consciente del tiempo», que se materializó en un proyecto en el año 1997. Como primer estado territorial de Alemania, el *land* de Renania del Norte-Westfalia puso en marcha el programa Los Tiempos de la Ciudad, que se materializó en iniciativas, proyectos y oficinas en cinco ciudades distintas. La política comunitaria del tiempo halló su plano científico alemán en el DIFU (Instituto Alemán de Urbanística) (Dietrich Henckel/Matthias Eberling), con trabajos analíticos ya desde finales de los años ochenta, y la HWP de Hamburgo (Mückenberger, 1998; 2000).

En Bremen eclosionó, ya en la fase de la Expo 2000, una nueva generación de proyectos financiados por el Ministerio de Educación e Investigación alemán, articulados en torno al desarrollo de

perspectivas urbanas. El proyecto Bremen 2030: una ciudad consciente del tiempo, dirigido por la HWP de Hamburgo y el IAW (Instituto de trabajo y Economía) de Bremen, ganó en 2001 el concurso de ideas Ciudad 2030, a raíz de lo cual fue puesto en marcha. A diferencia de los anteriores proyectos de Los Tiempos de la Ciudad, este programa se caracterizó por una mayor integración en la administración de Bremen. En lo alto se encontraban un consejo rector de proyecto, formado por los dos alcaldes, el jefe del Departamento de Igualdad de Oportunidades del *Land* y representantes de la Federación Alemana de Ciudades y del sindicato Ver.Di.² En lugar prominente se hallaba un comité de trabajo que representaba a todas las áreas administrativas de Bremen a nivel de dirección de secciones y negociados; su misión era asesorar y reimpulsar todas las iniciativas de Bremen 2030: una ciudad consciente del tiempo. El centro de coordinación, residenciado en la Consejería del *Land* de Urbanismo y Medio Ambiente, moderaba la cooperación entre economía y práctica. Estas estructuras inter y transdisciplinarias reproducían, en resumidas cuentas, la estructura administrativa que exige cualquier proyecto de conformación de políticas del tiempo.

La misión del proyecto Bremen 2030 era doble. Por un lado pretendía trabajarse un modelo de desarrollo a nivel de política del tiempo adecuado al tipo de ciudad amenazada por el envejecimiento. Por otro lado se buscaba implantar medidas concretas de política del tiempo que permitiesen avanzar hacia ese modelo o traducirse en su modificación o perfeccionamiento. Ambos objetivos se procuraron por la vía de la llamada «hermenéutica de la planificación». Entre las medidas prácticas se contaban los pactos de movilidad de Bremen-Nord y Bremen-Hemelingen o el desarrollo de estructuras de tiempo para centros infantiles de día y guarderías próximas a los centros de trabajo de los padres, por ejemplo. En paralelo se ponían en práctica procesos de participación ciudadana en la materialización concreta del modelo principal de la ciudad consciente del tiempo. La «conferencia sobre la evolución de la ciudad», a cargo del consejero de Urbanismo y Medio Ambiente, se dedicó en las cuatro sesiones del año 2002 (con unos 900 participantes) al tema de la ciudad consciente del tiempo. En una iniciativa de cooperación entre el equipo económico y el comité de trabajo transcompetencial se dio forma y aprobación definitiva al proyecto Bremen 2030: una ciudad consciente del tiempo, que a continuación fue sancionado por el consejo rector del proyecto. El proyecto destaca, una vez más, por ir más allá de la mera aprobación de un marco normativo. Es cierto que funda unos cientos normativos de bienestar en la relación con el tiempo y de derecho al propio tiempo, seguidos por tres grandes puntos de referencia para la intervención en política del tiempo; no obstante, también

es cierto que a continuación de ese marco normativo se formulan proyectos clave, con los cuales se compromete la ciudad. En la práctica esto significa que los proyectos clave eran replanteados por los representantes pertinentes de las distintas áreas de competencia en el comité de trabajo, para pasar después a ser debatidos en el seno del comité con una vocación transcompetencial. Este sistema garantizaba al máximo posible que el modelo principal quedase integrado en las estructuras de responsabilidad preexistentes, pero sin volver a caer en la lógica monodisciplinaria de la limitación competencial.

Como puntos de partida del modelo actuaron los informes de tendencia de la comisión mundial Urban 21 (Ministerio de Transporte, Construcción y Urbanismo alemán, 2000). Las ciudades de nuestro mundo industrializado corresponden al tipo «ciudad desarrollada caracterizada por el envejecimiento» (*op. cit.*, p.12). El desarrollo demográfico y social se caracteriza por la progresiva individualización, el envejecimiento y el descenso de la población (en términos absolutos); el resultado es la crisis y la «desconstrucción» del sistema de seguridad social. Cada vez son más comunes las estructuras comerciales, logísticas, profesionales y residenciales dispersas; estas estructuras suponen una carga para los centros y los subcentros (en el plano económico, social y cultural) y conllevan un aumento de la urbanización del suelo y del tráfico individual de la región (con las conocidas consecuencias ecológicas). Los procesos de polarización y disgregación social (pobreza, drogas, delincuencia) amenazan, entre otras cosas, el modelo tradicional de ciudad europea. La globalización y la virtualización de la economía generan tendencias de aceleración que afectan a la vida laboral, a los transportes, a las comunicaciones, al ocio y a la vida familiar.

Estas situaciones constituyen extrapolaciones de tendencias actuales. No se presentan automáticamente ni carecen de alternativas. Si se aplican unas políticas adecuadas (en ciudades, ciudades-estado y regiones) pueden frenarse, reconfigurarse permanentemente y —dado el caso— incluso evitarse (véase la contraposición de «tendencia» y «contratendencia» del informe mundial Urban 21). El programa Los Tiempos de la Ciudad se ha definido en este contexto como una de estas contratendencias. Primero, se pretende mejorar radicalmente la calidad de vida por medio de una estructuración del tiempo social y ecológicamente sostenible y orientada a la realidad cotidiana de habitantes y usuarios (integración de escuelas y guarderías, horarios de comercios, servicios, ofertas culturales y oficinas públicas, jornadas laborales, horarios de transporte de personas y mercancías, etc.). Esto pasa por hacer del «punto ciudad» un lugar atractivo no sólo para sus usuarios, sino

también para los modernos sectores industriales y de servicios, para los profesionales de alta cualificación, para las familias con niños, para los jóvenes y para los mayores. Luego, los horarios y ritmos de trabajo se adaptan a las necesidades vitales de las personas, y no al revés. Sin duda alguna, esta medida beneficia en primera instancia a las personas (mejora el «bienestar en la relación con el tiempo», la igualdad de derechos entre los sexos y la cohesión social). Pero también es positivo, y no en última instancia, para la economía: en 2020 se prestará muchísima más atención que hoy a los ritmos vitales de las personas que, gracias a su edad, atesoran experiencia. Las actividades y los horarios laborales autoorganizados que fomentan la conciliación con la vida familiar gracias al apoyo electrónico (por ejemplo, el teletrabajo) permiten a los ciudadanos concertar los tiempos laborales, sociales y urbanos (comunicación, entretenimiento, ágora, deporte, espiritualidad, cultura). Se abren las puertas a que una nueva «cultura urbana del tiempo» se constituya en permanente fundamento de convivencia. Seguidamente, la demanda de asistencia, seguridad, comunicación y cultura generada por el envejecimiento y la individualización de la población se ve satisfecha por la sinergia que se establece entre las distintas políticas del tiempo. Esta demanda no debe convertirse en víctima del reparto de competencias entre hombres y mujeres heredado del pasado (por un lado) ni de la profesionalización y el voluntariado (por el otro). Si lo consigue, traerá consigo servicios personales de calidad y accesibles desde el punto de vista del tiempo; el apoyo de la autoayuda en bancos de tiempo, círculos de intercambio y otras agrupaciones; la conjunción de usos; la urbanización descentralizada («ciudad de los trayectos cortos»): estímulo a los barrios multigeneracionales. A continuación, la creciente fuerza de atracción de la ciudad policéntrica, pero no anómica (con inclusión de la «ciudad intermedia» de Thomas Sieverts) crea múltiples espacios públicos, variaciones del ágora, que permiten y fomentan la comunicación, la alta cultura y la cultura de proximidad, la multiculturalidad, la relación intergeneracional y la modificación de la relación entre los sexos. La nueva cultura del tiempo —copresencia de distintas circunstancias vitales, edades, etnias; copresencia de ritmo y calma, de relajación y tensión, etc.— trae a un nuevo nivel la «cultura de la diversidad». Esta diversidad revela que es absurdo, ya desde el punto de vista teórico, el discurso de la cultura guía (en alemán, *Leitkultur*) o hasta de la cultura guía alemana. En esa diversidad se hallaba inscrita la ciudad europea, pero hoy se ve en riesgo de disgregación y fragmentación. De esta forma, sin necesidad de recurrir a las casas fortificadas de los países latinoamericanos ni a las teorías de las ventanas rotas de predicamento estadounidense, pueden prevenirse la polarización y el aislamiento social, el abandono y la degradación de los

(sub)centros de nuestras ciudades. Y finalmente, con el aumento del atractivo y de la calidad cotidiana del espacio urbano policéntrico, aumentan también las oportunidades de contar con un transporte sostenible desde el punto de vista ecológico y humano. En conjunto se reducen las necesidades de movilidad. Los flujos de tráfico agregados se revolucionan y pasan a ser patrones de uso individualizado (por ejemplo, complejos sistemas de transporte modularizados e integrados), dando lugar a un renovado auge del transporte público. El transporte individual deja de ser la segunda opción en el día a día y se convierte en un lujo elegido voluntariamente, que además encuentra en el coche ecológico un fundamento de sostenibilidad medioambiental.

Con este telón de fondo, se establecen tres grandes grupos de objetivos para la intervención en política del tiempo: urbanismo, conciliación de los regímenes temporales de la ciudad y modernización de los servicios públicos y privados. Cada objetivo se expresa en una elocuente frase sintética. Estas grandes categorías de objetivos se concibieron como principios normativos y como grupos de áreas en las que llevar a cabo acciones concretas.

1. EL URBANISMO se entendió como el siguiente objetivo: hacer que la vida cotidiana en la ciudad y sus tiempos fuesen atractivos para las múltiples circunstancias vitales que se entremezclan en la ciudad. En este sentido, quedaba sintetizado en: «Las ciudades han de caracterizarse por la densidad espacial y la diversidad temporal; esto las convierte en realidades vivas y atractivas». El urbanismo concebido en este sentido requiere que la dimensión física de la ciudad desarrolle y mantenga redes (Dupuy) de condiciones constructivas, de abastecimiento, de movilidad, económicas, etc.; estas redes deben estar adaptadas a las necesidades cotidianas y a los deseos de integración de las personas. Entender así el urbanismo también requiere que la dimensión sociocultural de la ciudad contribuya al urbanismo como estilo de vida por medio de la diversidad y la heterogeneidad, al lado de la cooperación y la hospitalidad. A este ámbito de objetivos corresponden los siguientes campos de actuación de la ciudad con derecho al tiempo: la regeneración/revitalización de los centros urbanos, de los barrios y de los espacios públicos; la seguridad en el espacio público; la transformación de los puntos de movilidad y el desarrollo de pactos de movilidad. Estos campos de actuación no son una lista cerrada, sino distintos aspectos en los que hacer hincapié.

2. LA COMPATIBILIDAD DE LOS RÉGIMENES TEMPORALES URBANOS se entendió como el siguiente objetivo: hacer que la variedad de patrones temporales y de actividad que coexisten en la ciudad se vean y se reconozcan como expresión de un rico proceso de diferenciación, y se perciban y se controlen desde el punto de vista de su potencial de

generación de conflicto. La frase sintética de este objetivo era: «Los horarios de trabajo, los tiempos sociales y la conformación temporal de las ciudades deben adaptarse a la vida cotidiana de cada caso». La conciliación de regímenes temporales se materializa en una amplia gama de tareas: hacer posible la articulación, la estimulación mutua y la tolerancia recíproca de la diversidad de patrones coexistentes; la habilitación de un balance personal-laboral (es decir, una relación equilibrada entre las estructuras temporales de la actividad profesional y las de un universo cotidiano y vital no profesional: cuidados, juegos, familia, pareja, vecindad, comunión ético-religiosa, etc.); las demandas y los imperativos de una solidaridad intergeneracional reforzada en dos sentidos: la conformación de la ciudad para responder a las necesidades espaciotemporales de la siguiente generación y la permanencia temporal de las decisiones locales que se deben tomar; la atención universal a la integración de los objetivos de la igualdad de los sexos en las acciones de conformación y las decisiones competenciales referidas al tiempo en el día a día. En las modernas condiciones de división de trabajo y diferenciación urbana no se puede reducir el concepto de conciliación a una mera forma de «armonía». Hay que entenderlo como un proceso de naturaleza conflictiva en el cual todo depende de dos cosas: a) que se desarrollen las capacidades (en el sentido de Amartya Sen) y las fortalezas que permitan llevar el conflicto a su resolución, y b) que las precauciones sociales que son la moderación y la conciliación entren en juego en su sentido más positivo y con vocación activa. También en esta categoría de objetivos se engloban campos de actuación cruciales en la ciudad que disfruta de su derecho al tiempo: la conformación de horarios escolares y de atención en guarderías y su encaje en los modelos temporales cotidianos; la adaptación de horarios laborales y patrones temporales no profesionales; una adecuada oferta de movilidad con finalidades culturales, sanitarias, etc.

3. LA MODERNIZACIÓN DE LOS SERVICIOS PÚBLICOS Y PRIVADOS se entendió como el siguiente objetivo: hacer que en los centros que ofrecen servicios a las personas se sustituya la orientación interna (pensar en las condiciones de producción y financiación de esos servicios) por una orientación externa (atender a las situaciones cotidianas, las circunstancias vitales y las necesidades de los usuarios). La frase sintética de este objetivo era: «Los servicios públicos y privados deben tomar las obligaciones y las necesidades temporales de sus usuarios como punto de referencia y deben contribuir a generar y fomentar la calidad de vida». Todas las instituciones con presencia en el día a día de nuestras sociedades urbanas se hallan en plena transición hacia una modernidad cuya forma todavía no se ha decidido. Hoy en día todos los servicios públicos sin excepción se preocupan de una u otra manera por la calidad de los servicios que prestan. Lo que ocurre a menudo, sin embargo, es que se concibe la calidad desde un punto de vista tecnocrático. Este

punto de vista se concentra en la eficiencia y la efectividad, algo que no beneficia a la ciudadanía en su uso del tiempo. Para responder a la demanda de una justicia en el uso del tiempo hay que crear proyectos de modernización reflexiva que se caractericen por dos elementos: la referencia integral a la calidad de la vida cotidiana (no sólo del servicio privado o público en cuestión) y el interrelacionamiento de los distintos prestadores de servicios (distintas oficinas públicas, asociaciones público-privadas, etc.). En este sentido la modernización reflexiva conlleva un incremento de los procesos de información, de comunicación, de participación local y regional y, en conjunto, de generación de confianza en los espacios inmediatos. A esta categoría de objetivos pertenecen los siguientes campos de actuación de la ciudad con derecho a su propio tiempo: la preocupación por la existencia, la calidad y la accesibilidad de servicios personales importantes para la superación del día a día; la adecuación de sus estructuras temporales, la generación de asociaciones público-privadas y de pactos temporales locales.

En última instancia, el conjunto de estas metas se fundamenta en el postulado de que existe un «derecho al tiempo» o un «derecho al propio tiempo». Se centra en las relaciones y los movimientos registrados dentro del espacio inmediato local —el municipio, la ciudad, la región—, espacios en los cuales se desarrolla la vida cotidiana y a los que remiten o de los que se derivan las estructuras temporales. No faltan razones ni ganas (de naturaleza social, cultural, económica) para contribuir a que exista el derecho al tiempo. El tiempo como derecho («derecho al tiempo», «derecho temporal») es un tema cada vez más debatido en Europa (Winkler, 1995; Ost, 1999; Mückenberger, Ruth, 2001; Mückenberger, 2004), pero todavía no existen movimientos sociales que le aporten relevancia. Los problemas de tiempo suelen percibirse y aceptarse individualmente. No se concibe que sean una realidad transformable ni conformable. La política del tiempo como conjunto de soluciones para garantizar el derecho a tener tiempo todavía carece de soportes adecuados: no hay constelaciones de actores que hagan valer su derecho al tiempo ante quienes marcan los ritmos de la economía y la política. Quizá sea sólo cuestión de «tiempo» (véase *Deutsche Gesellschaft für Zeitpolitik* (DGfZP) [en línea]. <www.zeitpolitik.de>).

En este sentido, la ciudad actual es un flujo, puesto que acoge, además de sus habitantes, a poblaciones provisionales (por ejemplo, vendedores, turistas, personas de negocios). En sentido estricto, el peso de la población urbana está desplazándose en general de los habitantes (cuyas cifras descienden en la mayoría de los casos) a los usuarios discontinuos (con cifras al alza) (Martinotti, 1993). Es en la gran cantidad de gente que utiliza la ciudad donde debe garantizarse el derecho al tiempo.

El modelo interviene, por un lado, para concretar el derecho al tiempo combatiendo tres tendencias: privar a las personas de la autoridad sobre su propio tiempo, someter a las personas a condiciones de discriminación a la hora de emplearlo y hacer que las personas posean una concepción devaluada de su tiempo por culpa de las condiciones de su utilización. Interviene, además, para que las personas puedan usar su tiempo de acuerdo con sus preferencias y sus metas culturales y sociales, y actúa también para que los individuos y los colectivos encuentren oportunidades y espacios para pasar juntos el tiempo que deseen. De este modo, la ciudad con derecho a su tiempo reconoce un «derecho al propio tiempo» y crea las condiciones institucionales, cooperativas y de planificación de recursos para hacerlo realidad.

4. Bremen y sus proyectos clave de ciudad consciente del tiempo

En el contexto de la perspectiva temporal de Bremen se trató una «hermenéutica de la planificación»: el modelo debe diseñarse con atención a un enfoque real de proyecto y, a su vez, los planes de proyecto deben concebirse y ponerse en práctica con atención al modelo. Todo ello se concretó en cinco proyectos clave:

- La conformación urbana de un «barrio científico» con intensiva presencia tecnológica.
- La conformación de un barrio mediático con patrones temporales distintos de los fondistas.
- La conformación de escuelas como nuevos nodos de conocimiento y formación integrados en el barrio.
- El establecimiento de nuevas estructuras profesionales en cuanto a política del tiempo en la administración de Bremen.
- La creación de guarderías de atención infantil cercanas a los trabajos de los padres.

Estos proyectos se eligieron en este sentido hermenéutico para constituir modelos «ejemplares» que permitan visualizar y hacer realidad la ciudad consciente del tiempo. Se pretendía además transferirlos a otros casos, tanto dentro como fuera de Bremen.

Desde el telón de fondo que constituye el enfoque de política del tiempo llevado a cabo en Bremen, esta serie de proyectos clave destaca por dos razones. En primer lugar, el planteamiento ha ido mucho más allá de la mera conformación temporal de los servicios estatales sociales *in situ*; por así decirlo, ha avanzado en el núcleo de las modernizaciones económicas y políticas. En segundo lugar, el planteamiento se ha

implementado desde el mismo estadio de planificación de los proyectos relevantes (mientras que antes, con el sistema *end of pipe*, sólo se actuaba en la fase de resultados de los procesos de planificación ya consumados). Este progreso se debe a dos factores: un calendario de planificación que pretendía ser integral en cuanto a áreas de competencia y un asesoramiento de alto nivel. De todos modos, hay un inconveniente importante: el enfoque de política del tiempo de Bremen (y la implementación de los cinco proyectos clave) dependen totalmente de que haya o no financiación de terceros. Los protagonistas del proyecto Ciudad 2030 comprobaron cómo disminuía por momentos la probabilidad de recibir una ayuda por parte del Ministerio de Educación e Investigación alemán y buscaron otras fuentes de financiación externa: si no las hubiesen conseguido, el proyecto de política del tiempo de Bremen se habría quedado en nada a pesar de los avances registrados.

El objeto del **PRIMER PROYECTO CLAVE** es la urbanización de un barrio de la ciudad. El barrio acoge un gran número de nuevas empresas tecnológicas. Se pretende crear en él una diversidad temporal y una densidad espacial que mejoren visiblemente las opciones cotidianas de estructuración del tiempo de la población que reside y trabaja en él.

Desde que fue fundada en 1971, la Universidad de Bremen se ha convertido en el centro científico más grande del noroeste de Alemania. En las 12 facultades de la universidad se imparten 60 titulaciones que cursan más de 20.000 alumnos. Docentes e investigadores suman aproximadamente 1.500 científicos, a los que se añaden unos 920 empleados técnicos y administrativos. Inmediatamente al lado de la universidad se ha ido desarrollando desde 1988 el Parque Tecnológico Universitario. Sus 145 hectáreas albergan algo más de 300 empresas en las que trabajan más de 6.000 personas. La universidad y el parque tecnológico conforman, con una población diaria de 30.000 personas, el barrio tecnológico de la ciudad de Bremen. Su actual tendencia a la densificación hace esperable que la cifra de profesionales alcance las 10.000 personas. La infraestructura científica también se está completando y (si bien moderadamente) aumentando con la incorporación de nuevas áreas temáticas.

El carácter de campus universitario del barrio tecnológico (en su mayor parte una ubicación no integrada) ha hecho que en las últimas décadas se optase por una estructura de usos relativamente monofuncional. La mezcla urbana de proximidad, densidad e incluso variedad temporal de todas las funciones de la ciudad (excepto la residencial) parece hasta el momento difícilmente compatible con el concepto del centro tecnológico de

Bremen. Concretamente ha surgido una importante demanda de diversos servicios de infraestructura y abastecimiento.

Los aspectos centrales son el análisis de la zona, la moderación de los procesos y la iniciación experimental de proyectos. Se plantea cuáles son los inconvenientes específicos que la reducida diversidad temporal supone para la universidad, las empresas, los centros de investigación, las personas que trabajan en los centros y los visitan. Se estudia la implantación de impulsos concretos y experimentos de política del tiempo en cooperación con actores presentes en la zona. El punto de partida del experimento real será la nueva zona central de la universidad. Se pretende que los nodos de movilidad instalados en ella evolucionen hacia nodos de conocimiento y urbanismo que irradian hacia la periferia del campus y del parque tecnológico. En este sentido serán importantes dos aspectos: la orientación (¿con qué información reciben y despiden los nodos de movilidad a las personas que entran y salen?) y el abastecimiento (¿podría evitarse que el comedor del campus quede desierto incluso los días laborables del curso si se enriqueciese su oferta con actos científicos y culturales?). El proceso de conformación se orientará a la participación, puesto que con la estrategia de política del tiempo no se procura simplemente ampliar los tiempos funcionales del campus, sino contribuir a la consolidación de la identidad corporativa de una institución científica e incardinarla en las relaciones culturales de los usuarios. Se plantea una pregunta fundamental: ¿será posible esta estrategia de vitalización basada en la política del tiempo si no hay una mezcla de usos que abra las puertas al uso residencial? (En vista de la imposibilidad de expansión y de la situación geográfica del campus, este uso residencial parece muy poco probable.) Se obtuvo financiación intermedia para el proyecto gracias a un programa de cooperación de la UE con Italia, Francia, España y Polonia, así como de parte del rectorado de la Universidad de Bremen.

El **SEGUNDO PROYECTO CLAVE** es doble: la estructuración activa de un barrio experimental de 24 horas con la participación de los interesados y la inclusión de un procedimiento de mediación para superar los conflictos temporales previsibles en el nuevo barrio mediático de Stephani. En virtud de una resolución tomada en 2003 por el gobierno regional y la Comisión de Promoción Económica, se decidió desarrollar y financiar un centro mediático en este barrio. Hasta 2006, por lo tanto, se concentrarán en el centro del barrio de Stephani las actividades de Radio Bremen (que actualmente tiene centros distintos para radio y televisión en la periferia de la ciudad) y otras actividades mediáticas. El centro mediático se completará con un centro de referencia para los medios de comunicación. Desde el punto de vista urbanístico, esto revalorizará

un barrio que en el pasado albergaba pequeños comercios y que actualmente se caracteriza por la presencia de múltiples solares vacíos, así como de todo el casco viejo occidental. En cuanto a la reestructuración de la antigua zona portuaria, el barrio mediático desempeña una significativa función de conexión entre el centro de la ciudad y la Ciudad Marítima, y marca la entrada occidental al casco urbano de Bremen. Los usos planeados modificarán claramente el carácter del barrio e influirán en las funciones que desempeña hoy en día (por ejemplo, uso como viviendas, comercios y oficinas).

Se prevé que los usos mediáticos planeados presenten un régimen temporal que no se corresponda (o se corresponda sólo en parte) con los regímenes temporales de los usos circundantes. De todo ello pueden surgir las siguientes preguntas: ¿qué régimen temporal caracterizará a las actividades mediáticas que surjan? ¿Qué potencial de conflicto con los usos circundantes entraña este régimen temporal? ¿Cómo se puede acompañar —y en su caso optimizar— un proceso de desarrollo de un barrio como éste desde perspectivas de política del tiempo? Además, el centro mediático del barrio de Faulen no constituirá una ciudad dentro de la ciudad: se caracterizará por sus importantes interacciones con el entorno inmediato e incluso con zonas más alejadas de la ciudad. En este punto se plantean las siguientes interrogantes: ¿qué usos circundantes se formarán a partir de la especial orientación mediática del barrio y del régimen temporal especial de los usos existentes en él? ¿A qué regímenes temporales están sometidos? ¿Debe producirse una adaptación al régimen temporal de los usos centrales? ¿Cómo deben reaccionar los servicios públicos (por ejemplo, el transporte público) ante los regímenes temporales especiales para garantizar el funcionamiento del barrio (esto es, con un nivel de confort suficiente para quienes trabajen en el barrio y lo visiten)? ¿Cuáles son los efectos generados sobre el barrio y sobre el conjunto de la ciudad?

El objeto del experimento real será, previsiblemente, la integración en la planificación de las intervenciones de política del tiempo necesarias para un barrio «moderno» de estas características. Entre ellas se cuentan, por ejemplo, las cuestiones de mezcla de usos: la integración de viviendas y centros de cuidado infantil, espacios de restauración y cultura como hitos de un entorno innovador. También se incluyen, no obstante, los conflictos temporales que seguramente surjan entre un barrio mediático activo de 19 a 24 horas y el barrio residencial limítrofe, de características tradicionales.

Para el proyecto se obtuvo la ayuda de un plan interdisciplinar de la HWP, la Universidad Técnica de Hamburgo-

Harburgo y la Facultad de Geografía de la Universidad de Hamburgo. Debe hacerse mención, y no en último lugar, de la voluntad de cooperación demostrada por Radio Bremen.

El **TERCER PROYECTO CLAVE** es la estructuración de escuelas modélicas como nuevo punto nodal educativo integrado; se trata de centros que, por sus horarios y por sus conformaciones, se adaptan tanto a la estructura de los tiempos cotidianos del barrio como a la necesidad de un aprendizaje permanente con vocación de futuro. Los puntos nodales educativos abren la escuela al barrio y a las necesidades de conocimiento, de puesta en común y de comunicación de una sociedad del conocimiento. Se convierten en el punto donde se hace posible un aprendizaje permanente para todas las generaciones, todas las comunidades étnicas y todas las especialidades. Son centros de aprendizaje para todos, puntos de ampliación formativa integrados en barrios. Se distinguen en su oferta de las posibilidades ya presentes en el barrio (por ejemplo, asociaciones de vecinos, universidades populares, casas de la juventud, etc.). Esta apertura de la escuela al barrio se está debatiendo y probando en todo el mundo: en los Países Bajos (Groningen: Vensterschool), en Italia (Bolzano: camino seguro a la escuela y apertura del patio escolar al barrio), en los Estados Unidos (escuelas como «centro comunitario de producción de conocimiento» [Carnoy, 2002], y el «movimiento extraescolar» [Noam, 2001]).

En la sociedad del conocimiento las escuelas no pueden limitarse a transmitir conocimientos a los alumnos, tal como nos indican los resultados de los estudios PISA e IGLU. La escuela debe incluir a su entorno (padres, etc.), más aún en el caso del alumnado de contextos migratorios. Debe ofrecer al barrio acceso a los medios de conocimiento del futuro (Internet, etc.). Debe convertirse en el nodo de comunicación para el diálogo con las necesidades de comunicación y conocimiento del barrio. Bajo estas condiciones, la escuela puede contribuir al desarrollo de potenciales innovadores en los recursos humanos.

La oferta pasa a incluir servicios del barrio y para el barrio (como por ejemplo «cocina turca para todos»), programas de formación, encuentros de arte y cultura, propuestas de entretenimiento (por ejemplo, veladas lúdicas), actividades deportivas y culturales, actividades para niños, programas vespertinos de profesorado (clases particulares) y ofertas de las autoridades locales. Los nodos de formación se equipan de tal manera que se abran a colectivos que de otro modo no entrarían en la escuela. Están desprovistos de barreras, pero también adaptados a los usuarios adultos (sillas, aseos). La organización y las ofertas corren a cargo

de voluntarios, gestores locales, padres, profesores (por ejemplo, jubilados), miembros de las comunidades escolares, educadores de guardería, sociedades deportivas, negocios locales.

La función de los nodos de formación se refuerza especialmente en aquellos períodos en los que (ya) «no hay colegio»: por las tardes, los fines de semana. En calidad de nodo de formación, la escuela se convierte en un elemento de vitalización del barrio, haciendo así de calles y plazas un lugar más seguro y más sociable. Los nodos de formación contribuyen de este modo a la creación de «espacios públicos». La escuela evoluciona de esta manera hasta transformarse en un nodo del barrio que estimula la innovación y la integración social, contribuyendo así al desarrollo tanto cualitativo como cuantitativo de los recursos humanos.

También aquí ocupa un primer lugar el experimento real. No se trata sólo de un proyecto de investigación, sino de proyectos prácticos de conformación de la realidad (aunque ciertamente sí cuentan con bases científicas y se evalúan según estos conocimientos). La cooperación con las escuelas llevada a cabo en Groningen y en ciudades de otros países europeos sigue el principio tantas veces probado en proyectos de la Unión Europea del «intercambio de buenas prácticas»: se compara y se aprende (con métodos sistemáticos) de los conceptos y las experiencias de otros proyectos que hayan cosechado éxitos. Se comienza por ensayar nodos formativos concretos en un barrio, pero con la pretensión de reproducir los resultados positivos en otras zonas de la ciudad.

El **CUARTO PROYECTO CLAVE** se centra en las implicaciones de política del tiempo derivadas del establecimiento de nuevas estructuras en la administración de Bremen. En un proyecto de política del tiempo se llevó a cabo en el nuevo Centro de Atención Ciudadana de Bremen-Mitte, un proceso de mediación en relación a servicios ofrecidos y horarios de apertura. Participaron en la mediación (bajo mi dirección) una selección de ciudadanos, la dirección de la Administración municipal y el comité de personal. El proceso presentaba una metodología innovadora, puesto que incluía la participación ciudadana (desarrollo del procedimiento de células de planificación de Peter Diemel y del procedimiento Choice Work de Daniel Yankelovic).

En el proceso de reforma de la administración de Bremen, los procesos encaminados a la modernización de la prestación de servicios públicos ofrecen buenas hipótesis como puntos de partida de las políticas del tiempo. Constituye un especial punto de partida el proyecto Centros de Servicios Locales / Centros de Atención Ciudadana, implantado en distintas fases en el período 2002-2004 y desarrollado posteriormente como

una nueva «filosofía de servicios». Hablamos de una serie de reflexiones ya desarrolladas sobre la orientación consecuente al cliente, una comprensión ampliada de la utilización de los recursos y una tematización de los papeles especiales que desempeña un servicio público. En el contexto de un desarrollo posterior nos encontramos con un objeto y ámbito de observación que es tanto concreto y orientado a la práctica como perspectivista. El foco investigador puede ir más allá de la reasignación de los recursos temporales entre ofertadores y demandantes, tal como se pretende en el modelo bajo la etiqueta «modernización reflexiva de los servicios públicos y privados». Existen además, en otras áreas de reforma administrativa, otros puntos de anclaje práctico que se refieren a diferentes campos de actuación.

El quinto proyecto clave mira hacia la ciudad abierta a la familia. En el marco de Bremen 2030 ya se han llevado a cabo estudios sobre la flexibilización de los horarios de apertura en las guarderías. Además, a partir del Foro de Bremen de los Tiempos de la Ciudad ha surgido una iniciativa de empresas e instituciones sociales: el proceso de certificación Hertie, que identifica a las «empresas amigas de la familia». Además de los horarios de apertura, desempeña un papel crucial la posibilidad de sincronizar individualmente los horarios de asistencia y los horarios de trabajo. Encontramos un modelo en la apertura de guarderías para el cuidado de los niños cerca de los lugares de trabajo de sus padres.

Los padres jóvenes demandan (con toda la razón) a una sociedad abierta a la familia que les proporcione ofertas para conciliar la crianza de los hijos con la actividad profesional. Hablamos tanto de la posibilidad de reducir o interrumpir (provisionalmente) la actividad profesional en beneficio de la crianza de los hijos como de la habilitación de perspectivas profesionales para el período que le sigue. Según un estudio sobre los centros de atención infantil y los comportamientos de las madres en el mercado laboral presentado en junio de 2002 por el Ministerio alemán de Familia, Tercera Edad, Mujeres y Juventud, en Alemania occidental casi el 70% de las madres de niños menores de 12 años que no trabajan desean incorporarse a la actividad profesional. El estudio Shell de 2002 pone de manifiesto que hoy en día la carrera profesional es tan importante para las mujeres jóvenes como para los hombres, pero que éstas no desean renunciar a tener una familia por sus objetivos profesionales.

A las empresas les interesa enormemente contratar y mantener personal femenino cualificado: en el actual contexto de evolución demográfica, la mano de obra tiende a escasear. Así, cada vez son menos las empresas que pueden darse el lujo de prescindir de las mujeres, que poseen unas cualificaciones

manifiestamente elevadas. Una política de personal consciente de la existencia de la familia y orientada a la igualdad de oportunidades permite, especialmente a las trabajadoras, conciliar sus proyectos laborales y vitales. Además de la flexibilización de los horarios de trabajo, esta política pretende facilitar la reincorporación al mundo laboral después de las interrupciones por motivos familiares. En este sentido podríamos hablar de la cooperación de la empresa en la organización del cuidado de los niños (por ejemplo, abriendo una guardería cerca del trabajo).

Gracias a una iniciativa de los grupos municipales SPD y CDU para promover el desarrollo ejemplarizante de centros de atención infantil cercanos a los puestos de trabajo de los padres (sobre todo para niños menores de tres años), el Ayuntamiento de Bremen incluyó una partida para la creación de hasta 40 plazas para niños de hasta tres años en los presupuestos del año 2003. Con ello se pretendía dar un impulso al desarrollo de guarderías cercanas a los lugares de trabajo de los padres. A las empresas, a los negocios y a los particulares interesados se les ofrece la posibilidad de incluir una parte de la ayuda estatal en proyectos de guarderías cercanas a los trabajos, especialmente para niños menores de tres años. La financiación se realiza en el marco de una asociación público-privada, esto es, sobre la base de combinar subvenciones públicas, aportaciones de los padres y participación de la empresa en cuestión.

Los proyectos actúan con anticipación sobre el núcleo de la modernización política y económica de la ciudad hanseática. Y ya se hallan en el estadio de diseño. En este sentido podemos hablar de los primeros pasos de una planificación estratégica de política del tiempo en Bremen. Con todo, en el futuro deberá procederse (en paralelo con los proyectos clave) al anclaje institucional de este tipo de política en la Administración. En Italia, por ejemplo, la mencionada ley de 8 de marzo de 2000 ha hecho imprescindible la existencia de oficinas del tiempo; además ha pasado a ser tarea de los municipios incluir en la planificación urbanística una planificación temporal (*piano regolatore degli orari*). La concepción y la adaptación de estas medidas para su encaje en el sistema de planificación alemán y su pertinente legislación es igualmente una de las misiones de la fase de implementación de Bremen 2030: una ciudad consciente del tiempo. Está todavía por ver si tras una integración como ésta se llegarán o no a hacer permanentes los planteamientos de política del tiempo (o, en otras palabras, superar la orientación a la financiación de terceros y a los proyectos).

5. Implicaciones para la política familiar de los proyectos clave de política del tiempo

En Alemania y en los demás países europeos que han iniciado proyectos de tiempos de la ciudad, los objetivos en materia generacional y de igualdad de sexos han jugado siempre un papel esencial. No obstante, el planteamiento de las políticas del tiempo se rige por unas intenciones que van mucho más allá. Incluye las infraestructuras sociales (colegios de jornada completa, cuidado de niños pequeños, atención a la tercera edad), la transformación de los papeles de cada sexo en el trabajo, en la familia, en la política y en la sociedad, la organización empresarial del tiempo, el espacio público, las condiciones espaciotemporales de la vida de calidad. Todo ello constituye la esencia de las estrategias de Los Tiempos de la Ciudad. Se trata de un enfoque transformador que intenta atender a las circunstancias vitales y a las necesidades cotidianas individuales. Pero esta meta no se busca mediante la individualización (es decir, devolviendo la pelota a los afectados por los problemas del día a día), sino que propone ajustes estructurales de las relaciones espaciotemporales entre la actividad profesional, la vida personal y el ámbito local de individuos, familias y grupos. Sólo observando, analizando y transformando la suma de estas relaciones con el criterio de la conciliación puede sostenerse este concepto (tal como, según mi información, se utiliza en el contexto italiano).

Con el descubrimiento de la «política del tiempo» ha quedado de manifiesto que las intervenciones en este sentido necesitan un enfoque «integral» sistemático; si continúan siendo un único tipo de intervención (como, por ejemplo, una modificación de los horarios de los trabajos, del transporte público o de los sistemas de cuidado infantil) o si siguen limitándose a determinados actores o áreas de competencia social, lo más probable es que fracasen al tener efectos no deseados sobre otros ámbitos. El esfuerzo por incrementar la calidad de vida no puede limitarse a la organización del trabajo, ni siquiera del trabajo remunerado como tal. Debe comprometerse con el concepto más amplio de trabajo, percibir y actuar sobre estos pilares con una mirada de complicidad y una amplia perspectiva en interacción con los demás pilares, implicarse con un discurso serio y generador de actuaciones y una cooperación con otros actores creadores de sociedad, además de los habituales, los empleadores y el estado.

Estas conexiones pueden establecerse sistemáticamente si tenemos en cuenta el contexto en el cual la sociedad de servicios y del conocimiento colocará a la ciudad en las próximas décadas. En este aspecto se presentarán notables simplificaciones en los ámbitos de la actividad profesional, la familia y la comunidad local, así como en

sus efectos sobre los tiempos cotidianos de sus habitantes y usuarios (Carnoy, 2002; Bremen 2030, 2003; Mückenberger, 2004).

La economía y el trabajo transforman fundamentalmente su carácter. Se «deslimitan» en su dimensión espacial y temporal, se flexibilizan y se vuelven cada vez más inciertos para los trabajadores (véase con más detalle en Mückenberger, 2004, p. 245). El conocimiento y el «aprender a aprender», el «saber comercializar conocimiento» se convierten en un elemento vital para los individuos: hombres, mujeres, familias e incluso niños. Los ciclos vitales pierden así sus ritmos tradicionales y se aceleran, las fases de continuidad y reposo pasan a ser una excepción. El riesgo asociado al (no) conocimiento —el «quedarse descolgado»— es para la sociedad una amenaza de escisión. Lo mismo ocurre con la falta de mezcla social y espacial de la población residente por causa de la suburbanización, etc. A ello se asocian también (y no exclusivamente) problemas de justicia social.

Las transformaciones de la vida cotidiana entrañan, sin lugar a dudas, la oportunidad de disfrutar de mayor libertad e independencia, una libertad que beneficia tanto al individuo y al grupo como a los sexos y las generaciones. Pero con la flexibilización, la aceleración y la actual amenaza a la que se ven sometidas las relaciones vitales, no puede abandonarse a su suerte a individuos y familias. Si se les abandona, la pérdida de una tradición de lo cotidiano se traducirá en un estrés permanente y una progresiva heteronomización.

Las familias y los hogares ya se encuentran hoy en una situación paradójica. En un mundo laboral y personal flexibilizado e individualizado, se les exige más esfuerzo a la hora de establecer una cohesión social (como respaldo al «individuo flexible», como «tope» en situaciones profesionales amenazadas, como dilatado centro de trabajo y de aprendizaje). Sin embargo, al mismo tiempo y por las mismas condiciones, su capacidad de adhesión continúa disminuyendo: transformación de la relación entre los sexos, cifras de divorcios, movilidad aumentada, descenso de la natalidad entre la población autóctona, modificación de las formas de hogar, envejecimiento de la población, etc. (véase con más detalle en Bertram, 2002; Mückenberger 2004, p. 249). El previsible retroceso cuantitativo y el envejecimiento simultáneo de la población hacen esperables medidas totalmente novedosas en materia de solidaridad, tiempo, comunicación y vida cotidiana. Esto significa que la organización individual del día a día funciona como un juego de equilibrio temporal y que la «unidad de lo cotidiano» (Helga Krüger) ha dejado ya de ser experimentable.

Son muchos los indicios que señalan que estas dificultades de la situación de las familias no harán sino aumentar en el futuro. La consecuencia podría ser, en vista de las oleadas de inmigrantes que entran como compensación del descenso poblacional, una falta de mezcla y la amenaza de la cohesión social. La tendencia a la desurbanización hace temer un regreso a las posiciones tradicionales en la relación entre los sexos. Una disminución en la prestación de servicios de las ciudades amenaza las condiciones de desarrollo de la infancia. Todo ello los propios fundamentos solidarios de la sociedad. Si se les somete a una sobreexigencia cada vez más acusada, sus fuentes acabarán por secarse. Esto no sólo perjudica a la cohesión social, sino también a la productividad económica y a la integración política. Pero también esta evolución es ambigua y en absoluto carente de alternativa. Ciertamente la forma tradicional de la familia está amenazada por la sobrecarga descrita, pero la individualización no significa únicamente la reducción cuantitativa de las formas sociales tradicionales y la relajación de vínculos sociales que en el pasado eran sólidos y duraban toda la vida. La otra cara de la moneda es verse liberado de las obligaciones que llevaban aparejadas y tener la posibilidad de buscar y comprometerse con nuevas formas de convivencia y vinculación más flexibles y elegidas con libertad por cada individuo. Con las formas de convivencia de nueva creación o nacidas de la ampliación de modelos existentes («familias *patchwork*», vecindades, redes de apoyo específicas de entornos concretos, etc.), surgen también nuevas oportunidades de fomento de la cohesión y la integración social. La promoción de la política del tiempo incide conscientemente en estas oportunidades y es una de las formas en las que puede utilizarse el desarrollo urbano.

A partir de la flexibilización del trabajo y de la individualización y pluralización de los mundos vitales nacen nuevas demandas en las expectativas de la comunidad estatal (municipal, estatal y hasta transestatal). Sin embargo, la propia comunidad se encuentra también en una situación complicada: como si pudiese esperarse de ella que ponga remedio a las brechas que fracturan el mundo laboral y familiar. En ocasiones ocurre que las propias comunidades locales ahondan o reproducen estas fracturas (más en Sieverts, 1997; Mückenberger, 2004, p. 242). Con frecuencia las redes informales que descansan sobre la familia o la vecindad pierden su fuerza o acaban por disolverse. Los municipios, en calidad de unidades espaciales, corren peligro frente a la desurbanización. Pierden habitantes, aunque no necesariamente «usuarios». Aumenta la competencia con otros focos de atracción en vivienda, trabajo y ocio. La comercialización universal los somete a una elevada presión de aceleración y tránsito (de individuos) que a su vez los hacen menos atractivos.

De acuerdo con el conocimiento científico actual, es muy probable que las fracturas entre trabajo, familia y comunidad local continúen en el futuro o incluso se ahonden. Los expertos no tienen claro, no obstante, cuáles de las anteriores tendencias de evolución para las próximas décadas serán evitables y cuáles serán inevitables. La evolución de la actividad profesional y de las familias se considera difícilmente reversible: la evolución del mundo laboral a causa de la presión globalizadora, el desarrollo de los mundos vitales a causa de la persistente destradicionalización de las formas de vida y de socialización. Por este motivo debemos prestar especial atención a las posibles evoluciones alternativas de las comunidades locales. Quizás éstas logren desarrollar un mayor poder de integración («cohesión reticular») en este contexto por medio de una orientación más clara de su política del día a día y su conformación del tiempo, además de un grado más elevado de información, cooperación y participación.

Recientemente he completado un análisis sobre los inicios de los proyectos de ciudad en Alemania y Europa que han optado por un acceso de la sociedad civil a la política del tiempo; he presentado un informe más bien escéptico (Mückenberger, 2004). La impresión obtenida es ésta: en su papel de promotores de deseos en materia de política del tiempo, los actores de la sociedad civil no están lo suficientemente concienciados y unidos para desarrollar su fuerza frente a los actores «del sistema» en los ámbitos político y económico. Por contra, tampoco puede subestimarse el peso de los deseos de la sociedad civil en cuanto a política del tiempo; los actores del sistema perciben estos deseos por medio de «sensores» y «antenas» (Cohen, Arato, 1992; Habermas, 1992), esto es, con «sistemas de alerta temprana», y los incluyen en sus cálculos por la vía de la legitimación preventiva. A la luz de estos resultados, para la continuación del proyecto Ciudad 2030 parece adecuado dejar de buscar primordialmente el punto de acceso en los actores de la sociedad civil y empezar a buscarlo en los actores políticos y económicos; de hecho, así se hace en la práctica totalidad de los proyectos clave.

Concretamente en el proyecto del parque tecnológico y universitario es importante integrar en el terreno de exploración un componente «del mundo vital» que permita la existencia de un «deseo de permanencia» e «identificación». En otros casos parecidos vemos este componente cuando comprobamos que también se vive en el campus, y que como consecuencia de la mezcla de usos existen relaciones entre los sexos y entre generaciones que son determinantes culturalmente hablando. Si esta forma de mezcla de usos se separa por causa de restricciones objetivas, la estrategia de la política del tiempo se verá obligada a apostar por sucedáneos de los efectos locales de una mezcla de uso: cuidado infantil, tiendas,

cultura, aprovisionamiento, etc., sin cultura residencial. También hay ejemplos de estas estrategias sustitutivas, como podría ser el caso de los centros comerciales levantados en el campo. Si un campus puede o no hacer descansar su vitalización en este género de sucedáneos de los mundos vitales familiares se verá en el experimento real.

Incluso en el caso de los barrios mediáticos existe la amenaza de una monocultura de dominancia de los jóvenes profesionales, hombres sin hijos. Según lo que sabemos de los barrios posfordistas, su productividad y su capacidad de innovación dependen también del alcance de las ofertas culturales y gastronómicas urbanas. Aquí se plantea la pregunta de si se puede sobrevivir en una mezcla de estas características, más bien funcional, o si el atractivo de este tipo de barrios necesita además la mezcla social, es decir, de edades y de sexos: la ocupación cualificada femenina, la posibilidad de conjugación de la actividad profesional con la paternidad gracias a los sistemas de atención de los niños, los horarios laborales y, en última instancia, el propio asentamiento vital.

El punto nodal de la imagen tiene de entrada mayores referencias vitales y familiares, como las conoce la escuela fordista tradicional. La cuestión es más bien hasta qué punto estas referencias pueden medirse con los cimientos «sistémicos» de la institución escolar: los sistemas temporales de profesores, monitores y personal de administración, regulados por convenios colectivos, los sistemas de seguros de los titulares de los centros docentes, la tendencia hacia la economía de empresa de los asesores de empresas, la resistencia sindical contra el voluntariado como sustituto de la profesionalización, etc. Basar el proyecto exclusivamente en la sociedad civil será un fracaso. En su lugar parece prometedor fundamentar la apertura de la escuela de una manera también sistémica; prometen éxito escolar, por ejemplo, el experimento Bertelsmann o el «movimiento extraescolar», que se mantienen al margen del sistema educativo actual a pesar de que, a la vista de PISA e IGLU, éste los necesita con urgencia.

También el proyecto de modernización de la Administración presenta implicaciones para la política familiar. Las ofertas de servicios de una institución deben poder reaccionar a las condiciones vitales de sus usuarios. Para poder interrelacionar y conjugar los intereses temporales de sus empleados y de sus «clientes» (integrados unos y otros en intereses familiares y vitales), la institución necesita nuevos procesos de apertura y exploración, métodos de compensación y ajuste de intereses; a todos ellos contribuye el enfoque de política del tiempo.

En el proyecto de crear guarderías cercanas a los centros de trabajo debe

superarse una pregunta: ¿no se trata, a fin de cuentas, de una simple estrategia de política laboral? Por un lado, serían lugares donde dejar a los niños (desde el punto de vista de los empleados); por otro, serían una forma de fidelización a la empresa y su ideología (desde el punto de vista de la empresa). Tapar esta realidad con la etiqueta de política familiar demostraría muy poca vista. En este ámbito deben elaborarse soluciones auténticas de política familiar desde la perspectiva y con la participación de los niños afectados, y proyectar ofertas locales que ofrezcan independencia y equilibrio cultural. Los intereses de política del tiempo se refieren a valores morales y culturales tanto como a demandas económicas de solución de problemas. Poner a prueba la potencial congruencia de intereses es la misión del experimento real.

En cada uno de los cinco casos, los proyectos se desarrollan como políticas laborales, locales o familiares. Para ser adecuados, no obstante, necesitan extenderse en cada una de las otras áreas. En este sentido se demuestra la afirmación de que todos estos proyectos de política del tiempo tienen implicaciones de política familiar. En esa ampliación necesaria nunca deja de existir un riesgo: puede rechazarse, o puede efectuarse exclusivamente en un plano funcional. Con frecuencia el éxito depende de que un interés se pueda expresar al mismo tiempo en el idioma tanto de los unos como de los otros. Pero los intereses deben hallar siempre y en todo momento un nivel lingüístico común, y en este sentido parece que en muchos casos el enfoque de política del tiempo es capaz de ofrecer el vocabulario apropiado. Con todo, en ningún experimento real puede predecirse con claridad cuál será el resultado.

- 1 Sindicato de Servicios Públicos, Transportes y Comunicaciones. (N. de la t.)
- 2 Sindicato Unido de Servicios. (N. de la t.)

EL PLAN TERRITORIAL DEL TIEMPO. POLÍTICAS Y PROYECTOS SOBRE LOS TIEMPOS DE LA CIUDAD

Sandra Bonfiglioli

Introducción

En estas páginas se presenta el Plan territorial de los horarios de la ciudad de Bérgamo (Lombardía, Italia), como el caso más en la vanguardia y, por lo tanto, más representativo de la evolución de las políticas temporales urbanas en Italia, principalmente en lo que respecta a la integración de los aspectos temporales y espaciales en la calidad de vida.

Bérgamo forma parte del sistema urbano de Milán y viceversa, en la gran aglomeración regional que forma un

continuo urbano multipolar. El texto ha sido extraído del documento del Plan con aportaciones de Gisella Basanini, Roberto Zedda, Marina Zanbianchi (responsable de la redacción del Plan), Stefano Stabilini, Laura Brioschi. Considerar Bérgamo el caso más avanzado no es una opinión formulada para el lector, sino más bien un hecho concreto. Así, en Bérgamo, la Administración municipal ha iniciado de forma casi simultánea la elaboración del Plan del tiempo, de los servicios y el Plan general de la ciudad, lo que ha permitido buscar y experimentar una planificación espacial y temporal al mismo tiempo, y ha otorgado al Departamento de Gestión del Tiempo de la ciudad un papel absolutamente original. Para complementar la explicación de los acontecimientos que han tenido lugar en la ciudad de Bérgamo, se incluyen reflexiones generales sobre el origen de la planificación temporal, sobre las partes interesadas y sobre el papel de las mujeres.

1. Cuestiones previas

1.1. ¿Qué son las políticas relativas al tiempo en la ciudad?

Las políticas temporales urbanas se encargan de las relaciones que se establecen entre el uso individual del tiempo y los horarios públicos. En el ámbito de la ciudad, estas políticas se encargan de su funcionamiento en diferentes escalas de organización; por un lado, garantizan que los ciudadanos de Bérgamo puedan hacer su vida privada, social y pública y, por otro lado permiten a las organizaciones —empresas, familias, asociaciones e instituciones— desarrollar sus actividades.

El funcionamiento de una ciudad presenta dos vertientes interrelacionadas: el orden espacial o urbanístico y el orden temporal o de los horarios de los servicios de interés general, del trabajo y de las organizaciones. Al estar relacionadas con la física de las formas de vivir, las políticas temporales urbanas se han convertido en políticas espaciotemporales, a pesar de que tengan competencias y finalidades centradas en el tiempo y en los horarios en la vida de una ciudad.

Durante mucho tiempo parecía que con el urbanismo, es decir, con los planes de diseño de la forma de la ciudad y la articulación espacial de la ciudad, era suficiente para determinar el funcionamiento de la «máquina urbana», y que se podía dejar a los horarios laborales y al estándar temporal 4+4 el papel de regular los horarios de los servicios de interés público, los procesos productivos y la vida familiar. De entre todos los servicios públicos, los transportes y las infraestructuras del transporte público han desempeñado la función de reguladores espaciotemporales de la vida social

de la ciudad, enlazando los espacios urbanos entre sí y con los territorios extraurbanos, y sincronizando la duración del desplazamiento de un trabajador con el horario laboral de su empresa. Por su función en la estructuración de la vida social, las cuestiones de los servicios y de la «viabilidad» han sido, a partir de la posguerra de la Segunda Guerra Mundial, el centro de la acción urbanística. Pero la falta de atención por parte del urbanismo a los aspectos temporales del funcionamiento de la ciudad ya no se puede obviar durante más tiempo, por los motivos generales que sintetizaremos antes de analizar específicamente los problemas temporales de Bérgamo y su Plan del tiempo en la ciudad.

Bien mirado, no solamente los horarios públicos fijados en los servicios, las organizaciones y las agendas de los ciudadanos de Bérgamo influyen en su vida y en la vida de las organizaciones; también inciden los otros territorios que tienen relación con la vida de los ciudadanos, las empresas y las instituciones de Bérgamo. Los geógrafos y planificadores han denominado este archipiélago *sistema urbano bergamasco*. El *sistema urbano bergamasco* está formado por la ciudad de Bérgamo y por el conjunto de territorios en los cuales existen asentamientos y comunidades con los que los habitantes, las empresas y las organizaciones de la ciudad mantienen relaciones de vida y de trabajo. Construir los mapas del sistema urbano bergamasco es una de las tareas del Departamento de Gestión del Tiempo de la ciudad de Bérgamo.

El área de competencia de la acción pública es el espacio urbano. La normativa en materia de planificación del tiempo de la ciudad prevé también la coordinación de las políticas temporales en el territorio extraurbano.

La acción pública, en lo que respecta a los tiempos de la ciudad, no se encarga de los elementos existentes y de su cuantificación —por ejemplo, cuántas escuelas nuevas hacen falta—, sino de construir relaciones temporales idóneas —por ejemplo, entre los horarios y el calendario de las guarderías infantiles, los horarios laborales de los trabajadores, los horarios laborales de los padres, los horarios de los transportes— en función de los usos que los habitantes y las empresas hacen del tiempo y del territorio. La cantidad de escuelas que es necesario implantar es una de las tareas de la planificación urbanística.

1.2. La doctrina de las políticas temporales

En Italia las políticas de tiempo comenzaron a desarrollarse inicialmente a principios de la década de 1990 con el Plan del tiempo de la ciudad de Milán y, posteriormente, a mediados de la misma década, se difundieron por Europa. Desde los primeros intentos ingenuos

de acción pública, una red europea de universidades ha dado apoyo a su difusión y enraizamiento trabajando en tres direcciones:

1. La construcción de una *praxeología*, es decir, de unas herramientas técnicas, centrada en la acción temporal: cartografía cronográfica (cronograma de los acontecimientos, mapa temático de los cronotopos urbanos, cronograma de los polos de atracción, mapa *on/off* de los usos que hacen las poblaciones residentes y no residentes de las áreas urbanas, mapa espaciotemporal de los límites, cronograma *on/off* para políticas de seguridad del espacio público), modelos descriptivos de los lugares habitados (cronotopos), técnicas de gobernanza y de construcción de mesas de planificación conjunta, modelos de análisis de las políticas públicas, sistemas informativos territoriales con objetos temporales; procedimientos administrativos para gestionar planes y políticas.
2. La elaboración de una base teórica, en parte interdisciplinar, para orientar la investigación y el sentido de la acción pública: urbanismo temporal, sociología de la familia, del territorio y del trabajo, geografía del tiempo, cronobiología y ecología del tiempo, arte público para la expresión de una cultura del tiempo, filosofía del tiempo y filosofía feminista. En particular, estos estudios teóricos permiten en la actualidad comprender y describir la acción del tiempo en la configuración urbanística y morfológica de la ciudad construida.
3. Un extenso atlas de estudio de casos en materia de investigación activa que trabaja desde dentro y en sincronía con los procesos de transformación, es decir, ni antes, de acuerdo con la antigua lógica «primero conocer objetivamente el problema y después actuar a partir de una racionalidad segura», ni después, para tomar distancia y reflexionar teóricamente.

1.3. Las leyes italianas de referencia para el Plan del tiempo de la ciudad

La realización de proyectos sobre la gestión del tiempo de la ciudad se acoge en Italia a un vasto conjunto de leyes:

- Ley 142/1990, de 8 de junio, sobre el Ordenamiento de las Autonomías Locales, art.36, § tercero: otorga al alcalde el poder de «coordinar los horarios de los comercios y de los servicios públicos, así como los horarios de apertura al público de las oficinas periféricas de las administraciones públicas, con el objetivo de armonizar el cumplimiento de los servicios con las exigencias globales y generales de los usuarios».
- Ley 241/1990, de 7 de agosto, sobre Nuevas Normas en Materia de

Procedimiento Administrativo y de Derecho de Acceso a los Documentos Administrativos, art. 2, § segundo: introduce la obligación de concluir los procedimientos administrativos dentro de un breve plazo definido para cada tipo de acto, ya que también la rapidez en la respuesta de la Administración pública se considera un factor de crecimiento, idóneo para evitar a los ciudadanos las consecuencias negativas de una pérdida de tiempo inútil.

- Ley 125/1991, de 10 de abril, sobre las Acciones Positivas para Conseguir la Paridad Hombre-Mujer en el Contexto Laboral, art.1, § segundo, letra e): indica, mediante una reorganización del trabajo, de las condiciones y de los tiempos de trabajo, el camino para mejorar el equilibrio entre responsabilidades familiares y profesionales y una distribución más equitativa de las tareas entre los dos sexos.
- Decreto Ley 29/1993, de 3 de febrero, sobre la Racionalización de la Organización de las Administraciones Públicas y la Revisión de la Disciplina en Materia de Trabajo Público, art. 5, en conformidad con la Ley 421/1992, de 23 de octubre, art. 2, que establecen, entre los criterios generales en los cuales ha de inspirarse la reorganización de las administraciones públicas, «la armonización de los horarios de servicio de las oficinas y del trabajo con las exigencias de los usuarios y con los horarios de las administraciones públicas de los países de la Comunidad Europea, así como con los horarios del trabajo privado».
- Ley 285/1997, sobre las Disposiciones para la Promoción de Derechos y de Oportunidades para los Niños y los Adolescentes, que prevé intervenciones «en el ámbito central y local para favorecer la promoción de los derechos, la calidad de la vida, el desarrollo, la realización individual y la socialización de los niños y adolescentes...». La Ley prevé también la experimentación de servicios socioeducativos innovadores para la primera infancia (0-3 años).
- Decreto Ley 114/1998, de 31 de marzo, sobre la Reforma de la Disciplina Relativa al Sector del Comercio, art. 11, en consonancia con la Ley 59/1997, de 15 de marzo, art. 4, § 4: introduce importantes márgenes de liberalización en cuanto a los horarios de las actividades comerciales, pidiendo a los ayuntamientos que los regulen en el ámbito local.
- Decreto del Ministerio de Medio Ambiente, de 27 de marzo de 1998, sobre la Movilidad Sostenible en las Zonas Urbanas: instituye la figura del gestor de la movilidad, cuya tarea consiste en «optimizar» «paquetes de movilidad» para los desplazamientos entre casa y el trabajo del personal

empleado de estructuras productivas comerciales y administrativas con más de 300 empleados y las empresas con más de una unidad local domiciliada en la misma ciudad que superan globalmente los 800 empleados, con la finalidad de reducir el uso del medio de transporte privado a favor de medios multimodales.

- Revisión de la Ley 142 (la 265/1999): modifica el texto del art. 36 —posteriormente integrado en el Texto único de las leyes relativas al Ordenamiento de los Entes Locales (núm. 267/00)— y regula que el alcalde esté obligado a coordinar y reorganizar, «a partir de las líneas expresadas por el consejo municipal y en el ámbito de los criterios eventualmente indicados por la región, los horarios de los negocios públicos y privados y de los servicios públicos, así como, de acuerdo con los responsables territorialmente competentes de las administraciones implicadas, los horarios de apertura al público de las oficinas públicas ubicadas en el territorio, con el objetivo de armonizar el funcionamiento de los servicios con las exigencias globales y generales de los usuarios».
- Decreto 275/1999, del Presidente de la República, sobre el Reglamento Relativo a las normas en materia de autonomía de las instituciones escolares, de acuerdo con el art. 21 de la Ley 59/1999, de 15 de marzo: asigna a cada una de las escuelas la autoridad para regular los horarios de la enseñanza. Con este objetivo, las instituciones escolares pueden adoptar todas las formas de flexibilidad que consideren oportunas.

En el año 2000 se aprobó la Ley nacional núm. 53: Disposiciones para el apoyo a la maternidad y a la paternidad, por el derecho al cuidado y a la formación y para la coordinación de los tiempos de la ciudad. La segunda parte está dedicada a los tiempos de la ciudad y obliga a los alcaldes de las ciudades con más de 30.000 habitantes a:

- Preparar el Plan territorial de los horarios.
- Instituir el Departamento de Gestión del tiempo.
- Identificar un responsable en esta materia.
- Instituir una mesa de concertación de las instituciones ciudadanas para llevar a cabo los proyectos incluidos en el Plan.

Identifica dos niveles de acción, el regional y el municipal, y consta de los siguientes artículos:

- Tareas de las regiones (art. 22).
- Tareas de los ayuntamientos (art. 23).
- Plan territorial de los horarios (art. 24).
- Mesa de concertación (art. 25).
- Horarios de la Administración pública (art. 26).
- Bancos de los tiempos (art. 27).
- Fondos para la armonización de los tiempos de la ciudad (art. 27).

En cumplimiento de la Ley 53/00, la región de Lombardía ha aprobado la Ley regional núm. 28/2004 de Políticas regionales para la coordinación y la administración de los tiempos de la ciudad. Esta Ley regional identifica la coordinación y la administración de los tiempos y horarios como una herramienta para promover la igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres y la calidad de vida mediante la conciliación del tiempo de trabajo, de relación, de atención a los hijos, de formación y del tiempo en sí mismo de las personas que viven en el territorio regional o hacen uso de él, incluidos los que lo hacen temporalmente.

1.4. Relación entre el Plan del tiempo y la planificación urbanística

Es más que evidente que, desde un punto de vista teórico —teniendo en cuenta que en las prácticas vitales de los ciudadanos y de las organizaciones la regulación de los horarios públicos y la construcción urbanística de la ciudad contribuyen (de hecho se integran) en la definición de una organización espaciotemporal de la vida urbana—, la planificación urbanística y el Plan del tiempo de una ciudad tienen finalidades comunes y están destinadas a interferirse mutuamente. La interferencia está gobernada y es compartida por los técnicos y administradores de diversos departamentos, y está prevista en el documento del Plan. La relación entre las competencias del Departamento de Gestión del Tiempo de la ciudad y el Departamento de Urbanismo era muy tensa hasta que se reformó la planificación urbanística iniciada en la década de 1990 y desarrollada durante la primera década del siglo XXI en todas las regiones italianas.

La región de Lombardía, primero con la Ley 1/2001, que instituye el Plan de los servicios, y después con la Ley 12/2005, que inscribe el Plan de los servicios entre los documentos que forman parte del Plan de gobierno del territorio, ha hecho posible la integración de la planificación urbanística con el Plan del tiempo. El contenido más significativo del Plan de servicios —como está previsto en la ley regional lombarda— es el funcionamiento de la ciudad en diferentes escalas de la vida asociada. Se trata del mismo problema al cual se enfrentan las políticas temporales urbanas, sobre todo las que se estructuran en un plan territorial de los horarios. Esencialmente, ambos son planes de accesibilidad a los servicios de interés público y general. Por otro lado, tienen poderes formales, herramientas de acción, tradiciones y actores sociales de apoyo muy diversos.

Las políticas temporales urbanas han llegado a tratar las dimensiones espaciales mediante la experiencia sobre el terreno y la reflexión disciplinar, lo que ha dado lugar a las innovaciones denominadas urbanístico-temporales. Los planes de servicios han llegado a la dimensión horaria y temporal bajo la apariencia del

concepto de disfrute de los servicios y, en consecuencia, de horarios de apertura en relación con los nuevos perfiles temporales de la demanda.

El origen de estos dos tipos de planes es diferente: las políticas temporales vienen de un movimiento feminista de la década de 1980, «las mujeres cambian el tiempo»; el Plan de los servicios nace de la renovación disciplinar, instrumental y legislativa (sobre todo regional) de la planificación urbanística de los últimos 20 años. También son diferentes las partes interesadas que entran en juego en estos dos tipos de plan. Las partes interesadas en la planificación temporal tienen principalmente intereses éticos y de valor (nuevos horarios escolares para mejorar la pedagogía, nuevos horarios laborales para mejorar la ocupación femenina y el equilibrio entre vida y trabajo) y esto pone freno a una inversión cuyo resultado es un bien común sin propietarios. Por un lado, el Plan de los servicios retoma la tradición del urbanismo reformista italiano, que hizo de los servicios una cuestión urbanística importante en aquellos tiempos, contra los desequilibrios territoriales y para un nuevo mercado de trabajo, sobre todo femenino; por otro lado, la aproximación centrada en las prestaciones para mejorar la calidad de los servicios plantea intereses inmobiliarios, que son el resorte del poder de la acción urbanística y el corazón del juego de regulación de los intereses privados y públicos.

Es evidente que la alianza con el Plan de servicios ha sido importante para el Plan del tiempo, ya que tiene una capacidad de acción más débil. Los intereses del Plan de los servicios y de sus operadores en lo que respecta a las competencias temporales se pusieron de manifiesto con el diálogo. Actualmente, ambos planes no están subordinados, sino que ocupan el mismo nivel. Es necesario explicar y regular los motivos de esta alianza.

2. Los cambios estructurales y los conflictos temporales legitiman la acción sobre los tiempos de la ciudad

2.1. Los motivos sociales de la planificación temporal

Muchos estudios (Bonfiglioli, Boulín, Mückenberger en proceso de publicación) han demostrado que las principales transformaciones estructurales y culturales que están produciéndose en la sociedad y en las ciudades posfordistas son concomitantes con profundos cambios temporales: horarios de trabajo flexibles en el marco de las reglas posfordistas de organización del trabajo, desincronización de los sistemas de horarios públicos, aumento de la movilidad de las personas, mercaderías e informaciones en el marco de la globalización de los procesos

económicos y sociales, y nuevos valores atribuidos a el uso del tiempo para los proyectos de vida en el ámbito de la individualización de los comportamientos y del consumismo.

Estos procesos de cambio están relacionados con nuevas ocupaciones del tiempo y del territorio, y con nuevas expectativas de los ciudadanos en relación con la calidad de vida. Así mismo, los nuevos horarios públicos, que derivan de los horarios industriales y de la economía de los servicios, abren nuevos conflictos relacionados con el uso del tiempo: entre generaciones, por ejemplo, en lo que respecta al uso de los espacios públicos durante la noche o en lo que respecta a la distribución de la riqueza intergeneracional en el marco del actual sistema del bienestar; entre los clientes y los empleados de los servicios, teniendo en cuenta que los nuevos horarios de los servicios pueden exigir nuevos horarios de trabajo; entre los tiempos no estandarizados destinados a cuidar de la familia y los horarios laborales que no están orientados a la familia; entre los padres, en lo que respecta al reparto de la atención a la familia, y entre los dos sexos, en lo que respecta a la cultura del uso personal del tiempo.

2.2. La construcción de la idea de calidad de vida en la experiencia de las políticas temporales urbanas

La idea de «calidad de vida» ha ido enriqueciéndose y se ha ido haciendo explícita a lo largo del tiempo. Ya desde los comienzos, en la década de 1980, durante la fase italiana del movimiento «las mujeres cambian el tiempo», las políticas sobre el tiempo en la ciudad han sido políticas para la calidad de vida. Con este objetivo, las políticas se han diferenciado desde el principio del movimiento contemporáneo para la igualdad de oportunidades, centrado en la mejora del equilibrio entre la vida y el trabajo, con objeto de conseguir mejores condiciones de acceso y permanencia de las mujeres en el mercado laboral.

Durante la década de 1970, la Ley de la región de Las Marcas (Italia) incorporaba los aspectos temporales y espaciales de la calidad de vida en una primera concepción de *urbanismo temporal*: los tiempos individuales y sociales no pueden ser concebidos al margen de la organización funcional del territorio, la cual no ha sido generada solamente por los sistemas públicos de horarios, sino también conjuntamente por las ordenaciones urbanísticas. La idea de calidad de vida queda precisada como «calidad de la vida en los lugares». ¿En nombre de quién? De los residentes y de los no-residentes temporalmente presentes en dichos lugares.

Para acabar, la reflexión matiza el quién de la demanda de calidad de vida. No

se trata de un individuo anónimo que tiene el derecho formal de ciudadanía, componente silencioso de poblaciones y grupos sociales, sino de una persona encarnada en diferentes edades de la vida. y es precisamente este sujeto parlante quien, desarrollando su vida cotidiana en los diversos lugares de su espacio vital en función del uso de su tiempo vital, pone a prueba conjuntamente los derechos formales de la ciudadanía de los cuales él mismo disfruta y los esquemas funcionales y simbólicos de los lugares en cuestión.

El concepto *calidad de vida* es todavía poco claro y hay que definirlo mejor: calidad de la vida cotidiana en los diferentes lugares para la persona que habita en ellos, encarnada en su edad vital. ¿Qué innovación hemos aportado?

1. Los cambios de significado de la expresión *calidad de la vida* han situado a los habitantes de una ciudad y su capacidad de palabra o de expresión en el centro de la concepción de los problemas temporales. No se han situado grupos sociales como por ejemplo mujeres, trabajadores, empresarios —que son ciertamente portadores de intereses temporales también en términos sociológicos—, sino ciudadanos de una ciudad llevando a cabo su vida cotidiana. Precisamente habitantes. La construcción de los problemas temporales parte de una mirada que se pone «a la sombra del ciudadano» y lo observa cuando, en el momento de desarrollar los actos de su vida, «pone a prueba» los esquemas temporales y espaciales de los lugares correspondientes a su espacio vital.
2. El beneficiario de la acción temporal es el ciudadano habitante, y es posible y lícito especificar las características hasta la escala de la persona.
3. La microescala de los lugares, en los que se desarrollan los gestos físicos de la vida cotidiana, gana valor. Es así la escala cotidiana del tiempo. La escala cotidiana del uso del tiempo y la escala espacial del cuerpo gestual en las prácticas de vida son dimensiones antropológicas y relativas a la vivienda recíprocamente coherentes, y ambas dimensiones son coherentes con la tesis que defiende que el beneficiario de las políticas temporales ha de ser la persona habitante. Es necesario advertir que las políticas temporales urbanas han identificado la misma escala espacial y temporal que llamó la atención de los geógrafos de su tiempo durante la década de 1960.
4. El urbanismo puede emprender una crítica contra el olvido de los motivos del cuerpo que ha caracterizado la fase posbélica de la planificación territorial y urbana, en beneficio de una visión estructuralista a gran escala de los problemas urbanos.

5. La esfera del trabajo y de su forma específica de regulación horaria en lo que respecta al tiempo de vida puede unirse teóricamente con la esfera de la vida en el territorio y con su forma de regulación específica. El espacio y el tiempo de la ciudad se recomponen en un único espacio-tiempo cuatridimensional si los problemas se observan desde la escala del cuerpo.

Este acercamiento permite recomponer —teóricamente más que en el seno de la acción pública— la fractura producida, durante la historia europea, por el largo proceso de separación de la esfera espaciotemporal del trabajo, reservada a los actores del diálogo social, con respecto al mundo de las prácticas vitales. El diálogo social encuentra formalmente, en el ámbito teórico, una nueva esfera pública de acción conjunta.

2.3. La acción participada

Desde los primeros años de la década de 1990, las políticas temporales urbanas desarrolladas, por ejemplo, por el Departamento de Gestión del Tiempo de Milán, Bolzano, Génova, Roma y muchas otras ciudades italianas y europeas, han dirigido los proyectos de forma participada mediante la formación de «mesas cuatripartitas» en las que se sientan las diferentes partes interesadas y se tratan las medidas adoptadas (por ejemplo, los horarios comerciales). Los miembros trabajan de acuerdo con los principios de la proyección conjunta de acciones comunes. Por lo tanto, la acción pública sigue el esquema y la filosofía denominada *gobernanza*. Esta filosofía de acción pública se ve reforzada por la acción transversal que lleva al Departamento de Gestión del Tiempo a colaborar con otros departamentos municipales, provinciales y de la Administración pública ciudadana.

2.4. Morfología de los horarios laborales en el ámbito de los horarios públicos

El objetivo de recordar el largo recorrido histórico que ha construido las actuales ordenaciones horarias y las herramientas legales y éticas que las regulan es incluir en esta reflexión un dato del cual se es poco consciente.

Los horarios se localizan

El concepto de localización de los horarios públicos comprende dos aspectos: las normas que los instituyen tienen valor en un territorio y no en otro; las actividades reguladas (escolares, industriales, familiares) se localizan en el territorio y, en este contexto definido institucionalmente y espacialmente limitado, los horarios públicos «están vigentes».

Los sistemas de horarios públicos

Los horarios laborales y, en general, los horarios públicos no son independientes los unos de los otros, sino que más bien

se distribuyen en sistemas de horarios mutuamente vinculantes (Chiesi, 1989). Tiene sentido considerar los horarios públicos como una red elástica que se modifica aunque solamente cambie uno. Por ejemplo, es una experiencia común en la vida familiar la adaptación de la hora de comer al cambio de horario escolar de un miembro de la familia.

Esfera pública/esfera privada

Los horarios públicos constituyen el eje alrededor del cual se hibridan mutuamente las esferas del ámbito público y privado, del personal y del social. Las políticas temporales urbanas actúan sobre los horarios públicos y, por lo tanto, sobre la relación entre la esfera privada y la esfera pública, entre el interés individual y el interés colectivo.

Horarios flexibles

El término *flexibilidad* hace referencia a un amplio abanico de formas temporales del trabajo posfordista: la gran variedad de módulos horarios y de calendarios laborales en las actividades económicas, la variabilidad a lo largo del tiempo de los horarios de trabajo que hacen referencia a un mismo empleado, el *stop and go* de las mujeres en el mercado laboral como consecuencia, por ejemplo, del nacimiento de los hijos, la temporalidad del horario en los casos de trabajo precario, la autorregulación del empleado en el momento de entrar y salir del trabajo y la autorregulación de los tiempos laborales para muchas categorías de trabajo autónomo.

Transformar los horarios es una acción compleja

Transformar los horarios públicos no es, por lo tanto, una acción simple, y resulta difícil realizar un seguimiento del impacto de las medidas adoptadas en la cadena de la transformación temporal provocada. Se trata, sobre todo, de una acción de racionalidad limitada a causa de la poca observabilidad de la cadena de transferencias de las formas temporales. De la misma manera, los horarios son interiorizados por los habitantes de un lugar, que acaban por considerarlos naturales (Tabboni, 1984).

2.5. Las partes interesadas en la gestión temporal

No solamente dar voz, sino también planificar conjuntamente. El proceso de concienciación ha sido lento en muchas ciudades europeas, y los técnicos del Departamento de Gestión del Tiempo se han esforzado al máximo durante la fase de construcción social de los proyectos.

La estructura participativa de trabajo de la construcción social ha sido denominada «*mesa de planificación conjunta*» (Bonfiglioli, 2000) para subrayar que la mesa no es un lugar de negociación entre fuerzas sociales y el ayuntamiento del tipo *win-win*, sino un lugar de planificación participada entre partes interesadas que

saben asumir el papel de actores sociales capaces de orquestar intereses comunes y visiones estratégicas, y no solamente hacer de intermediarios.

La práctica de la gobernanza denominada *planificación conjunta* ha sido elaborada inicialmente dentro de las políticas temporales en Bolzano, y ha sido estudiada gracias al trabajo sistemático de observación y de investigación ejercida sobre la acción pública, y teorizada en el ámbito disciplinar. En la actualidad es un término de la disciplina de la gobernanza internacionalmente reconocido (Mareggi, 2002; Bonfiglioli, Boulin, Mückenberger, en proceso de publicación).

Quiénes son las partes interesadas, por tipos:

El mundo de la escuela.

En particular las guarderías y la enseñanza primaria y secundaria tienen horarios y calendarios que están relacionados en red con los horarios de las familias, con los horarios laborales de los padres y de los trabajadores y con la disponibilidad de las mujeres, sobre todo con familia y niños pequeños, para que puedan entrar y quedarse en la esfera del mercado de trabajo. Las experiencias han planteado como problemas: la extensión del proyecto de nuevos horarios y calendarios escolares a todas las escuelas, la decisión de acuerdo con la cual la niña y el niño son los principales beneficiarios del cambio de los horarios y de los calendarios escolares, la realización de dos objetivos de calidad, el objetivo pedagógico y el relacionado con el tiempo de vida global de los alumnos. La conciencia de que existe una relación entre los horarios y calendarios escolares y la ocupación femenina es muy fuerte. Con objeto de complementar estas nuevas finalidades, el mundo de la escuela y los padres están construyendo una red de disciplinas, reflexiones e investigaciones muy originales.

Los emprendedores del comercio

Los emprendedores del comercio han planteado algunas cuestiones estratégicas. En primer lugar, el desarrollo económico y el destino de la empresa comercial dentro de una perspectiva a largo plazo en vista de un nuevo diseño de los calendarios turísticos en el territorio y de los nuevos perfiles temporales de la demanda, que exige la apertura el sábado, las tardes y los días festivos.

En segundo lugar, el papel de las entidades locales a favor de la ocupación de la mujer, especialmente en lo que respecta a la reincorporación de las mujeres al mercado laboral después de la maternidad y a la adecuación de los horarios de los servicios para la infancia durante las horas de alargamiento del horario de apertura de los comercios el sábado, las tardes y los días festivos.

Y finalmente la necesidad de mejorar los servicios y la calidad de los espacios

públicos: aparcamientos temporales para poder acceder físicamente a las instalaciones; buen estado y existencia de equipamientos idóneos en los espacios públicos, principalmente en calles y plazas; logística del traslado de las mercaderías a la entrada de la empresa, y servicios innovadores para la entrega de las mercaderías adquiridas.

Los empresarios

Son parte interesada en lo que respecta a la accesibilidad a las instalaciones en diferentes escalas, la gestión de la movilidad de las personas, la logística del traslado de mercaderías y la modernización e integración de los servicios dentro de la empresa. Las partes interesadas todavía sin convencer son principalmente los empresarios y, en general, el mundo de las actividades económicas. Es preciso encontrar una estrategia de animación adecuada para implicarlos.

Los alcaldes

Fueron los defensores de las políticas temporales urbanas en Italia y con los cuales hay que volver a establecer una relación.

Las mujeres

Han promovido las políticas temporales urbanas en beneficio de la calidad de vida y la cuestión de la conciliación entre tiempo de vida y tiempo de trabajo.

2.6. Las cuestiones estratégicas de las políticas temporales urbanas

En toda Europa las políticas temporales urbanas trabajan alrededor de cuatro cuestiones de valor estratégico:

1. La movilidad sostenible.
2. La conciliación de los tiempos vital, laboral y personal.
3. La accesibilidad a los servicios de interés general.
4. La recalificación urbana.

El Plan del tiempo de Bérgamo toma estas cuestiones como líneas directrices de sus proyectos y sus políticas temporales.

2.7. Los motivos urbanísticos de la planificación temporal

Mundialización de la forma de asentamiento urbano y periferización de la ciudad europea

¿Qué elementos han presentado como problema la investigación y la planificación territorial y urbana en Europa a partir de la década de 1970 en materia de transformación urbana? En resumen: la mundialización de la ciudad y la nueva jerarquía urbana; la decadencia de la ciudad histórica y de la civilización urbana; la movilidad cotidiana de las personas y de las mercaderías que se extiende por territorios con diferentes escalas espaciales, también vastas; la

construcción de nuevas territorialidades; la reforma de las herramientas y de las leyes de planificación; la emergencia de nuevos sujetos sociales, especialmente las mujeres, que acceden con intereses insólitos al campo de la decisión pública; las nuevas prácticas de vivienda relacionadas con los flujos de desplazamiento; los aspectos temporales de las transformaciones.

Todo esto se encuentra en consonancia con la idea de que la transformación contemporánea de los asentamientos humanos evoluciona conjuntamente con los siguientes elementos:

- Los procesos de mundialización de la economía.
- El desarrollo postindustrial que transfiere la revolución telemática a los procesos productivos y a la organización del trabajo.
- Las mutaciones sociales que, al menos en las regiones más desarrolladas, se suelen denominar con el término genérico de *sociedad del conocimiento*.

Consecuentemente, el inicio de la transformación urbana, cualitativamente significativa, acostumbra a situarse en la década de 1970, momento en el cual Europa declina el orden socioeconómico del industrialismo taylorístico.

Redes de ciudades y sistemas urbanos

A partir de la década de 1970, los nuevos conceptos del asentamiento urbano contemporáneo hacen referencia a configuraciones que no «tienen» ni estructura ni límites, ni una soberanía circunscrible como «propia». Redes de ciudades, sistemas urbanos, metrópolis de tercera generación (Dupuy, Godard, Roncayolo, 1994; Martinotti, 1993) son conceptos que dan nombre a una configuración urbana difundida por diferentes territorios y regulada, no por una soberanía institucional y pública, sino por los intercambios económicos y sociales, de los cuales se subraya el carácter interactivo y no el jerárquico. El diseño de las relaciones, es decir, el sistema de relaciones, es más significativo que la ciudad física en sí. Según Gabriel Dupuy (1995), «el espacio pertinente ya no es el espacio continuo del modelo geográfico clásico, sino una topología compleja de espacios discontinuos, sin conexiones, que establecen combinaciones espaciotemporales inéditas».

Redistricting

La nueva geografía de los asentamientos y de los intercambios en el ámbito de la globalización económica induce a un espectro articulado —por escalas y formas jurídicas— de políticas locales europeas que tienen el objetivo de establecer nuevos «distritos» para el gobierno del territorio, caracterizados por unos límites de geometría variable y con frecuencia temporales: *payes*, es decir, comunidad

temporal de planificación en Francia; nuevo diseño de las zonas administrativas urbanas; comunidades de aglomeración; áreas metropolitanas; territorios multirregionales, como por ejemplo Milán-Turín; construcción del territorio europeo de escala continental como consecuencia del proyecto infraestructural europeo, áreas continentales de libre intercambio.

La movilidad cotidiana a gran escala diseña sistemas urbanos de geometría variable

La redistribución periurbana de la población y el crecimiento de la extensión de asentamientos son fenómenos internacionales presentes en todas las regiones económicamente avanzadas. Los efectos de los asentamientos en el territorio son diferentes a causa de la armadura urbana regional y de la extensión de su malla. En un espacio como Francia, de malla urbana de radio largo y polarizado alrededor de Île-de-France, los efectos de sutura de las áreas periurbanas en forma de enormes cinturones edificados de baja densidad son menos habituales que en Italia, donde se pueden encontrar ciudades de dimensiones medianas cada 30 kilómetros. Aquí, la saturación de los tejidos periurbanos, *edge city*, es habitual.

La morfología resultante de la nueva lógica de asentamientos es un archipiélago —algunos prefieren el término *nebulosa*— de tejidos urbanizados densos, con claros dispersos por territorios plurales de escalas diferentes; su conexión no viene dada necesariamente por instituciones de gobierno unitario, sino por las prácticas de vida basadas en la elección, realizada por los habitantes de la *edge city*, de utilizar servicios dispersos por el archipiélago. La elección, a veces denominada *hiperelección* (Godard, 1997; Camagni, 1996), genera una movilidad zigzagueante basada en el medio de transporte privado. El reto de los poderes de gobierno del territorio consiste en perseguir la dispersión, en lugar de prever y ordenar anticipadamente el espacio con sistemas modales de transporte colectivo.

Los conceptos de *sistema urbano* y de *red urbana* en el marco de la reflexión internacional sobre la ciudad y el urbanismo iniciada durante la década de 1970 aportan una nueva óptica a la concepción de los asentamientos que otorga menos valor al aspecto morfológico y valora la lógica del intercambio, de la movilidad y de la conexión entre ciudad y territorio. En este contexto, los intercambios ya no son de tipo jerárquico, como ha pasado tradicionalmente entre capital y provincia, entre ciudad y campo, sino interactivos.

La movilidad de las personas y de las mercaderías es el motor que traza «con las ruedas», y con la malla de las carreteras, una nueva configuración física (¿y también social?) de los asentamientos de tipo casi urbano e informal de escala también regional.

Habitantes temporales de los nodos de las redes urbanas

La relación entre usos de los tiempos/ horarios de trabajo y los ritmos de los tiempos sociales, y entre éstos y la lógica expansiva de los asentamientos es bastante conocida, y existen numerosos estudios que la han descrito y han medido el «objeto de estudio».

Como señala Martinotti, también en el sistema urbano italiano, desde los últimos años de la década de 1970, comenzaron a manifestarse las señales visibles de la inversión de una tendencia secular en las dinámicas de la urbanización; de hecho, el conjunto de los municipios con más de 100.000 habitantes ha dejado de ganar población después de un siglo de crecimiento ininterrumpido (Martinotti, 1993). Martinotti plantea una tesis sobre la nueva morfología social relacionada con un nuevo desarrollo metropolitano: «Sugiero considerar el desarrollo metropolitano y la morfología social que poco a poco va emergiendo como la diferenciación progresiva de cuatro poblaciones principales que en la actualidad gravitan alrededor de las metrópolis. Se trata de un punto de vista que enlaza indirectamente con los patrones de uso de los recursos espaciotemporales definidos por la escuela de Hägerstrand y Pred y últimamente retomados por Giddens» (Haegerstrand, 1975; Giddens, 1984).

Se trata de desplazar la atención de la dinámica urbana desde las poblaciones que habitan la ciudad hacia las poblaciones que hacen uso de ella. «La metrópolis de primera generación está profundamente caracterizada por el fenómeno de los movimientos pendulares... y de las grandes infraestructuras necesarias para este tipo de movimientos —ferrocarriles, autopistas, túneles, puentes y pasos subterráneos— en los cuales se han centrado las inversiones urbanas más importantes durante la parte central de este siglo» (Martinotti, 1993). Si los movimientos pendulares han sido el fenómeno estratégico de la construcción de la metrópolis de primera generación, la segunda generación metropolitana está caracterizada por el uso del tiempo libre. «Individuos y familias se mueven no solamente para ir a trabajar y volver a casa, sino para recrearse» (Martinotti, 1993). Resumiendo, Martinotti clasifica así la nueva morfología social de la nueva metrópolis de segunda generación: usuarios urbanos (*city users*), hombres de negocio, trabajadores pendulares, residentes. Los últimos tres ya se conocen. La verdadera innovación la encontramos en los *city users*: «La nueva población temporal de consumidores metropolitanos utiliza la ciudad y sus espacios públicos de forma intensa, y a veces muy brutal» (Martinotti, 1993).

La ciudad del tiempo

No se trata solamente de flujos gigantescos de poblaciones en movimiento. La creciente movilidad de personas y mercaderías está construyendo su ciudad, una ciudad del tiempo:

1. Los centros históricos de las ciudades, lugares de presencia temporal de los *city users* o usuarios urbanos.
2. Las *ciudades de arte*, como Venecia, habitadas temporalmente por poblaciones cíclicas según las cadencias de los acontecimientos culturales y de entretenimiento.
3. Las *ciudades universitarias*, como Urbino, habitadas por poblaciones semipermanentes renovadas continuamente por las cadencias anuales de las actividades académicas.
4. Las *ciudades turísticas* que duplican ciudades históricas, como Rimini, una permanentemente habitada y la otra estacional. Rimini es una ciudad doble, la parte «estival» de la cual, abierta cuatro meses al año, es volumétricamente mayor que la porción de los residentes.
5. Las *ciudades de temporada* de los «complejos turísticos».

3. Un patrimonio de conciencia civil que ha de ser valorado en el Plan del tiempo de la ciudad de Bérgamo

UN PATRIMONIO PARA UTILIZAR LOCALMENTE Y EN EUROPA

La originalidad del diálogo entre algunos actores sociales y la administración pública de Bérgamo para incluir el plan de los horarios en la agenda política —y la continuidad del recorrido realizado a lo largo de diez años— ha hecho crecer un patrimonio amplio de conciencia civil. La investigación promovida por el consejo Regional de Lombardia y encargada al Instituto de Investigación Regional Irer en 2004, subraya la originalidad del recorrido: «Las políticas temporales urbanas en Bérgamo (113.143 habitantes, según el censo de 2001) tienen una caracterización del todo particular dentro del panorama lombardo y nacional. Estas políticas han ido configurando durante más de una década un estímulo constante de sujetos diferentes de la sociedad civil, en concreto, las mujeres, respecto al Ayuntamiento» (Bonfiglioli, Mareggi, 2004, pp. 227-254).

Este hecho es completamente original ya que, dejando a un lado el caso del Plan de Roma a principios de la década de 1990, en el que el inicio fue promovido por el alcalde y por un foro de mujeres, en todas las ciudades italianas y europeas la iniciativa ha estado en manos de los políticos elegidos en el seno de las entidades locales, generalmente mujeres, a menudo en compañía de técnicos brillantes. Sólo con posterioridad, la iniciativa recibió el apoyo local de asociaciones de mujeres, sindicatos, empresarios y la universidad, o mejor dicho, recibió el apoyo de los *pioneros* que hicieron de asesores en materia de

innovación y de nuevas necesidades, existentes en el seno de los sindicatos, de la empresa y de la universidad. Estos sujetos han hecho posible la realización de una idea y de una necesidad de calidad de los tiempos de vida que estaban madurando en Italia desde mediados de la década de 1980 —y que se expresaban en un largo movimiento de mujeres activas en el ámbito familiar y laboral (doble presencia)—, trasladando la idea al campo de la política pública y especificando contenidos y modalidades de gestión.

En ninguna otra ciudad de Europa existe, como pasa en Bérgamo, una elaboración «socialmente construida» que sea igualmente amplia, sin interrupciones y culturalmente sofisticada alrededor de la concepción y de las prácticas para la calidad —ya sea de la vida de la ciudad— y de sus aspectos de horarios y temporales.

«Nos hemos preguntado quién decide estos horarios y tiempo de trabajo, y hemos descubierto que no hay ningún tipo de coordinación... ¿Y si partiésemos de nuestras exigencias con objeto de rediseñar los tiempos de la ciudad?»¹ Esta proposición, extraída del documento fundador de las políticas temporales urbanas a mediados de la década de 1980, ha sido adoptada por el sindicato y por las mujeres de Bérgamo como un itinerario para reflexionar sobre los servicios de interés general y los horarios de trabajo dentro de su función: a) de estructuración de las formas de vida personales, b) de estructuración de los esquemas morfológicos y urbanísticos de la ciudad (este aspecto es tal vez el más duro) y c) como recurso para mejorar la calidad de la vida y la ciudad dirigido a objetivos sociales y personales de los ciudadanos. El itinerario de interpretación de la demanda social, realizado a partir del trabajo de las mujeres y del sindicato, ha utilizado un método completamente original para «hacer hablar» a las redes de ciudadanos e instituciones que han actuado activamente en la mejora de los servicios que facilitan la vida cotidiana.

El Consejo de las mujeres, en el documento de mandato del nuevo gobierno del Ayuntamiento para el quinquenio 2004-2009 está formado por 50 mujeres representantes de 38 grupos y asociaciones, 5 consejeros municipales y 7 consejeros de circunscripción. El documento no especifica los colores de los partidos de afiliación de los socios ni los intereses representados, y esto es así porque, de hecho, no se representa ningún interés, sino a todos los que trabajan en la construcción de un nuevo espacio público de ciudadanía. En el seno de este nuevo espacio público de ciudadanía es posible tratar conjuntamente tanto las condiciones para vivir (servicios y sistemas de los horarios públicos) como los horarios de trabajo que regulan —designando los períodos

obligados de uso del tiempo personal— la elaboración de la agenda personal de los ciudadanos de cualquier edad y sexo. El valor de este diseño político se encuentra en la reunificación, en el ámbito del conocimiento y de la acción pública, de las esferas del vivir (en el territorio) y del trabajo (dentro del espacio dedicado a éste).

Vida y trabajo son esferas que fueron separadas la una de la otra durante largos procesos históricos. El estímulo de la división en dos esferas de lo que, en la vida de una persona parece una continuidad inseparable, se ha verificado mediante la designación del trabajo como esfera pública por excelencia y de las prácticas de vida como esfera privada. Los redactores del documento fundador de las políticas temporales urbanas consideraron necesaria la recomposición de las dos esferas y de los dos espacios (territorio y trabajo) como condición *sine qua non* para hacer posible la realización de la idea de calidad de los tiempos de vida, donde tiempo de vida no significa, como habitualmente, las prácticas extralaborales —lo que queda fuera de la esfera del trabajo—, sino la configuración compleja y estructurante del tiempo personal del vivir, formada por los tiempos de la familia y de las relaciones sociales, por los horarios de trabajo y por el tiempo escogido para uno mismo.

Aquí tenemos la definición del concepto *tiempo para uno mismo*: «Pedir tiempo no es solamente la exigencia de más tiempo libre y autogestionado, de una subdivisión equitativa de los papeles; es también la valoración de lo que las mujeres conocen, desean, elaboran a propósito de los tiempos individuales y colectivos y la transformación de todo ello en un proyecto político».²

Recientemente, el Consejo de las mujeres ha puesto en marcha cuatro comisiones y dos subcomisiones que trabajan en los ámbitos siguientes: familia y ciudadanía, infancia, menores y familia, inadaptación en el seno de la familia, con una particular atención a las mujeres; gente mayor, calidad de la vida y políticas temporales, cultura y comunicación y democracia participada. Es fácil notar la extensión y articulación de los temas asumidos para la reflexión y el compromiso. Es importante subrayar que ningún tema está cerrado en sí mismo, sino que todos están relacionados con nexos significativos de la vida: como ambiente (la familia), como «planteamiento» (calidad de la vida y políticas temporales) o como relación con los cuerpos (gente mayor). El enfoque no está orientado hacia la resolución de los problemas focalizando la atención en el acto de encontrar de la manera más eficaz y rápida posible la solución operativa de un problema. En todo caso, se inspira en la cultura de la planificación que desplaza la atención no hacia la solución, sino hacia la construcción, que ha de ser culta y

poliédrica, del problema. La construcción del problema se convierte entonces un proceso social y cultural y en una expresión de intereses que no son entendidos de manera banal. Se trata de un enfoque y de una práctica de gobernanza iniciados por los actores sociales bergamascos mucho antes de que el término y sus técnicas se extendiesen por los discursos refinados más que por las prácticas públicas reales. La construcción de pensamiento y de esfera pública, realizada por estos actores sociales, se ha convertido en un método y en un conocimiento. Esto ha evitado que la demanda de acción pública planteada a los políticos resbalase hacia unos horizontes de sindicalismo territorial dirigido a las mujeres. En esta acepción, las mujeres son consideradas una categoría social privada de los derechos de ciudadanía que ha de ser recompensada. Las mujeres han hecho más: han actuado como un actor social caracterizado por un pensamiento civilizador y no supeditado a intereses particulares, es decir, han actuado como un sujeto que va formándose.

¿Qué tipo de conocimiento se ha construido como resultado de esta forma de obrar relacional, que promueve *la expresión directa* de aquellos que actúan y *la reflexión teórica*, con objeto de encontrar el significado de los interrogantes? Obviamente no es un conocimiento objetivador como pasa ahora con los métodos disciplinares de la observación científica de un objeto pensado, presente y externo al investigador. Los actores sociales bergamascos han trabajado durante 10 años aplicando un conocimiento vivo del cual se puede hablar como expertos sin que sea necesario ser especialistas ni generalistas alejados de los contextos. Es un conocimiento que puede transmitirse y ser transformado con la experiencia de la persona que lo recibe y que «le añade su aportación»; un conocimiento que es científico porque es fruto de observaciones, reflexiones sistemáticas, procesos racionales controlables, argumentos susceptibles de crítica basados en referencias teóricas académicas controladas por comunidades científicas activas. Es un conocimiento que puede ser «trasladado a las situaciones» y allá está bien adaptado, porque no ha sido construido fuera, sino dentro de los contextos y los operadores. Actúa mediante la presencia de una persona que estaba allí y todavía está, y no de acuerdo con el esquema misión, competencia, trabajo y horario.

Estos hechos no son el resultado de un caso afortunado ni de un itinerario ingenuo. Tanto las mujeres como los sindicatos han participado, desde principios de la década de 1990, en cursos de formación dedicados a las disciplinas relativas a las políticas temporales y a la construcción del problema de la calidad: urbanismo temporal (Sandra Bonfiglioli) y los talleres del Politécnico de Milán y la Facultad de Arquitectura y Sociedad del campus de

Piacenza); sociología de la familia (Belloni, Bimbi, 1997; Saraceno, 1983; Balbo, 1987); sociología del territorio (Zajczyk, 2000; Martinotti, 1993; Colleoni, 2004; Nuvolati, 1998 y 2002). A través de estos estudiosos italianos han comenzado a circular las referencias internacionales: la geografía del tiempo, el análisis del uso del tiempo, la sociología del trabajo de Jean Yves Boulin y Ulrich Mückenberger.

Es significativo notar que, en Bérgamo, tanto el pensamiento de las mujeres como el del sindicato se encuentran lejos de una problematización partidista. Al contrario, precisamente porque estos actores sociales miran las cosas desde puntos de vista claramente definidos, tratan temas generales en una perspectiva política (en el sentido de polis) alejada de intereses particulares y capaz de orquestrar los intereses propios con los intereses de los otros actores, así como de elaborar una visión general de los problemas.

El documento programático correspondiente a las elecciones de 2004 del Consejo de las mujeres comienza valorando el patrimonio público y la ciudad como archivo del patrimonio: «La ciudad es un patrimonio social y como tal es un recurso» (Consejo de las mujeres del Ayuntamiento de Bérgamo, 2003, p. 1), y continúa afirmando que «El punto de vista de las mujeres es fundamental para la mejora de la calidad de la vida global. Las mujeres son los sujetos más perjudicados por la “carga” de una ciudad no demasiado bien pensada y son también los sujetos con más riesgos de pobreza, sea económica, psíquica... La cultura de las mujeres ha de transformarse en una “referencia” para gobernar la ciudad. Esto significa encargarse de la política de las cosas cotidianas, que no excluye una importante y nueva proyección, sino que está íntimamente vinculada» (*op. cit.*, p. 2).

«EL PROBLEMA NO ES TENER MÁS TIEMPO, SINO HACERSE AMO DEL PROPIO TIEMPO VALORANDO TODAS LAS FASES DE LA VIDA»

Aquí se encuentra implícita una evaluación crítica de la forma actual del estado del bienestar basada —en lo que respecta al equilibrio entre los tiempos de vida y trabajo— en la lógica del ahorro del tiempo de cuidar de la familia con el objetivo de posibilitar la incorporación de las mujeres al mercado laboral. ¿La única forma de política de conciliación de los tiempos de la vida y del trabajo que se puede aplicar es el ahorro de tiempo en la actividad familiar mediante su exteriorización con respecto al ámbito familiar y su ubicación en servicios a la infancia?

En 1991 las mujeres de la Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta ya expresaron una serie de intenciones imparciales que incluían los gérmenes, en ningún momento negados por el camino adoptado, en el siguiente razonamiento: «razonar sobre los conceptos que

constituyen la premisa de una cultura “diferente”: “tiempo” de la vida cotidiana, del pasado y de la memoria, de los espacios urbanos y domésticos con objeto de planificar una ciudad “nueva”, una nueva organización, un nuevo espacio personal y social [...]. A partir de la comparación de las mujeres emerge claramente la interdependencia entre su vida y la vida de los otros sujetos, entre sus necesidades y las necesidades de los otros; se pone en evidencia que las propuestas de las mujeres pueden compendiarse y asumir transversalmente las necesidades de todos».³

4. El Plan del tiempo en relación con el Plan de los servicios y el Plan de gobierno del territorio

La posibilidad de enraizamiento del enfoque espaciotemporal en las prácticas y herramientas urbanísticas encuentra un terreno muy favorable en la región de Lombardía después de la promulgación prácticamente simultánea de tres leyes:

- La LR 12/2005 para el gobierno del territorio, que renueva los marcos y las herramientas de acción para la planificación territorial y urbana a diferentes ámbitos y que, en particular, establece para la planificación municipal la herramienta del Plan de gobierno del territorio que sustituye al Plan regulador genera.
- La LR 28/2004 que reglamenta las políticas para coordinar y administrar los tiempos de las ciudades en un Plan territorial de los horarios (PTO).
- La LR I/2001 que establece el Plan de los servicios y, posteriormente, con la LR 12/2005, que incluye el Plan de los servicios entre los documentos constitutivos del Plan de gobierno del territorio, posibilita la integración entre planificación urbanística y Plan del tiempo.

Según estas tres leyes, el tema de la calidad constituye un horizonte de finalidad explícito que permite entrever la oportunidad de una alianza. ¿Qué quiere decir pensar y planificar servicios de calidad para la ciudad del presente? ¿Qué elementos pueden obtenerse de la experiencia de las políticas temporales y dónde incluirlas en el Plan de gobierno del territorio y de sus servicios en particular? La Administración municipal de Bérgamo ha adoptado en sus líneas programáticas el Plan de los servicios y el Plan territorial de los horarios como acciones prioritarias para elaborar el Plan de gobierno del territorio. También ha puesto en marcha los respectivos procesos de planificación en los años 2003 y 2005, respectivamente. El Plan de gobierno del territorio para la ciudad de Bérgamo se encontraba en 2008 en fase de elaboración en paralelo y en relación con el Plan de los servicios y con la realización del Plan del tiempo.

4.1. El concepto de calidad en el Plan de los servicios de la región de Lombardía

En el Plan de los servicios, la calidad ha sido introducida con la acepción de «prestaciones», contraponiendo la praxis consolidada de pensar en la dotación de servicios principalmente como dotación de áreas públicas en términos, pues, de estándares cuantitativos. El Plan de los servicios de la región de Lombardía arranca de aquí introduciendo los siguientes elementos:

1. Una nueva definición de servicio, no solamente público, sino ampliado al concepto de interés público y general, y consecuentemente gestionable por parte de sujetos privados.
2. La posibilidad que tiene cada Administración de establecer los parámetros mínimos de calidad de los servicios, incluyendo también servicios no localizados (como, por ejemplo, los relativos a la asistencia social no prestados en la misma sede), ejerciendo presión con el objetivo de convertir el Plan de los servicios en la herramienta de integración de planes sectoriales diferentes.
3. La necesidad de reflexionar sobre las tipologías de servicios en función de nuevos estilos de vida y de las nuevas formas de uso de la ciudad y del territorio por parte de los ciudadanos residentes, pero también de los que están presentes allí de manera temporal.
4. La determinación de la calidad de los servicios en lo que respecta a los temas de la accesibilidad y la posibilidad de disfrute que, pasando del nivel del funcionamiento individual de cada uno de los servicios al nivel global de la ciudad y del territorio, transforma el Plan de los servicios en la principal herramienta de gobierno del funcionamiento global de la ciudad. El corazón de la planificación de la ciudad.

La noción de *estándar* cambia y se extiende desde los servicios públicos a todos los servicios de interés público y general, pidiendo a los municipios la elección de los servicios que hay que tener en cuenta a la hora de calcular los estándares. Es preciso evidenciar que también se considera la posibilidad de incluir una serie de servicios cuya prestación no se realiza en unas estructuras concretas como, por ejemplo, los servicios sociales y de asistencia.⁴ La introducción del concepto de *calidad* en el gobierno del territorio es relevante y deja un vasto espacio a iniciativas y experimentaciones —más allá de las prescripciones de ley y de las sugerencias dadas sobre cómo poner en marcha y elaborar el Plan de los servicios. La calidad de la vida urbana se plantea

explícitamente como finalidad global, y el Plan de los servicios se transforma en una herramienta decisiva para prefigurarla y aplicarla. En particular, una dotación cuantitativa «estandarizada» de servicios no es suficiente para dar respuesta a las exigencias dictadas por los nuevos estilos de vida y las nuevas formas de uso de la ciudad y del territorio.

- 1 Propuesta de ley promovida por un comité de mujeres que pertenecían entonces al Partido Comunista Italiano, retomada en 1990 bajo el título *Las mujeres cambian los tiempos. Una ley para humanizar los tiempos del trabajo, los horarios de la ciudad, el ritmo de la vida*. Primera firmante: Livia Turco.
- 2 Carmen Plebani. Introducción a los informes presentados durante el curso Exigir tiempo. Conocimientos, deseos, proyectos de las mujeres relativos a los tiempos, Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta, documento final. Bérgamo, mayo-junio de 1992, p. 2.
- 3 Caminati Cremaschi, L. «In Allegato». En: *Chiedere tempo. Saperi, desideri, progetti delle donne intorno ai tempi*. Bérgamo: Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta, mayo-junio 1992, p. 38. En la versión actualmente disponible de este documento se incluyen también las intervenciones durante el curso de Carmen Plebani, Lidia Menapace, Marina Piazza, Rosangela Pesenti, Paola Manacorda y también la intervención de Nadia Favalli del Grupo Las mujeres, los tiempos y la ciudad en el seminario de presentación de la Propuesta de ley sobre los tiempos, organizada con las mujeres de la F.I.O.M. de Bérgamo el 26 de febrero de 1993.
- 4 La deliberación emitida por la Junta regional del 21 de diciembre de 2001 n.7/7586 «Criterios orientativos para redactar el Plan de los servicios» habla de servicios «no coincidentes con la existencia de unas oportunas estructuras». Karrer y Ricci subrayan una coherencia entre la reproposición en el ámbito urbanístico del tema de la planificación de los servicios y algunas disposiciones legislativas inherentes a la asistencia social y sanitaria (Decreto Ley 299/1999 y 328/2000) recalcando dos aspectos: la investigación de una integración entre dimensión funcional y dimensión espacial en la planificación social (incrementa la gama de los servicios y de las formas de suministro al tiempo que introduce la herramienta de los planes de zona territoriales, en sustitución de la estructura anterior para una unidad local) y la oportunidad de que el Plan de los servicios constituya la herramienta que integre la planificación urbanística y la planificación social. KARRER, F.; RICCI, M. *Città e nuovo welfare*. Roma: Officina, 2003, pp. 17-37.

LA CLAVE DE LOS TIEMPOS. DE LA GESTIÓN DEL TIEMPO COTIDIANO A UN NUEVO URBANISMO DEL TIEMPO

Luc Gwiardzinski

*Le temps est femme
Il a besoin qu'on le courtise et qu'on s'aseye
À ses pieds*

Louis Aragon

La rápida mutación de nuestra relación con el espacio, el tiempo y la movilidad, y la disyuntiva cada vez mayor entre la *urbs* y la *civitas* obligan a los investigadores, a los técnicos, a los políticos municipales

y a los ciudadanos a dar un cambio de rumbo radical. A partir de las tareas de investigación y experimentación que últimamente se han llevado a cabo en relación con la cuestión del tiempo, el espacio y la movilidad en Francia y Europa, proponemos utilizar otro punto de vista y otra clave de entrada para imaginar y construir la ciudad del mañana: «la clave de los tiempos». La cuestión de las temporalidades y de los ritmos de la ciudad, una competencia naturalmente compartida, permite dejar atrás los problemas de fronteras entre disciplinas, organizaciones, sectores público o privado, y nos obliga naturalmente a trabajar en colaboración. La cuestión del tiempo, una dimensión sensible, afecta e interesa a todo el mundo. Adoptar un planteamiento temporal permite obtener una observación precisa de los usos y las prácticas de la ciudad, facilita la participación y permite desarrollar experiencias adaptadas que van encaminadas hacia una ciudad más humana, accesible y hospitalaria.

No nos pidan que definamos el tiempo; incluso san Agustín renunció a hacerlo: «Sé bien lo que es [el tiempo], si nadie me lo pregunta». Es más fácil poner de manifiesto las mutaciones que afectan a los tiempos de nuestras vidas, las ciudades y el campo. Frente al aumento de la complejidad y de la demanda de participación y de proximidad, utilizar la clave de los tiempos comporta grandes ventajas. Trabajo, transportes, servicios, desarrollo, igualdad, atractividad, calidad de vida: el desarrollo sostenible también es una cuestión de tiempo.

UN RECURSO QUE HAY QUE MOVILIZAR. Las imposiciones que recaen sobre nuestras sociedades urbanas hacen que sea necesario tomar conciencia del concepto de *recurso* y pasar de unas cuentas de explotación económica a un balance societario. Hay tres recursos que evolucionan de manera similar: la energía, el tiempo y el espacio. Las posibilidades de acción en el ámbito local en el campo de la energía son escasas. El recurso espacio cada vez está más limitado. Por lo tanto nos queda el recurso tiempo, que tiene la ventaja de que puede combinarse con los otros y que sitúa al hombre en el centro del debate. Proponemos utilizar la clave de los tiempos y favorecer un planteamiento de la metrópolis como un sistema espaciotemporal. El recurso tiempo se basa universalmente en la medida de las 24 horas y puede analizarse según los ritmos diurnos, nocturnos, mensuales, estacionales o anuales. Se puede combinar con los otros recursos fundamentales, la energía y el espacio, para hacer emerger una nueva organización espacial y funcional de la metrópolis, una cronordenación, un cronurbanismo que permitan imaginar nuevos modos de regulación.

UNA NECESIDAD. Tener en cuenta el tiempo en la gestión y la planificación urbana es una necesidad. La ciudad que duerme, la ciudad que trabaja y la ciudad que se

divierte no se entienden nada bien. Frente a la fragmentación de los espacios, las temporalidades y las movilidades, tener en cuenta el tiempo en la planificación urbana es también una necesidad.

En una ciudad policrónica, los conflictos habituales que tradicionalmente se referían a la asignación del espacio, actualmente también tienen que ver con la ocupación del tiempo y con la gestión de los ritmos urbanos. ¡No nos escondamos tras grandes principios, abramos los ojos! La cuestión del tiempo de la ciudad se ha de plantear dentro del espacio público y se ha de evitar, en el caso de que no haya debate, que la decisión recaiga sobre los más débiles, es decir, sobre los que no pueden elegir.

UNA OPORTUNIDAD. El tiempo es uno de los raros retos en el ámbito de la política pública que implica una responsabilidad transversal. El tiempo es competencia de todo el mundo y de nadie, es uno de los pocos temas que permiten abrir un debate sin crispación con el conjunto de los actores públicos y privados, sin que se escondan tras las fronteras institucionales. La cuestión del tiempo obliga a trabajar en colaboración, desde la fase de observación hasta la de experimentación y la de evaluación. Es una oportunidad. Puesto que se trata de una dimensión sensible, el tiempo sitúa con naturalidad al hombre en el centro del debate, es una oportunidad.

ACCIONES Y HERRAMIENTAS QUE ES NECESARIO INVENTAR. Actualmente, hemos de intentar definir las herramientas y los métodos necesarios para obtener una ordenación espaciotemporal equilibrada, tanto en el interior de las aglomeraciones como en el ámbito de las redes de ciudades. Se trata, pues, de proteger los períodos de tiempo y la autonomía del tiempo, de concebir los diferentes sectores de la ciudad en función de su perfil temporal y de orientar estratégicamente las tendencias actuales para gestionar de una manera más inteligente el funcionamiento urbano. Cuestión de *tempo*.

1. Un largo olvido

El espacio y el tiempo son puntos de referencia familiares en el marco de los cuales interpretamos lo que percibimos del mundo que nos rodea, sobre todo el movimiento. El espacio es, por esencia, temporal y el tiempo es espacial, ya que ambos constituyen los soportes de nuestra vida social. Pese a ello, el tiempo y el espacio todavía se analizan casi siempre por separado. El tiempo, en los planteamientos tradicionales de la ciudad y de los territorios, ha sido muy olvidado, excepto en lo concerniente a los aspectos históricos.

UNA CARENCIA. Cuando nos encontramos con planteamientos sobre el tiempo urbano, a menudo éstos quedan circunscritos al propio objeto disciplinar:

tiempo de trabajo, tiempo de ocio, tiempo para la familia, tiempo para la educación, etc., sin que estén articulados con el espacio. No obstante, nuestras actividades consisten en utilizar el espacio y el tiempo en función de unos objetivos y de unas acciones determinadas. Durante la Revolución Francesa, ¿no es cierto que los departamentos² se delimitaron en función del tiempo de desplazamiento a caballo? Y, hoy en día, ¿no es cierto que medimos el territorio en horas y minutos más que en kilómetros? Pese a que es bastante corriente plantearse las relaciones entre el espacio y el tiempo desde un punto de vista filosófico o físico, un planteamiento de la ciudad en términos de espacio y de tiempo es mucho menos frecuente. Cuesta pensar en estas dimensiones. Los cartógrafos todavía no saben de qué forma lo podrían representar. Para conseguirlo tenemos que esforzarnos en imaginar la ciudad como una entidad con cuatro dimensiones, un laberinto en el cual el individuo se podría desplazar en función de unas líneas fijadas con antelación tanto en lo concerniente al tiempo como al espacio. La operación es delicada, ya que el laberinto urbano se transforma y se reconstruye constantemente. El tiempo ha sido el pariente pobre de las reflexiones sobre el funcionamiento, la ordenación o el desarrollo de las ciudades y de los territorios, en beneficio de las infraestructuras. El aspecto material se ha impuesto al aspecto humano, que ha quedado limitado a las políticas sociales. Los políticos y planificadores municipales han descuidado la dimensión temporal, pese a que se trata de un aspecto esencial de la dinámica urbana. Hasta ahora, el espacio se ha ordenado para utilizar mejor el tiempo, como en el caso del tren de alta velocidad, que encoge los planos de Europa.

UN NUEVO INTERÉS. El planteamiento inverso, que consiste en planificar el tiempo con objeto de obtener unos efectos en la ocupación del espacio, es menos frecuente. Desde hace poco y como consecuencia de las mutaciones que alteran los ritmos de nuestras vidas y ciudades, la dimensión temporal ha sido objeto de nuevas investigaciones y en algunos territorios europeos se están desarrollando experiencias para mejorar la calidad de vida y conciliar la vida familiar y la vida profesional. Necesidad o banalidad, fenómeno de fondo o sencillamente efecto de moda, actualmente hay muchas personas que se interesan por la unión del espacio y del tiempo. Ya era hora.

2. Una concienciación reciente

CAMBIO DE RITMO. No siempre somos conscientes de las alteraciones que ha habido en los horarios. En menos de un siglo, las horas de trabajo se han dividido por dos y la esperanza de vida ha aumentado un 60%. El tiempo libre se ha multiplicado por cinco y hoy por hoy corresponde a 15 años de la vida de

una persona. En cambio, en el año 1900 correspondía a tres años de vida. La media de horas de sueño ha pasado de nueve horas en 1900 a siete horas y media. La revolución silenciosa se acelera. Los ritmos de nuestras vidas evolucionan rápidamente bajo los efectos de diversos fenómenos: la individualización de los comportamientos, la urbanización generalizada, la terciarización, la disminución de las horas de trabajo y la sincronización progresiva de las actividades a escala mundial. Además, las nuevas tecnologías nos hacen creer en la ubicuidad y el consumidor impaciente lo quiere todo, enseguida, en cualquier lugar y sin esfuerzo. Esta carrera permanente que se nos come poco a poco la siesta, las comidas o la noche no tiene descanso.

La revolución informática y las tecnologías han transformado radicalmente nuestra relación con el espacio y el tiempo. A escala planetaria, las empresas organizan el trabajo en tres turnos de ocho horas sin interrupción. Productores y consumidores aceleran la cadencia. Urgencia, espíritu de competición exacerbado, agresividad: tenemos todos los síntomas del «síndrome de cronos», del «movimentismo» (Taguieff, 2001) o del «ergoestrés» (Lasfargue, 2000). Cualquier cosa es válida para ir más rápido. En términos más generales, la dictadura de la urgencia, la hipertrofia del presente y la sobrevaloración del pasado que caracterizan nuestra sociedad van acompañadas de una incapacidad de pensar el futuro y de proyectarse para construir el mañana. Nos cuesta bastante seguir las recomendaciones de Cervantes, que nos convidaba a «dar tiempo al tiempo».

CAMBIO DE ORGANIZACIÓN. A consecuencia de todas estas mutaciones, los ritmos de los territorios cambian. De una concomitancia entre espacios y tiempo, hemos pasado a una fragmentación que va ligada a una nueva temporalidad. Esta evolución es especialmente visible en el caso de los transportes, donde la movilidad por motivos no laborales aumenta y se vuelve compleja, variada y aleatoria, hace zigzags (Bonfiglioli, 1997). Los desplazamientos del domicilio al trabajo solamente representan una cuarta parte de los desplazamientos, mientras que los que están relacionados con el ocio han aumentado sustancialmente. Las horas punta se amplían y los períodos con poco movimiento menguan. Cada vez hay más tránsito a cualquier nivel, en cualquier dirección, por cualquier motivo y durante todo el día. La actividad urbana se alarga cada vez más durante la noche, la economía de la noche se desarrolla (Gwiazdzinski, 1998). El fin de semana se transforma en un momento de hiperactividad, sobre todo el sábado por la tarde. En verano, solamente aguanta el período que va desde el 15 de julio hasta el 15 de agosto. El trabajo ya no sincroniza la vida de la ciudad y el horario de 8 a 12 h y de 14 a 18 h que organizaba la vida personal y colectiva ha pasado a la historia.

DESINCRONIZACIÓN. El funcionamiento de los territorios, aglomeraciones, ciudades y pueblos se está quedando cada vez más inadaptado con respecto a esta evolución. Vivimos en la misma región, tal vez trabajamos en la misma empresa, vivimos en el mismo edificio y a veces formamos parte de la misma familia y, pese a ello, nos vemos a duras penas, ya que no tenemos los mismos horarios. Puesto que ya no hay momentos para compartir las comidas o el trabajo, objetos como el congelador, el magnetoscopio, el microondas o el teléfono móvil hacen que cada cual pueda organizarse la vida a su ritmo. Ante esta fragmentación del tiempo, solamente la multiplicación de acontecimientos periódicos o esporádicos, conciertos, manifestaciones deportivas o festivales, permite que una ciudad o una parte de una ciudad se reencontre y mantenga la ilusión del vínculo social (Gwiazdzinski, 2005). La demanda estalla y se diversifica, mientras que la oferta urbana, las administraciones, los comercios, los servicios y los transportes todavía mantienen mayoritariamente una estructura en función de ritmos tradicionales. Los horarios de apertura de los centros socioculturales, de las guarderías infantiles o de los servicios administrativos cada vez están más en desacuerdo con la demanda.

TENSIONES Y CONFLICTOS. Las personas, pese a estar unificadas por la información, nunca habían vivido temporalidades tan dislocadas. Confrontados con esta desincronización, nuestros horarios ceden y nos encontramos en tensión, siempre estamos pasando de un barrio de la «ciudad fragmentada» a otro y vamos alternando nuestro estatuto de ciudadanos, consumidores, padres y asalariados. Bien temprano comienza para la mayoría de nosotros una carrera a contrarreloj: dejar a los niños en la guardería o en la escuela, llegar al trabajo, comprar, hacer gestiones administrativas... Hoy en día, nadie tiene los mismos ritmos de vida ni los mismos horarios. Las 35 horas, la flexibilidad, la movilidad: el tiempo personal se ha individualizado.

Con estos nuevos tiempos, todo el mundo ha de hacer malabarismos y enfrentarse a los horarios tradicionales de la vida colectiva, de las administraciones, de los servicios públicos y privados o de los transportes. Los servicios han quedado inadaptados tanto en lo relativo a su funcionamiento como en lo concerniente a los horarios, y eso obliga a los ciudadanos a intentar conciliar constantemente vida familiar, profesional, social y privada. En otro ámbito, las vacaciones se han extendido durante todo el año y el trabajo con horarios atípicos (noche, domingo...) se ha convertido en habitual. Rebajas de noche, centros nocturnos comerciales, apertura de las tiendas el domingo, trabajo nocturno de las mujeres: todos estos hechos demuestran que se ha producido una profunda transformación de los modos de vida que no siempre hemos querido ni elegido.

Habría que ver qué relación hay entre el estrés y la violencia que se denuncian tan a menudo y este difícil equilibrio entre tiempo personal y colectivo, tanto en el caso de los adultos como en el de los jóvenes.

NUEVAS DESIGUALDADES. Esta organización temporal que sucede al «tiempo de la iglesia» y al «tiempo de la fábrica» ofrece oportunidades a unos cuantos, pero genera nuevas desigualdades entre individuos, poblaciones, organizaciones y territorios.

Parece que nadie puede escapar a la aceleración y la fragmentación del tiempo social, ya sean los niños, los estudiantes, los trabajadores, los padres o los jubilados, aunque no afecta a todos los grupos de población de la misma manera.

El «tiempo podador» crea nuevas desigualdades, sobre todo en función de la edad, el sexo, las condiciones sociales y la localización geográfica. Afecta especialmente a las mujeres, que todavía se ven con demasiada frecuencia obligadas a realizar una doble jornada. Cada vez más personas se quejan de que van desbordadas.

En el caso de unos cuantos, el sobreesfuerzo los lleva a la depresión. En otra escala, no todas las empresas y organizaciones pueden hacer frente a estas transformaciones temporales, a la presión del tiempo real y de las redes.

Estas mutaciones nos afectan, todo el mundo se vuelve esquizofrénico: el consumidor quiere poder disfrutar de una ciudad siempre abierta (24 horas al día y 7 días a la semana), y al asalariado le gustaría no tener que trabajar los domingos o por la noche.

3. Las primeras políticas de tiempo

Ante estas mutaciones, desfases y lógicas tan contradictorias, los territorios se convierten en campos de batalla, de conciliación, de investigación o de experimentación.

3.1. Una movilización europea

A mediados de la década de 1980, Italia se convirtió en uno de los primeros países que comenzaron a trabajar en este sentido para mejorar la calidad de vida y para que las mujeres tuviesen una mayor autonomía. El estado y las colectividades locales pusieron en funcionamiento una verdadera política del tiempo. La ley 142/90 atribuye al alcalde competencias en materia de coordinación de horarios. Se crearon los Consejos públicos del tiempo, los Planes horarios y las Oficinas del tiempo, que agrupan a los principales actores locales con el objetivo de mejorar la coordinación de los horarios. En algunas ciudades, los Pactos de movilidad permiten desincronizar los horarios de las actividades profesionales y mejorar el tránsito.

En Alemania, algunas ciudades han creado los *Zeitbüro*. En los Países Bajos, la ordenación del territorio tiene en cuenta el tiempo de accesibilidad a las diferentes funciones urbanas.

En Francia, con el apoyo de la DATAR (Délégation à l'aménagement du territoire et à l'action régionale), algunas ciudades y algunos territorios han puesto en funcionamiento políticas temporales. Después de Saint-Denis, Poitiers, la Gironde y el Territorio de Belfort, las ciudades de París, Lyon, Marsella y Rennes han puesto en funcionamiento oficinas, agencias y casas del tiempo. A partir de una reflexión sobre los tiempos sociales, la desigual repartición de las tareas entre hombres y mujeres, la armonización de los horarios y la mejora del funcionamiento de los servicios públicos, se han elaborado herramientas de observación y de negociación y se han iniciado experiencias con colaboradores públicos y privados (horarios de los servicios, transportes, guarderías infantiles...). Poco a poco, este planteamiento va irrigando otras políticas públicas.

3.2. Una experiencia original: la Casa del Tiempo y de la Movilidad

De los experimentos que se han llevado a cabo en Francia, el más original, sin ninguna duda, es el que inició y dirigió el Territorio de Belfort, departamento situado en el noreste de Francia, en la región del Franco-Condado.

En el año 2001, después de una acción de perspectiva territorial denominada Carnets 2010, durante la cual se abordó la cuestión de las tensiones temporales, se creó la Casa del Tiempo y de la Movilidad, que ha introducido innovaciones en lo concerniente a diferentes aspectos que enumeramos a continuación:

- La medida del territorio de intervención afectado, ya que el campo de acción de la organización era un departamento, el Territorio de Belfort, e incluso un «país», el país del área urbana, que aglutina a unos 350.000 habitantes. Las otras oficinas del tiempo, en cambio, se habían centrado en una ciudad principal.
- La forma de la organización, una asociación presidida por una personalidad independiente, cuando en otros casos se trataba de un simple servicio municipal.
- Los temas tratados y los proyectos iniciados, que desde el comienzo trataban cuestiones relativas al tiempo y también a la movilidad.
- Las cooperaciones establecidas con diferentes colectividades del territorio: departamentos, municipios, agrupaciones de municipios...
- La importancia de las cooperaciones establecidas con otros actores clave

como las empresas del área urbana (PSA Peugeot Citroën, Alstom, General Electric...) y la Universidad de Tecnología de Belfort-Montbéliard.

- La importancia de las herramientas de representación del tiempo y de la movilidad urbana desarrolladas.
- La importancia de el equipo pluridisciplinar formado por una veintena de personas, cuando a menudo las oficinas del tiempo son solamente de una plaza o incluso de media.
- La importancia del presupuesto (alrededor de 800.000 euros) y la procedencia de los recursos: solamente un 20% de ayudas públicas, en forma de contrato de objetivos con el país, y el resto en forma de prestaciones de empresas, colectividades, fundaciones o programas de investigación nacionales y europeos.
- El carácter operacional de las prestaciones llevadas a cabo: desde los estudios hasta la puesta en funcionamiento del servicio.
- Las innovaciones que aporta en numerosos ámbitos: cartografía, sensibilización de los usuarios, coconstrucción de soluciones adaptadas, difusión de conocimientos a otros lugares de Europa.

De entre los proyectos iniciados en muchos ámbitos, desde la observación hasta la sensibilización, hay que destacar:

1. El desarrollo de herramientas de representación espacio-temporales (planos) adaptadas.
2. La organización de foros mensuales públicos sobre el tiempo y la movilidad que han permitido sensibilizar a los actores locales y que han hecho surgir otros problemas o problemáticas.
3. La puesta en funcionamiento de acciones y de soluciones adaptadas a las necesidades de los ciudadanos:
  - Plan de desplazamiento de la empresa PSA Peugeot-Citroën (15.000 asalariados, 340 hectáreas), que ha permitido mejorar las condiciones de movilidad de los asalariados dentro del área urbana.
  - Servicio nocturno de movilidad para jóvenes.
  - Plan de servicio de transporte del estadio Bonal, que ha permitido mejorar la movilidad y las condiciones de acceso al estadio de fútbol de Sochaux: trenes adaptados, nueva red de autobuses...
4. Transmisión de conocimientos. Las herramientas desarrolladas se han adaptado para otros territorios de Francia y Europa:
  - Actividades destacables y participativas como excursiones

nocturnas a la ciudad, a las oficinas del tiempo de Rennes y Lyon, y también a Lausana y Bruselas.

- Creación de un Observatorio de la noche, en particular en Bruselas.
- Plan de desplazamiento de la Administración, en particular el del Consejo General de l'Esone...

5. Organización de actos internacionales. Esta estructura también ha contribuido a transmitir conocimientos a través de la organización de actos internacionales:
  - La Universidad de la Noche en el Parlamento de Bruselas en 2006.
  - La Biental del tiempo de Besançon en 2004.
  - El Simposio Internacional de la Noche de Bruselas en 2005.
  - El Fórum Internacional de las Movilidades Nocturnas de Roma en 2004.
  - La década de Cerisy «La noche en cuestión» en 2004.
  - La Universidad Europea del Tiempo en 2002 en Cerisy, entre otros.

Con esta experiencia única de la Casa del Tiempo y de la Movilidad, hemos podido distinguir cuáles son los factores esenciales para conseguir que una gestión temporal tenga éxito:

1. La movilización de la población afectada gracias al soporte de los medios de comunicación.
2. La implicación de las empresas en proyectos concretos.
3. La necesidad de iniciar la gestión a partir de temas que movilizan mucho, como el transporte o los hijos.
4. La movilización de los laboratorios universitarios.
5. Y, sobre todo, el apoyo y la gran implicación de un político del territorio al que no le dé miedo involucrarse en un tema nuevo, que parecerá exótico a algunos de sus compañeros...

3.3. Pistas que es necesario seguir

Las oficinas, agencias o casas del tiempo han puesto en funcionamiento algunos proyectos relativos al tiempo de las ciudades. Se tendrían que abrir, continuar o profundizar otras vías, siguiendo el ejemplo de los proyectos que se han imaginado y montado por toda Europa y que describimos más adelante.

PACTO DE MOVILIDAD. En lugar de pensar en duplicar o triplicar una autopista de acceso a la capital, o en construir una nueva red de transportes públicos, ¿por qué no iniciar un diálogo entre todos los grandes «ordenadores» del tiempo de la capital (empresas, colectividades, hospitales, universidades...) e intentar, por ejemplo, desplazar media hora los horarios de entrada y de salida de cada establecimiento u organización, como se ha hecho en algunas ciudades de Italia? Es fácil imaginar el tiempo que nos ahorraríamos en los atascos y los

beneficios que obtendríamos con ello en términos de diálogo societario y de inteligencia colectiva.

SERVICIOS NOCTURNOS PARA JÓVENES. En vez de quejarnos de los actos de delincuencia de los jóvenes por la noche, ¿por qué no desplazar los horarios de apertura de los centros socioculturales, de los gimnasios y de los transportes públicos por la noche, como han hecho con éxito algunas ciudades de Asturias, donde la delincuencia juvenil ha disminuido?

ESTRUCTURACIÓN SOCIAL NATURAL. En vez de multiplicar los dispositivos tecnológicos de seguridad y los toques de queda, ¿por qué no intentar llevar a cabo una política de poblamiento y de animación cuando comienza la noche, dando apoyo a las tiendas y servicios que continúan abiertas por la noche y contribuyen a la estructuración social natural de los barrios?

DOMINGOS DISTENDIDOS. En vez de quejarnos continuamente de los domingos sin animación o de preocuparnos por la excesiva mercantilización de las horas libres, ¿por qué no abrir las bibliotecas por las mañanas, con objeto de favorecer los intercambios y los encuentros con un apoyo cultural, y contraponer un tiempo laico al tiempo de los supermercados?

CIUDADANÍA Y PARTICIPACIÓN TEMPORAL. En vez de hacer que la gente vote donde duerme y no donde vive, ¿por qué no poner los medios técnicos necesarios para un voto en tiempo real, para una «ciudadanía temporal» y efímera? Solamente habría que pedir a quien lo desee que se inscriba en una comunidad temporal a través de las TIC (tecnologías de la información y la comunicación) y que participe en directo en las votaciones sobre los temas que le afectan, como por ejemplo los espacios públicos, los transportes o los proyectos de interés metropolitano. Cuesta creer que no se pregunte nunca la opinión sobre los proyectos de habilitación de Les Halles de París a las 400.000 personas que pasan por allí cada día y que se prefiera consultar a las 7.000 personas que duermen cerca y que a menudo viven en algún otro lugar. En una época en la cual las identidades se diluyen, el voto «presencial» es una pista que se hace necesario seguir. Aquí y ahora.

LOGÍSTICA URBANA MIXTA. En vez de ver camiones de reparto que atacan los centros de las ciudades, ¿por qué no utilizar durante la noche o el fin de semana los ferrocarriles, trenes, metros y tranvías para proveer el centro, como ya se viene realizando desde hace mucho tiempo en algunas ciudades de Polonia, por ejemplo?

SERVICIOS. En vez de dejar a algunas familias con el dilema de tener que escoger entre el paro o un trabajo con horarios atípicos que los obliga a dejar a los hijos solos en casa, es necesario adaptar

los horarios de las guarderías infantiles y hacer que estén abiertas hasta más tarde, como se hace desde hace tiempo en países del norte de Europa, como por ejemplo Finlandia.

BOLSAS DE TIEMPO. En vez de dejar a las personas mayores, que tienen tiempo y conocimientos, solas y aisladas por un lado, y, por otro, a los jóvenes con expectativas pero sin medios, ¿no sería preciso provocar encuentros entre estos dos extremos de la vida para asegurar la transmisión de conocimientos a través de una bolsa de tiempo?

ILUMINACIÓN SOSTENIBLE. En vez de transformar completamente las noches de la metrópolis con las luces de los proyectores, con todas las consecuencias que ello comporta en términos de contaminación lumínica y de gasto energético, ¿por qué no imaginar una gestión temporal de la iluminación en función de los momentos de la noche y de si hay personas o no cerca?

DIVERSIDAD DE USOS. En lugar de utilizar algunos locales solamente para un solo tipo de actividad y solamente durante un rato al día, ¿por qué no intentar utilizarlos durante las tardes, los fines de semana o durante las vacaciones para otros servicios?

FLOTAS CAUTIVAS. En vez de dejar durante los fines de semana y las vacaciones los vehículos de las empresas en los aparcamientos, ¿por qué no pensar en alquilarlos, como se hace en algunas ciudades de Alemania?

CIUDADANÍA NOCTURNA. En lugar de hablar de la noche en nombre de todos los que la viven, en vez de concebir solamente una ciudad de guardia y de urgencias, ¿por qué no elegir un «alcalde de noche» que sea capaz de gestionar los asuntos de la noche con aquellos que la viven y para ellos, teniendo en cuenta todas las cuestiones que afectan a la vida de la ciudad?

ORDENACIÓN. En vez de quejarnos de la extensión y la fragmentación de la metrópolis, en lugar de evocar sin sentido las virtudes de la ciudad, ¿por qué no poner en funcionamiento una verdadera política de ordenación espaciotemporal que integre la cuestión del tiempo a partir del momento en el que se elaboran documentos de urbanismo (como los PLU, planes locales de urbanismo, y los SCOT, esquemas de coherencia territorial) para evitar, por ejemplo, que una zona de viviendas o de actividades no se construya a menos de 10 minutos a pie de un servicio, como se hace en los Países Bajos, por ejemplo?

MÁS ALLÁ DE LAS POLÍTICAS TEMPORALES. Más allá de las actividades de las oficinas del tiempo, la clave de los tiempos puede utilizarse en otros lugares y con otros actores, como es el caso de los trabajos, investigaciones y proyectos que

recientemente hemos desarrollado con éxito con diferentes colaboradores y en diferentes territorios:

Los dos tiempos extremos de la vida:

- Sobre la cuestión del tiempo de las personas mayores en el marco de una investigación con la fundación Caise d'Épargne Solidarité.
- Sobre la cuestión del tiempo de ocio en el marco de una investigación con la Union Française des Centres de Vacances (UFCV).
- Sobre la cuestión del tiempo de los adolescentes en el marco de un proyecto TEMPADO con la Union Française des Centres de Vacances.

Sobre el mundo rural:

- Sobre el tiempo en el ámbito rural con el GREP (Groupe de Recherche pour l'Éducation et la Prospective) en el marco de un programa europeo ARTEVER.
- Sobre el país de Carmaux, en la región de Toulouse, en el marco de un programa Equal «T de tiempo».
- En los Alpes de la Alta Provenza en el marco de un programa de la DATAR «La Clave de los tiempos».

En todos estos territorios, la clave de los tiempos ha permitido coconstruir un diagnóstico preciso con las poblaciones implicadas, construir otras representaciones y poner en marcha proyectos mejor adaptados a las poblaciones afectadas.

4. Las pistas del urbanismo temporal

Aunque las mutaciones que afectan a los tiempos de nuestras vidas y ciudades son importantes, es preciso constatar que las políticas de gestión del tiempo que se han llevado a cabo en algunos territorios europeos de momento solamente han contribuido de manera muy marginal a transformar la organización de la ciudad. A partir de ahora, es necesario que dejemos estas políticas de gestión del tiempo de la ciudad y que nos orientemos hacia un verdadero urbanismo del tiempo. Es necesario cambiar las tensiones de la «ciudad policrónica» por un control de la «ciudad maleable».

POR UN URBANISMO TEMPORAL. En vez de dejar de creer en el complejo gobierno de las metrópolis, ¿por qué no interesarnos en una perspectiva a largo plazo y poner en funcionamiento un Plan horario como se ha hecho en Italia? ¿Por qué no dar competencias al alcalde en materia de horarios? ¿Por qué no imaginar un esquema de coherencia temporal (SCOT) que permita aplicar un cierto número de principios para la organización y

la regulación de los tiempos y de los espacios de la metrópolis? Como si se tratase de las teclas de un piano que nos dejasen tocar siguiendo el tempo adecuado.

HACIA UNA METRÓPOLIS MALEABLE. Frente a las desgastadas imágenes de «la ciudad fragmentada», sin límites ni cohesión, y «la ciudad sin interrupción», que corre el riesgo de ahogarse por falta de ritmo, proponemos utilizar la imagen de «la ciudad maleable», una metrópolis sostenible a la cual podamos «dar forma» sin «que se rompa», una ciudad que tenga en cuenta las mutaciones temporales de nuestras sociedades. Frente a los modelos rígidos, apostamos por la flexibilidad, frente a los enfoques sectoriales, preferimos la riqueza de una reflexión en la que confluyan el espacio y el tiempo. La maleabilidad se ha de concebir en la alternancia del espacio de flujo y el espacio de *stocks* en diferentes escalas temporales:

- A muy largo plazo, está el tiempo de la ordenación del territorio, la materialidad urbana se transforma con la destrucción de bloques de pisos en los barrios, sin que se sepa siempre cómo se sustituirán.
- A largo plazo, está el ejemplo de la reconquista del espacio público por parte de los peatones a través de operaciones como barrios sin coches en el barrio de Vauban en Friburgo, o en el centro de Estrasburgo.
- A más corto plazo, está el tiempo de los usos y la gestión de la ciudad. Se pone en funcionamiento la alternancia, siguiendo el ejemplo de Barcelona, donde algunos carriles de autobuses por la noche sirven de zona de aparcamiento.
- A muy corto plazo, existen las actuaciones en la calle de los artistas, cuando hay festivales u otros acontecimientos. Y aún podemos imaginar otros muchos dispositivos para la ciudad, los edificios, la calle o los espacios colectivos en general: la apertura de centros deportivos y escuelas para otros usos durante la noche y los fines de semana; la transformación de edificios administrativos desocupados en centros de educación, universidades; el cambio de una carretera transitada durante el día en una carretera ocupada por un pista de baloncesto o un campo de petanca durante la noche; un lugar móvil de foro y de debate; representaciones de grupos de teatro que pasan de una calle a otra; recorridos interactivos de educación en la ciudad, etc.

5. Conclusión

Las cuestiones relativas al tiempo no se pueden limitar a las técnicas de planificación

del tiempo de trabajo. Se han de examinar y calibrar en todas sus dimensiones en función de un verdadero proyecto de gestión del tiempo para los individuos, las organizaciones y los territorios. No se pueden abordar de manera sectorial, sino que se han de poner en funcionamiento gestiones colectivas que vayan más allá de los sectores institucionales y de las barreras profesionales, administrativas o geográficas. Científicos, responsables de asociaciones, directores de empresas, sindicalistas, políticos, ciudadanas y ciudadanos: todos estamos implicados en ello.

EVALUACIÓN Y DEBATE. En el ámbito local, se han elaborado herramientas de observación y de negociación y se han iniciado experiencias con colaboradores locales (horarios de servicios, transportes, guarderías infantiles...). Poco a poco, este planteamiento va irrigando otras políticas públicas. Es preciso evaluar estas políticas locales, realizar un diagnóstico de la situación e identificar los problemas y los primeros resultados. De manera más global, es preciso iniciar un debate sobre esta sociedad en la que las presiones temporales se acentúan y en la que se generalizan y se refuerzan nuevas formas de desigualdad: sexuales, sociales, generacionales o territoriales. No podemos estar posponiendo siempre este debate. Si lo evitamos, corremos el riesgo de ver cómo algunas decisiones aisladas nos conducen a nuevos desequilibrios y a nuevas desigualdades entre individuos y territorios. Únicamente si preparamos las condiciones necesarias para llevar a cabo un debate público ciudadano liderado por expertos podremos retomar el control de nuestros tiempos de vida, escapar a la dictadura de la urgencia, luchar contra las nuevas desigualdades sin hacer que el peso de los dilemas recaiga sobre los más débiles. A fin de cuentas, nos toca a nosotros, individuos, comunidades, asociaciones, empresas y colectividades, aclarar lo que hay en juego y decidir juntos si vale la pena.

CAMBIO DE PARADIGMA. Frente a estas mutaciones, hemos de cambiar la manera que tenemos de enfocar los territorios, hemos de pensar, concebir y gestionar los territorios teniendo en cuenta simultáneamente la materialidad, los flujos y los usos del tiempo, con objeto de imaginar un futuro diferente.

Un planteamiento temporal, sensible, nos remite a las prácticas personales y al recorrido de cada cual, y nos permite dejar a un lado las apariencias y los códigos sociales.

Competencia de todos y de nadie, un planteamiento temporal nos obliga naturalmente a trabajar en colaboración entre ciudadanos, empresas, colectividades, asociaciones y otros donantes de tiempo.

Un planteamiento temporal sitúa el ciudadano en el centro del debate, en

el que confluyen cuatro demandas importantes: calidad de la vida cotidiana, proximidad, buena convivencia y democracia participativa.

Se trata de una gestión global que ya no separa el territorio, las empresas y la población, y que permite prever las herramientas de un nuevo estilo de gobierno.

Es un planteamiento transversal por naturaleza, que exige que se ponga en funcionamiento un proceso de negociación continua y que se opone a un planteamiento autoritario impuesto desde arriba.

Finalmente, iniciar una reflexión sobre el tiempo, los sistemas productivos y el espacio nos puede ayudar a definir un planteamiento más equilibrado y más flexible del desarrollo y de la democracia, así como a inventar una nueva urbanidad.

Es una buena oportunidad para reconquistar márgenes de maniobra y para retomar el control de nuestro futuro y articularlo alrededor de nociones como la calidad de vida o el desarrollo sostenible.

- 1 Informe sobre «Las ciudades por la noche», 2008-2009, Ministerio de Vivienda y de la Ciudad francés; programa europeo TRASCOM (Traveller Assistance for Combined Mobility), programa europeo GENDER ALP, eje de movilidad del programa europeo EQUAL, programa DATAR de la oferta urbana espaciocientífica, programa de investigación NOCTURNS, Servicios de movilidades nocturnas en Europa del PREDIT, programa de investigación «MOBIJEUNES, la movilidad de los jóvenes por la noche del PREDIT, programa NIT» del Instituto francés para la ciudad en movimiento, investigación-acción dinámicas solidarias, Nuevas organizaciones de los tiempos sociales y nuevas desigualdades, de la Secretaría de Economía Solidaria del Ministerio de Trabajo y de Solidaridad francés, programa Del futuro del trabajo al futuro del hábitat, PUCA programa europeo SURE (Sustainable Urban Regeneration).
- 2 Divisiones administrativas del territorio francés. (N. de la t.)

PAPERS 49 TIME AND TERRITORY. TIME POLICIES OF THE CITIES

TIME AND TERRITORY IN THE CITY OF BARCELONA

Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona¹

Introduction

Barcelona is a dense city and the diversity of its labour, commercial and land uses determines the proximity of services. It has an urban shape that affects the localisation and organisation of activities. Barcelona is also a complex city with respect to its time management: in all areas of life, its citizens must be able to reconcile the different times they need, although the city must also be adapted to the time needs of its 'users', both residents and those for whom Barcelona is a place to work, study, shop or go out.

*The Survey of Conditions of Life and Habits of the Population*² provides, for five specific times over a 20-year period (1985-2006), the basic data to be able to analyse how the population manages their time in different areas of life: working time, domestic/family time and free/leisure time.

The present article analyses the behaviour and perception of Barcelona's population about the different activities that 'consume' time and their localisation within the city. This analysis aims to point out initial characteristics both of Barcelonan's time and the space that they move in, so that public policies can move in the direction of facilitating personal and group management of daily life.

The article is divided into five parts. The first three analyse the time of the Barcelona population in the areas of paid work, family / domestic work and free and leisure time. The fourth part considers the population's difficulty in combining working life and family and domestic life, as well as the population's perception of how much free time they have. The last section analyses the different spaces that correspond to the spheres of daily life, as a first note in the relations between the morphology of the city and the habits of its population, which determine how people manage their time in differing degrees.

1. Paid working time

Paid working time is the total hours that the population spends in paid employment. Thus, it is time that is closely connected

to the status of people's activities and the organisation of the work day. The analysis of this area must also include travel time between home and the workplace, to be able to have an overall vision of the time that a good part of the population invests in one of the areas of daily life.

Hereafter, all the components that affect paid working time of Barcelona inhabitants are analysed, as well as the employment situation of the population, the state of the work schedule and the time spent in travelling from home to the workplace.

1.1. The principal activity of the population

The active or non-active status of people is a determining factor in their time management. The different periods of activity that the population experiences throughout their lives are one of the determining cruxes of the use of time in daily life. Working, studying, doing domestic and family chores, among others, structure the daily life of the population differently. These activities model living situations that are very different and also involve very different uses of time.

In 2006, a little more than half of Barcelona's population was employed, while 41.8% were unemployed, with retirees and those who do household work holding a predominant position in the latter group. Throughout the last 15 years, Barcelona has experienced relevant changes with respect to activity, which reflect changes that have taken place in the economic situation. On the one hand, data from the years 1990, 2000 and 2006 reflect periods of expansion and high employment levels, while indicators from 1995 show a period of economic recession (less activity, more unemployment). On the other hand, a slow and progressive reduction is seen in the percentage of people who exclusively work in domestic tasks, in parallel to a growth in the rate of activity among women (table 1).

Despite the fact that all indexes for measuring the population's activities point to a progressive incorporation of women in the employment market, their presence is still significantly lower than for men. Even after having grown in the largest proportion between the years 2000-2006, the rate of female activity is 51%, while the figure for males stands at 66.5% (table 2). The same thing happens with the employment rate: the rate grows more for women, but the rate for men is

higher. These data continue to reveal that there are relevant differences in labour insertion between men and women, which necessarily transfers over into the management of their time.

1.2. Time spent in paid work

Beyond the activity status of the population, the characteristics of the labour activity of employed persons also have a great influence on personal time management. Work organisation, which includes the type of work schedule and the number of hours worked, is seen as a very defining element when managing reconciliation between the different time periods of daily life.

Overall, the employed Barcelonan population opts for full-time work and this has been quite a stable situation since 1990, only changed due to the economic recession reflected in data from 1995 (table 3). However, there are significant differences between some groups in the city. Women select part-time employment four times more than men (21.0% compared to 5.1%) and young employed people lean more than any other group towards part-time work (up to 31% in 2006).

The principal reasons for selecting a part-time work schedule have experienced two inverse trends over the course of the last 15 years. On the one hand, the weight has decreased of those who have selected this schedule due to need ('it is the type of schedule that they found') and, on the other hand, the figure has grown for people who have chosen this schedule to be able to combine their jobs with other activities that consume time, such as domestic or family tasks or studies (table 4).

Similar to reasons for the schedule type selected, differences between men and women are a reflection of very different personal and social situations. While women seem to have much more freedom of choice than men (only 28.7% have part-time jobs because it is what they looked for, compared to 42.3% of men), women make this choice because they have to take care of domestic and family tasks (30.6%), while men do it because they are interested in this type of schedule (32.1%).

Another aspect of the work schedule is its distribution throughout the day, since this factor conditions the harmonisation of people's activities and their pace of life. The most typical schedule among the working population of Barcelona is

the split working schedule of morning and afternoon. While this workday option is the most common both for men and for women, its weight is very different: almost 63% of men have a split schedule, while for women the percentage does not even reach 50%. Conversely, the continuous working day in the morning or the afternoon is an option seen twice as much among the employed female population (40.4% compared to 20.4%), owing to a large degree to the greater presence of part-time jobs among this group (table 5).

With regard to the time spent in paid work, the majority of the employed population of Barcelona works around 40 hours per week (between 35 and 45), a figure that has been quite stable in the last 15 years. What has changed though is the growing proportion of those who work less than 35 hours per week at a paid job and the decreasing proportion of those who work more than 45 hours per week.

Gender differences in the employed population are also noted if the length of the working day is analysed. While the majority of men and women work around 40 hours a week—with very similar percentages—as a whole, the female employed population of Barcelona works six hours less than their male counterparts. This is due to the fact that one out of every four employed men works more than 45 hours, while one out of every four employed women works less than 35 hours (table 6). This highly-unequal distribution is also a reflection of the greater weight that part-time employment has among the female employed population.

1.3. Time for travelling to work

A third component of paid working time is the length of time spent travelling from home to the workplace. This variable is determined by the territorial distribution of homes and workplaces and the means of transport used in travel.

The city of Barcelona has a high degree of labour self-containment: in 2006, nearly three out of every four employed Barcelonans worked in the city itself. In the last 20 years, the weight of the population that resides and works in the city has continued to decrease, due to the growth of those who work outside the city and, above all, those who have variable workplaces (table 7). If we analyse this fact from a gender perspective, the difference is substantial: the location of the workplaces of the female employed population is concentrated much more in the city (82.8% compared to 62.9% for men) and has an almost insignificant level of non-fixed locations.

The territorialisation of workplaces that can be deduced from these data leads to the understanding that there may also be significant differences in travel time to

the workplace. However, a second very determining factor intervenes here: the mode of transport used for this journey.

As a whole, home to workplace travel in the city of Barcelona takes an average of 28 minutes and 15 seconds per trajectory, a time that has remained quite stable over the last 10 years. However, this overall figure hides a substantial change: the progressive reduction in the percentage of the population that spends less than 15 minutes in travelling to the workplace and the increase of those who spend more than 30 minutes (table 8).

Of the evolutionary analysis of transport modes used to get to work, there is an overall and growing predominance of motorised modes, which have increased more than 10 percentage points in 20 years, in parallel with decreased numbers in those who walk (from 23.5% to 16.1%). Similarly, within motorised modes, public transport was predominant in 2006, with important growth after 10 years of stability and a slight decreasing trend (table 9).

2. Family / domestic working time

Family / domestic working time is comprised of a wide range of activities related to the reproductive area, which includes both time devoted to the family (food, health, hygiene, taking care of children and dependent people, etc.) as well as time spent in household chores (shopping, cleaning, maintenance and repairs, etc.). They are often tasks that are done transversely and simultaneously or combined with other types of activity, which makes it difficult to give a time delimitation. In order to understand this area of daily life, the *Survey of Life Conditions and Habits of the Population* provides us with two pieces of information related to domestic and family tasks: the daily/weekly time spent and its distribution within homes.

The Barcelona population spends a daily average of 1 hour and 57 minutes on family and domestic tasks. In the last 15 years, this average has dropped by 42 minutes, at quite a constant five-year pace. The distribution of the population according to family and domestic working time has however undergone substantial changes. Firstly, the weight of the population has shrunk almost to one fourth who spends extreme amounts of time: no time and over six hours (see table 10). Secondly, the percentage of the population has grown by more than 25 points who spend up to three hours per day on domestic and family chores, so that in 2006, out of every three residents in Barcelona, one devotes between a few minutes, but less than 60, to domestic and family tasks, while another devotes between one and three hours.

The area of domestic and family tasks is where the usage of time presents the

greatest contrasts depending on gender, so that two highly-contrasting realities are sketched that, despite converging over time, continue to have substantial differences derived from the level of male and female activity and the endurance of traditional roles in the different areas of daily life. In 2006, the female population spent 1 hour and 37 minutes more than men on family-domestic work. This time difference has decreased by half in 15 years, although the reduction must be attributed more to the drop in women's amount of time (1 hour and 26 minutes less between 1995 and 2006) than in the growth of time spent by men, which is only 17 minutes. While part of the difference can be attributed to the greater proportion of women who spend their time exclusively on household tasks, there are also important differences among the employed population: employed women spend more than double the time each week than employed men on family and domestic work (15 hours and 23 minutes, compared to 6 hours and 53 minutes).

Despite the gender differences in this area of daily life still persisting, a process of change can also be appreciated that is reflected, among others, in the decrease in the time difference according to age. However, even among the young population, women devote more than twice as much time as men on the home, with this difference multiplied by three and by four in the case of the adult and elderly population, respectively (table 11).

3. Free time and leisure time

Free time and leisure time contain activities that are 'non-obligatory' for work, either paid or domestic and family tasks, or study, according to the definition given by the interviewees. Included here is time spent on more or less scheduled activities both at home and outside the home, to time spent on daily rest and the time perceived as free time that, as a subjective measurement, includes the time that people have for themselves, without any obligations, in the broadest sense of the term. Due to this, the dividing line between leisure time and free time is a very fine line that takes on life from the meaning that social groups and individuals attribute to it.

In leisure time, the activities done inside and outside the home are differentiated, given their different consequences on the management of people's uses of time. Activities that can be done at home tend to consume shorter periods of time and are not generally subject to strict schedules. Conversely, activities done outside the home require longer periods of time (travel time must be added to the time employed in the activity) and often depend on schedules not established by the person doing them.

Within the time not devoted to employment or family-domestic tasks, the daily time spent on rest must also be calculated, which in 2006 for the Barcelonan population was 8 hours and 2 minutes (14 minutes more than in 2000). The people who rest the most are those older than 65, with the figure standing at 9 hours and 3 minutes. Conversely, the population that sleeps least are the employed, at 7 hours and 29 minutes and those in the age range between 35 and 44, at 7 hours and 41 minutes.

Given the difficulty of specifying exactly what free time is and how each person decides to spend it, a good measure to appraise such a subjective question is the perception the population has about their availability of free time. In 2006, 36.3% of Barcelonans felt that they had very little free time, compared to 27.2% who felt they had a lot. This is a measure that varies according to age and employment status: employed people between the ages of 25 and 44 are those who feel that they have little free time in the greatest proportion.

The main activities that the Barcelonan population spontaneously cites when referring to domestic leisure³ are *watching television or videos* (57.2%) and *reading* (52.5%), followed at a large distance by *listening to music* (19.5%), *connecting to the Internet* (13.6%) and *doing work* (10.1%). Out of all possibilities, those done most often⁴ are *watching television* (60.7% of Barcelonans), *listening to music* (49.4%) and *listening to the radio* (42.7%).

With regard to leisure outside the home, the activity cited most spontaneously was *going for walks* (52.5%), followed at quite a distance by *going to the cinema* (21.8%), *going out with friends* (20.4%) and *doing sport* (19.9%); also noteworthy are the percentages of the population that cited *going shopping* (15.9%) and *going to a restaurant* (11.2%).

4. Reconciliation of activities

Combining paid working life with domestic-family tasks and the usage of personal time for leisure obligates the population to manage their different time needs, that is, to spend different and variable times on each of the activities that comprise their daily lives. Managing these times becomes progressively more complex in contemporary society and conflicts often arise when trying to make different activities in daily life compatible. Thus, alongside the greater or lesser availability of leisure and personal time, the time spent on employment and family-domestic tasks requires efforts of reconciliation that vary throughout people's lifecycles.

In 2006, over 40% of the Barcelona population stated that they had problems making employment and domestic-family lives compatible. This area of conflict in time management is particularly noticeable

in the case of 11.6% of the population who express having great difficulties in reconciling activities in their daily lives.

Although it can be seen that reconciliation is becoming a problem for the population as a whole, the situation is very different for women and men. On the one hand, there are many more men than women who state that they do not participate in household chores and, therefore, are not subject to reconciliation issues. On the other hand, there are many more women than men (46.9% and 36.5%, respectively) who declare that they have some or many problems making work life and domestic-family tasks compatible (see table 12).

Difficulties in making paid work and domestic and family tasks compatible mainly affect the population of an adult age, especially those living in homes with children. The percentage of the population that confirm that they have problems is 45.7% among 25 and 34 years of age and 48.6% between 35 and 44. Conversely, the youngest people, especially those who are still not yet emancipated, are those who express having the least problems, because their participation in domestic and family chores is very reduced.

In summary, both the information about the combination of paid work and domestic work and that referring to the perception of availability of free time shows the existence of a period in adult lives when time management becomes particularly complex. In general terms, this is the time of the lifecycle in which important dedication to jobs coincides with intense domestic work, often with the need to take care of young children. Difficulties are particularly concentrated among women, owing to the fact that they take greater responsibility in domestic and family tasks.

5. The city and time: the living spaces of Barcelona inhabitants

The interrelation between time and territory is important for the daily time management of citizenry. The way in which the territory is structured and the city is organised determines, to a large degree, people's strategies in carrying out their activities and the possibilities of different time usage models. There is a double interaction between the territorial structure (different occupation of urban lands, distribution and intensity of residential uses, of economic activities, community facilities and services, of infrastructures and technical services) and lifestyles (habits of the population according to specific daily patterns and, in particular, of daily uses of time).

The first approach to how the Barcelonan population makes use of the city and their most immediate environment is the territorial localisation of the principal daily activities. With this analysis, one can

understand what the living space of Barcelonans is, what the limits are of their real city and how the usage of space has changed in recent years.

The productive work space

As seen in the analysis of paid work and, concretely, the time invested in getting to work, Barcelona is characterised by having high labour self-containment: in 2006, 72.2% of the employed population of Barcelona worked in the city. However, this index dropped by 11 points since 1985, due above all to the decrease in the number of people working in their own neighbourhood, the growing tendency of Barcelonans to go outside the city to work and, this is the most relevant change, the increase of the employed population that state that they have an irregular destination with respect to their jobs (see table 13).

The changes in labour self-containment reveal that Barcelona participates in a metropolitanisation process. The interrelation of the city with its most immediate environment has become more pronounced over the years and has materialised in an expansion of the real daily city of Barcelonans. These territorial transformations have derived into an extensive use of the territory and in an increased need of citizens to travel.

The shopping space

In parallel to the real daily city expanding with the progressive dispersion of the localisation of workplaces, at a territorial level, a tendency is seen in the intensification of activities in their own neighbourhood, associated with the search for proximity as a growing value in a society where time has become well scarce and limited.

As confirmation of what was just stated, the Barcelonan population tends to do its daily shopping in the closest space—the neighbourhood—and a growing tendency is seen in a preference for this space of proximity (see table 14).

With regard to non-daily purchases—exemplified by the acquisition of clothing and shoes—the proximity value is not so noticeable, although the neighbourhood continues to be the predominant area. In the evolution of the last 20 years, the increase in purchases in their own neighbourhood is worth highlighting, which must also be connected to the territorial expansion of specialised trade, via shopping centres or through the strengthening of traditional or newly-created commercial hubs. In parallel, the weight of the population that does not have their regular non-daily shopping space so well defined has decreased to less than half (table 15).

The leisure and personal relationships space

The search for proximity is also very present in doing leisure activities. Municipal self-containment is very high

when going to look at shops, going to the cinema, to bars and discotheques, to restaurants, to the theatre and to museums and exhibitions. The attraction of other cities in the Barcelona metropolitan setting is very low. These are activities in which diversification and delocalisation of the offering has an effect on the fact that a significant percent of Barcelonans state that they do not regularly go to any specific place. The weight of those who move around indistinctly is highest for going to restaurants (35.2%) or to museums and exhibitions (35.3%). In the last ten years, a drop is seen in the preference for the city centre as a place to go to do different leisure activities and, as happens with shopping, a revitalisation of the neighbourhood of residence is seen as an ideal location to do them, with the exception of some activities that depend on facilities at a city level, such as theatres and museums and exhibition halls.

The majority of the delimitation of space for Barcelonans' social relationships is circumscribed in the city: 46.0% of Barcelonans preferably have relationships with people in the same neighbourhood in a proportion that has grown by 10 points in the last 10 years. Less than 10% of the population has relationships with people outside of the city. Therefore, proximity is also a growing value in the area of social relationships, the most appreciated and sought by the Barcelona population.

Spaces for residents and non-residents
In the definition of space and time in daily life, we have seen that there is not a single living space for the population of Barcelona and, while their own neighbourhood and the city in general are spaces of great relevance, for some of the most common activities —like going to work— usage space goes beyond municipal limits (see graph 1). This expansion of the city towards surrounding municipalities represents an increase in travelling and, consequently, more time spent on activities done outside the home, whether speaking of going to work or to a restaurant. This fact adds complexity to daily life time management, especially for the groups that have more difficulties in accessing quick and efficient transport.

In order to correctly manage the uses of time, Barcelona must also consider that its space is not only for city residents, but also a point of attraction for cities in the metropolitan area. With respect to employment, Barcelona receives 12.6% of residents from the province each day. The employment attraction of the city is greater the closer that people live: 30.7% of the residents in the first metropolitan ring work there, 10.8% of the residents of the second ring and 2.1% of those who live in the rest of the province. The search for proximity when doing the most regular shopping means that in this matter, Barcelona does not exercise much attraction over the surrounding region. Conversely, in some

of the leisure areas, it is indeed a pole towards which many of the inhabitants of the province converge, like the 61.8% who go to the theatre in Barcelona or the 46.0% that travel to the city to go to a museum or exhibition (see graph 2).

6. Closing thoughts

The activity in which the Barcelonan population spends time configures a social panorama that is extremely diversified and translates into the existence of highly-contrasting living situations with regard to how time is employed in daily life. The basic contrast occurs between the active and inactive sectors of the population. Thus, employment is a determining condition in time management of employed people, up to the point that it often becomes the main area that structures their daily time. However, the different activities of the population present extremely diverse vital situations between the retired population, those who work in household tasks, students and the unemployed.

The organisation of paid work is seen as very monolithic, founded on a work schedule and time spent working that affects the large majority of the population. In this predominant framework of rigidity, reconciliation of uses of time becomes difficult. However, there is a higher presence of part-time jobs among women and the young population and, furthermore, there is a tendency to voluntarily have this type of workday, in order to devote time to family tasks or studies to a large degree.

The area of domestic and family work has great contrasts based on the gender of the population. Women spend more time in these types of tasks than men and, furthermore, take responsibility for performing the large majority of domestic and family matters. This contrast becomes clear among the elderly and adult population, but is also seen among the young. Similarly, among the employed population, women also spend more time on domestic and family work than men. Additionally, there is a significant proportion of men who do not do any type of domestic work.

Despite what was just set forth, a process of change can be noted that ranges from the reduction in the time women spend on domestic and family work and an increase in the case of men, as well as a growing coresponsibility in doing this work. However, the change process is very slow and the most palpable is the reduction of working time by women, while the increase for men is only slight.

Free time is time for non-obligatory activities and encompasses a wide range of extremely diverse options for spending time. In addition to rest time, domestic-leisure time is founded primarily on watching television and reading, listening to music or the radio. In recent years, there

has been an explosion of Internet and video consoles as fundamental instruments of leisure at home for a good part of the population. Outside the home, leisure is based on physical activities, such as taking walks or playing sport and also relational activities such as going out with friends, as well as going to the cinema or to restaurants.

As a consequence of the described distribution patterns, it turns out that 4 out of every 10 people interviewed state that they have problems reconciling work life with domestic and family life. The most complex situation is seen in a tenth of the population that asserts that they have serious reconciliation problems.

The perception of availability of free time has highly contrasting situations with important percentages of people who state that they have a lot of or enough free time. At the same time a third of the population perceives that they have very little free time, a part of the population that is also increasing significantly.

As a whole, a specific segment of the adult population is identified, mainly between 25 and 45 years of age and employed, that has the most problems with reconciliation and a higher perception of having little free time. In this segment, intense dedication to jobs and extensive domestic working time coincide, often associated with taking care of children. Women are the gender who suffer the most reconciliation problems in this segment.

With respect to the location where the population carries out different activities in daily life, first, that the city of Barcelona has very high self-containment levels: the majority of Barcelonans do their daily activities in the same city. Furthermore, an increase is seen in the neighbourhood as a living territorial area —except for employment issues— associated with the search for proximity in daily life. This trend is influenced by city planning and economic changes that have taken place in the city in recent years (dispersion of shopping centres, strengthening of facilities and services for people...).

However, in parallel, especially with regard to the job market, the real city of the Barcelonan population has expanded starting with a metropolisation process that intensifies relations between territories and increases mobility needs. Barcelona is also a centre of attraction for residents from the rest of the province, both with respect to paid work and for doing certain leisure activities, above all going to the theatre and to museums and exhibitions. The intensity of these flows is highest in the first metropolitan ring.

Returning to what was said in the introduction, Barcelona is a dense city with a great diversity of activities, which must collaborate with its 'users' in the time management of daily life. Public

policy is the area that can most contribute to providing instruments to people for reconciliation of their time.

- 1 In recent years, IERMB has performed several studies on uses of time in the city and the metropolitan area of Barcelona. This article collects some of the main points developed in the study *L'ús social del temps a Barcelona, 2006*, done by Elena Sintes and Maties Vives, under the management of Carme Miralles-Guasch, for the Barcelona Town Council.
- 2 *Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població*. Barcelona: IERMB, 1985, 1990, 1995, 2000.
Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya. Barcelona: IDESCAT e IERMB, 2006.
- 3 Open question: no activity was suggested to the people interviewed. Each person interviewed was given up to five response possibilities: these percentages refer to the total responses provided by the population of each territorial region.
- 4 This question was asked to every person interviewed, independently of the leisure activities mentioned in the open question about leisure activities they do at home.

TIME POLICIES IN EUROPE

Teresa Tornés
Vicent Borràs
Sara Moreno
Carolina Recio

Introduction

It is likely that amongst social policy experts, the existence of time policies is still an unknown territory. The reason for this relative ignorance is, undoubtedly, the fact that those are very recent policies. Moreover, the fact that these policies include disperse initiatives or that they are considered less important also has to be taken into account as a possible reason for this lack of knowledge. Although time policies have been developed in Europe for some time now, it is not common to find them reviewed or discussed in the writings or discourses of the specialists that analyse, design or evaluate the policies on the welfare state; with just a few exceptions to this rule (Fitzpatrick, 2004).

The main goal of this report is to assess some of the initiatives that can be identified as European time policies and that have developed during the past 20 years. This assessment will start by mentioning the paradox that seems to be heading its development; namely, the fact that in Scandinavian countries, where policies on the welfare state have been thoroughly developed, time policies do not seem to exist.

First, it will be necessary to review the origins of these policies in order to understand and explain this paradox. Secondly, a brief summary of the main initiatives that can be regarded as time policies will be presented. To do this, a

hypothesis holding that the conception of time politics has been subject to two crucial influences (Torns, 2003) will be used as a starting point. The first of these influences, emerging from a gender perspective, are the thoughts and proposals of a few Italian social scientists, who were interested in the promotion of initiatives concerning time and welfare. The second influence are the initiatives on working time that have been developed in Europe in order to alleviate the transformations in the occupational structures.

The outline of the existing time policies will review the European labour policies that are focused on the regulation of the working day and that have had a greater impact. It acknowledges, as existing time policies, those that are more concerned with the first of the above-mentioned influences. As it will be further explained, these proposals evolve around different core interests, amongst others, time policy and the city. These initiatives, apart from being the best known policies in this field, also include the most innovative proposals and those that are more directly addressed to have an impact on the welfare of citizens.

1. A Brief History of Time Policies

The first thoughts and proposals to be known as time politics were influenced by a motto that was announced by female social scientists from the South of Europe. The pioneer was the sociologist Laura Balbo, who in 1987 published *Time to care*, a title that was completed with the sentence *Politiche del tempo e diritti quotidiani*. The text was a first call for the need to value reproductive work and claimed that time was a fundamental element of the new culture that had to be developed, in order to face the new citizenship rights that would arise from the process.

Balbo was specifically echoing the debates that were taking place in the North of Europe, where some social scientists criticised the welfare state policies because of their lack of equity between men and women (Hernes, 1990). Moreover, the Italian sociologist gathered the theoretical arguments and thoughts that this issue had fuelled in Europe since 1986 with the re-emergence of the feminist movement. She highlighted the importance of a new problem or, at least, a quite unknown issue in the field of social sciences: caring work time. This "new" activity and this time were socially and economically ignored and undervalued, despite the fact that they were absolutely necessary for the reproduction of the life of people and society. The "new" activity became visible under the name of housework in the debate between feminism and Marxism that had just developed. Balbo did not only defend that activity as an indispensable one, but she

also insisted on its recognition because of the need to acknowledge the time to carry it out.

The recognition of time became fundamental because the gender-blind conventional labour analyses were not able to conceive that there was another time that was needed to live. This time was neither to be devoted to production nor fixed by the working day schedule and it did not correspond only to leisure time, as industrial society had disposed it. This was the time for the reproduction of life, time for caring, and it existed in the same way as paid, wage-earning, productive work did. It was a time and a work that needed to be taken into account, because apart from generating welfare, they were, and still are, developed by the majority of adult females in contemporary societies; and, also, because its denial and invisibility made it easy to forget and undervalue the issue of this dual-work. This was a motto that Balbo herself (1978) had created to highlight the synchronic hindrance that women had, and still have, to face every day in both works: labour-work and housework. And also it was meant to emphasise the importance of caring work as a fundamental task in providing daily welfare for contemporary societies, in particular, those societies where welfare policies are not fully developed, such as the societies in the South of Europe, where the daily housework of women replaces the lack of a non-existent welfare state.

1.1. 'Women Change Time'

The motto that entitles this section was the title given to a citizen-initiated draft bill that was promoted by the female members of the former Italian communist party in 1990, that, however, never saw its proposals passed into law (Cordoni, 1997). This draft bill has had a great impact on some circles of women interested in challenging the gender inequalities that affected them. The draft bill emerged from the debate held by those Italian women, in which they called for an improvement of the welfare conditions and the necessary reconsiderations to obtain it. In this sense, Italian women immediately realised that changing times did not only imply modifying schedules, but also finding new ways of life that could generate women-friendlier societies and, consequently, friendlier to everybody. This reconsideration claimed a new social and economic organisation, headed by values that would show the importance and the need of the reproductive process. This meant, firstly, a positive approach of the activities of this process (housework, family responsibilities and other caregiving activities) to highlight its social, political and economic importance. Secondly, the claim for a new gender solidarity (currently known as democratic equity) geared towards finding a new

balance between men and women that would allow them to live together whilst keeping their diversity.

The draft bill was divided into three chapters: the first one dealt with the life course; the second one discussed the working day schedule and the third one reviewed urban time. The first section called for the regulation of the life course, an aim that was based on the distrust of the male-dominated model of life course according to the established values: the young boy studies to be able to work, works as an adult and only in a paid job and stops working when he retires. This model is predominantly focused on the productive work time and, therefore, it excludes and/or discriminates women and also all those people (old and young) that cannot fully develop productive work. In this model, there is no time left for the reproductive work and, sometimes, not even for leisure and other activities; that is, there is no time for life. The proposal suggested the possibility of voluntarily alternating productive and reproductive times, together with other times, during the working life cycle, by means of regulating working permits and allocating suitable resources. This first chapter never became a law, but its interest in the importance of time related to the life course has brought about the initiatives that will be seen in the following pages.

The second chapter posed, as a key factor the unavoidable need to reduce paid working hours for everybody and setting a more flexible schedule of the working day. These reforms would make the productive work compatible with the reproductive work on a daily basis, so that women would not be exclusively in charge of the responsibilities attached to each of these times, but rather, they would share these obligations with men. The intention was to highlight that the reduction of the working day had to affect everybody and not only women; because this was the only way to counterbalance the dominant role of productive rationality as the only pillar that supports the project of life and organises society. Moreover, it claimed the right and the duty that everybody has to attend the imperatives that arise from their own and from others' reproductive needs; obtaining a more balanced way of living.

Even though the draft bill never included this second chapter, the issue of regulating the working time has become the core theme of all current time policies. In fact, the regulation and redesign of the working day has, in the last years, become the central element in the majority of policies conceived to face the occupational crisis. Moreover, these time policies are the ones that have a highest influence on the welfare of people, despite not always being known as such. This lack of recognition is not accidental; the majority of these policies have been designed and developed following the productive

rationality, a perspective that is contrary to what the Italian draft bill presupposed. The immediate consequence of this approach on the regulation of the working day is visible: productivity and competitiveness of the working world are still prioritised over the daily welfare of people. However, the central role of working time remains unquestioned.

The third chapter of the Italian legislative draft looked at the relation between time and the city and it is the only proposal that has become a law in Italy and that has largely been developed in other European countries. It proposed a regulation of the activities and services that affect the daily life of citizens, especially, female citizens. The reason for this last remark came from the assumed fact that women were the main actors, especially in cities, of the mediation activities between their families and the public and private services, since they were assigned the tasks of reproduction and caregiving. And these services have an increasing presence in the contemporary Western societies. To achieve this objective, the bill proposed the regulation of the business hours for local services, transports, shops, companies, etc., and the subsequent establishment of pacts that did not infringe the rights and situations of the affected groups. This last issue was, and still is, particularly critical, since it is women the ones who usually work and, at the same time, use the majority of the services to be regulated.

2. The existing time policies

The best way to review the initiatives that, in the past decades, have been considered or acknowledged as time policies is to follow the aforementioned rationality that structures the "law of time". That is, the three pillars that were conceived in its origin. Despite not following the order proposed in the draft bill, it must be admitted that, nowadays, those time policies that deserve to be emphasised start with actions concerning the regulation or redesign of paid working time. It continues with some actions related to time policies and the city that will be highlighted before focusing the analysis on the actions concerning the life course. And it ends with the actions concerning the life course need to be mentioned. In this last case, they still take the shape of analytical and theoretical proposals, and are not yet conceived as specific actions, a situation that brings us back to the origins of time policies. However, the fact that they are promoted by the European Union (EU) offers them a more promising future.

2.1. Work time policies: an unavoidable starting point

Time policies related to the working day have been developed without acknowledging the central role that paid working time plays in people's daily life.

This might be explained because the first studies on the subject were oriented towards the analyses of time use of those people who did not have a paid job. As an example of this, it should be mentioned the pioneering study on the unemployed in Marienthal, lead by Marie Jahoda and Paul Lazarsfeld during the 1930's. At the same time, it could also be explained because the ensuing analyses came from an undervalued and not very prestigious sphere, that is, the vindications and knowledge of women. Nevertheless, it was not until the occupational crisis in the 1980's, that working time became a relevant case of study; and it took even longer to see that paid working time was the essential time and that, therefore, required special attention.

The starting point of this new vision of working time was based on the development of a flexible working day. This was, according to many specialists, a perfect answer to tackle the new necessities of the productive system that had arisen from the crisis of the industrial occupation. It was conceived, mainly, by the business logic and has been legitimised by the analysts and scholars of the working world. This flexibility has broken the logic of an established working schedule for the majority of the employed population during the whole working life cycle; a rule that was imposed by the industrial society and that has been disappearing at the same time that stable occupation has ceased to be a guideline for the majority of the employed population. This process has also been reinforced by the growing diversity of working hours that the rise of the tertiarisation of contemporary societies has caused (Recio, 2002). In this context of major schedule flexibility and tertiarisation, an important detail appears that is not always highlighted by conventional analyses: the rise of the feminine presence in the European working market, particularly in the services sector. A greater presence, (Maruani, Rogerat, Torns, 2000) that, as the Italian draft bill anticipated, makes it even more difficult to fix the imbalances created by the flexibilisation and diversification of working hours, not only for women, but for the whole population.

The proposals that will be reviewed in the next chapters are the most emblematic working time policies related to the reorganisation or reduction of the working day that exist within the countries of the EU: the reduction of working hours (RWH) in France with the 35 hour working week; the so-called "6+6" Finnish model; and the Work & Life Balance (WLB) project in the UK. A varied scenario, where the European proposals for the work-life balance that have emerged in the past few years, should also be added.

2.1.1. The French 35 hour workweek

The proposal that has probably had the greatest impact over the media has been

the French law on the 35 hour workweek, also known as “Aubry law”; a legislation that has already been questioned by the current Sarkozy government. The 1997 French law planned to reduce the legal duration of the weekly working time to 35 hours, offering assistance to companies; planning its implementation according to the productive characteristics of each company and sector and assuming that it had to be specified through collective negotiation. The first assessments carried out by specialists stated that this reduction did not imply an equal distribution of the weekly working time for all workers and it particularly affected women with part-time contracts of 30 hours and/or the least qualified paid workers with worse working conditions. Also, many companies, in order to put into practice the compulsory reduction of working time, used the total amount of annual hours instead of the weekly reduction established by the law. This strategy that used the annual total and other pressures of the companies incited the drafting of subsequent laws that opened the door to an extension of the annual working hours. This has led to the fact that, nowadays, after the law of October 1997 that encourages the creation of extra hours without companies having to pay extra taxes, the 35 hour workweek is not a reality for the majority of French workers anymore.

When reviewing this RWH proposal, as in many other cases, the studies undertaken prove that the daily reduction of the working day bumps into a conception of work that has been assumed by the majority of the population since the industrialisation period. A sense that is reinforced by the acceptance of a working discipline based on a linear and quantitative distribution of hours and time. This implies that the working population only conceives an improvement of their working time when the RWH allows them to accumulate a continuous period of non-working time that the majority of the population, and specially men, perceive and assume as leisure time. And, therefore, the only ones valuing positively the synchronic and daily reduction of working time are those women that have a dual role; logically, they need this reduction because it is the only way that allows them to make paid work and housework compatible. This happens given the paradox that many of those women are excluded from the RWH, due to the fact that they are the main group of part-time workers. It also needs to be added that this type of contracts of 30 hours or less per week do not necessarily imply a reduction of the daily working day, but an increase of atypical schedules (concentrating the working hours in weekends, etc.)

2.1.2. The Finnish experiment of RWH “6+6”

The Finnish experiment of RWH called “6+6” promotes the substitution of the

daily 8 hours in one workplace for a 6-hour schedule in two workplaces. The experiment was promoted by the Finnish government during the occupational crisis that Finland faced during the 1990’s and included the provision of subsidies for the public and private companies that implemented the experiment. This form of RWH tries to obtain a double shift, increasing the occupation to 12 hours per day on a same workplace or a reduction to six daily hours for every employed person. The proposal also envisages the possibility to extend or shorten these shifts, always keeping a maximum of 30 weekly hours per employed person. The reorganisation and reduction of working time allow the extension of the production’s operative time with machinery and different technology, obtaining a better productive answer to industrial companies. Also, it offers a better service for the users in the case of the extension of the opening hours in the services sector.

At first sight, this proposal appears to be a good solution to reduce the working time of the employed population without damaging the companies’ productivity, which is the main inconvenience they face. But, according to the assessment of a member of the evaluation group (Antilla, 2004), the Finnish proposal is a good technical solution that lacks social consensus. This absence can be explained because the experiment is based, as it has already been mentioned, on a linear and quantitative conception of working time and it ignores the qualitative dimension of time. This approach is the result of the successful acculturation process promoted by industrialisation. This success can also explain the weak reception that the experiment has had amongst the wage-earning people involved in the pilot tests. And again, this proves how the improvement of the quality of life that should accompany the reduction of the working day is refused by the majority of the employed population. This majority of people prefer working more paid working hours per day in order to accumulate full days of leisure time or holidays. And also, they hardly value the benefits that having two extra hours would have for their daily welfare in order to attend their caregiving needs. They only see RWH as a loss of time, since they cannot make the most of it or they don’t know what to do with this empty, senseless time, that is, in principle, devoted to paid work.

2.1.3. The Work & Life Balance in the United Kingdom

The proposals known as Work & Life Balance (WLB) emerged from the first government of Tony Blair, through his Department of Trade and Industry. Its objective was not to insist on the total of working hours, but to implement good practices in companies that wanted to improve their employees’ balance between personal life and working life. The proposal needed the establishment of a fund, controlled by WLB consultants, to finance

occupation, which entailed the creation of information and assessment materials. And it included the financing of research programs on the issue and emphasised the initiatives of the government itself as a creator of occupation.

At the same time, the British government promoted other measures to facilitate WLB, like an improvement of the right to maternity leave, the right to ask for flexible hours, the right to unpaid leave for family reasons and loans to finance child care. The first assessments on these measures’ package paid attention to the quantitative value of the number of worked hours, where it could be seen that, despite WLB initiatives, the worked hours of the employed population had actually increased. This only shows, again, the triumph of a culture of present regarding work, represented by the extension of the hours of paid working time and the extra hours. This is a culture where a great variety of activities, not strictly work-related, are hidden from the employed population. They depend on the quality and significance that paid work has for this population. Thus, this extension, or working hours that are more or less flexible, can mean an escape from the family environment, in order to avoid housework, which can be considered tedious, or because people do not know what to do in these spare hours outside the working environment, since this is the only environment that makes sense for them (Rigby, 2004).

2.2. Policies of working time and the work-life balance

The policies of work-life balance do not aim at the regulation of working time, but, rather, their main concern are the difficulties posed by the central role of working time when trying to harmonise it with other times. However, in these policies, only family time is specified and leisure and personal times are not explicitly mentioned. The balance policies mentioned below arise within the general framework of the European Employment Strategies that appeared after 2000; especially, within the so called fourth pillar that is dedicated to Equality Policies that promote feminine occupation. They are initiatives linked to the women’s needs related to their role as family and home care providers. Therefore, they do not consider the regulation of a working day as the synchronic and daily reduction. They only try to control exceptional periods of working time, through working permits (parental leave, etc.). They also promote the creation of local home care services that, despite being necessary, are promoted without thinking about opening hours, implicit when these were put into practice. This lack of time concern, together with other material and cultural difficulties, characterises a sector with already known schedule issues for its workers and users (who are mainly women). These inconveniences and similar others might stem from the

fact that these balance policies have not emerged from a social demand. They derive from a productive rationality that hinders their positive repercussion in terms of equality of opportunities between men and women (Rubery, Maier, 1995; Lewis, 1998; Torns, 2005). However, the existence of balance policies can be seen as a possibility to further an open debate on the relation between work and time. And, also, their success can be a good opportunity to achieve their recognition and acknowledgement.

2.3. Urban Time Policies

Urban time policies were the only ones to be implemented following the criteria set by the third section of the Italian government draft bill known as “time law”. However, not all the existent urban time policies come from that bill. Most of the current actions have been developed in cities of Central and Southern Europe and they share some characteristics: they originated in the local sphere; they are all influenced by the Italian movement and their main goal is to produce useful tools and strategies for the promotion and planning of cities concerned with the social uses of time. Among the most important interventions, it is worth mentioning, first, the pioneering case of the Italian city of Modena. Secondly, the case of France and the measures taken by the city of Rennes are remarkable for their quality and originality. Next, a brief allusion should also be made to some German cities. And, finally, there is a reference to the authors’ closer reality, the case of Barcelona, where thoughts and developments on urban time have existed for almost 15 years. Castelldefels, Mataró and Vilafranca del Penedès have recently adhered to this model (Quintana, 2006).

2.3.1. Urban time policies in Italy

Italy is seen as the role model when discussing urban time policies and Modena is its pioneering example. It was in Modena where, in the early 1990’s, its mayoress Alfonsina Rinaldi promoted the first experimental enforcement of the proposals in the draft bill. One of the most successful initiatives during Alfonsina Rinaldi’s term of office was the revision of nursery opening hours. This initiative was a key move in order to stress the importance of the reproductive tasks (one of the main goals of the aforementioned draft bill). Aware of the problems that the rigidity of traditional nursery opening hours—from 7 a.m. to 5 p.m.—imposed on mothers, she was resolved to modify them, in order to provide mothers with a greater flexibility that would allow a better adjustment to their day-to-day needs. This flexibility was materialised in a wide variety of available hours: ranging from morning shifts or afternoon shifts to a combination of both. Since this increase in the possibilities offered by nurseries was a shared initiative between the private and the public sector, it did not convey a very high cost for the town council.

Two key conclusions were drawn from this first initiative. On the one hand, it proved that working on the time of a city implies modifying its services. On the other hand, it evidenced that the achievement of these two goals requires rethinking the service plans, taking into account the citizens’ everyday needs and the relation between the public and the private sectors. Subsequently, the Modena experience was furthered in 1990, when the Italian Parliament passed a law devolving the reorganisation of the city schedules to mayors and mayoresses—Law 142, Art. 36. This legislative tool, together with the pressure exerted by local organisations of women, favoured the development of new time policies in other Italian cities: Milan, Genoa, Rome, Catania, Bolzano or Venice being just a few examples. More recently, with the implementation of the Turco act in 2000 (a conciliation law enforcing time regulation in cities with more than 30,000 inhabitants), new initiatives on urban time have sprung. One of the most significant is the Laboratorio del tempo di Prato, an initiative funded by the EU program EQUAL. This project stems from the need to rethink the local development model from a temporal dimension in areas that have been hit by a deep industrial crisis, as it is the case of the Emilian city of Prato.

The evaluation that Belloni and Bimbi (1998) made on these policies determines the existence of different planning and design models on time policies, even though all of them share the same management tool: the Territorial Timetable Plan. By means of this important tool, every city has been able to develop projects aimed at improving services, the city’s timetable and the relation between the citizens and the public administration, in order to favour their involvement and reducing the bureaucratic burden on the local administration. According to the authors of this report, these policies have turned the city into a real space of public action and, therefore, in the perfect frame of reference in which to develop proximity policies aimed at fostering leisure and quality of life for the citizens. In short, they value these policies very positively, in the sense that they have been able to introduce the knowledge and practices of women into the city.

However, not all their evaluations are so favourable and they agree with other scholars in pointing out some negative aspects of the Italian urban time management. On the one hand, they criticise that all these initiatives take for granted the current social organisation of time and do not challenge the fact that the only predominant time is that devoted to paid work. On the other hand, as a natural consequence of this deficiency, they also criticise the fact that all these policies are based on a chronological conception of time (Paolucci, 1998; Piazza, 1998).

2.3.2. Policies of time and the city in France

In France, the debate on urban time is a quite recent phenomenon that did not start until the beginning of the 21st century. Some scholars consider that the development of the French urban time policies is a reformulation of the older debate on the reduction of paid working hours. In general, these policies voice the need for French city-mayors to reconcile the opening hours of public services in response to the needs created by the post-fordist organisation of labour. In 2000, and in order to put these proposals into practice, the French Parliament entrusted the socialist Edmond Hervé with the drafting of a report that was to be published the following year under the title *Le temps de la ville*. This report suggested following the Italian experience with the creation of time offices in cities with more than 20,000 inhabitants.

Following the publication of this report, several initiatives were furthered in different French cities, among them, it is worth mentioning the case of Rennes in 2000 and the creation of its *Bureau des temps de Rennes*. In fact, the initiative taken by this city became an observatory and pilot test for the French government. As it has happened in Italy, the creation of this office represents a platform from which plans and initiatives supported by time policies are launched. One of the most significant French projects is the initiative *Rennes, égalité des temps*, also funded by the EU program EQUAL and with l’Hospitalet and Prato as the European partners. The main goals behind this project are to test and create new actions aimed at the reconciliation of the professional and personal life, together with an improvement of the citizens’ quality of life. Some examples of these actions are the creation of local services for child care emergencies, classical music concerts with catering services at affordable prices on bank holidays or Sunday mornings, or the declaration of Thursday as the Day for Time, etc.

The Time Office in Rennes also fosters projects at a national level, like the *Coordination des temps de vies sur les territoires*, an initiative that brought together cities such as Nancy or Saint-Denis and that has resulted in the creation of the French network Territorial Time. Finally, there is a third project called *Tic tac le temps à la carte*, an innovative service offered by the time office, where citizens can check the opening hours of up to 1400 public administration offices, cultural activities and civil society organisations. The time offices created in other French cities are mainly conceived as mediation areas that are comprehensive with the inhabitants’ pace of life. Also, their objective is to harmonise the citizens’ lives so that they can solve their times and services problems. Among the initiatives following this goal are the Time Space in Saint-

Denis, the Centre for Time and Mobility in Belfort, the Time Agency in Poitiers, the Time Office in Gironde and Paris and the Time Space in Lyon.

2.3.3. A few German examples

Although, in Germany, the federal government has never fostered a global plan on urban time policies, some initiatives have appeared at a local level, most of which also follow the Italian experience. When, at the beginning of the current decade, the issue of time was firstly introduced in local policies, it regulated the business hours for shops and services. Later on, the concept of time was introduced in the urban planning programs of cities such as Bremen or Hamburg. In Bremen the territorial development plan took into consideration strategies concerned with the relation between time and space promoted by the University's Technology Park. Nowadays, the scope of these strategies has been furthered and there has been a scheduling of school opening hours and child care. Agreements have also been achieved to encourage a more sustainable mobility, to improve accessibility to public and private services, to maintain and enhance security in public areas or to create a Citizens' Day, among others. They are, mainly, urban policies aimed at the improvement of the citizens' quality of life; a goal that highlights the importance that social uses of time have for the city.

2.3.4. Policies of time and the city in Barcelona

The policies closer to the authors of this report are the ones developed in Barcelona, where, 15 years ago, urban time-related debates and initiatives started to emerge. More precisely, since the 1990's, different projects focused on the concept of time have been promoted. The interest that the Italian draft bill awoke among "Grup Dona", an organisation created in 1988 by the City of Barcelona councillor Eulàlia Vintró, within the Council for Social Welfare, acted as the necessary stimulus. Consequently, in 1994, in the Sants-Montjuïc district, a pilot test programme on urban time was launched with the purpose of enhancing neighbourhood time. This test was preceded by an investigation on the social use of time among the district's women (García Ramón, Cánovas, Prats, 1995). This study set the foundations for the pilot test that emphasised the need for a decentralisation of local services to make them citizen-friendlier. This experience, in particular, was initiated by promoting more flexible opening hours in nurseries and primary schools of the area.

A more recent creation is the new local office on "New Social Uses of Time" (NUST) promoted by Imma Moraleda, current councillor for the City of Barcelona. The office's main purpose is to promote policies of time that are able to approach citizens' needs in order to improve their quality of life. Research plans aimed at

the materialisation of policies of time are encouraged, together with actions and pilot tests in different districts of the city. Therefore, it could be stated that 10 years after the first experiences, the culture of the new social uses of time has settled in Barcelona, where diverse projects have seen the light, such as the project championed by the Mª Aurèlia Capmany Foundation. This project fosters actions focused on the harmonisation of different times of life in the recently created Marina neighbourhood. It is also noticeable the project Temps de Barri, Temps educatiu compartit created by the Jaume Bofill Foundation and conceived to ameliorate the supply of educational activities outside the regulated hours. In this case, the main purpose is to stress the importance of alternative associations and other social uses of time which, although not based on the productive rationality, are essential to improve the well-being of the citizens' day-to-day lives.

These and other ongoing projects are an illustration of the most recent initiatives developed in Barcelona, which, it might be argued, originated with the so-called Banks of Time (Torns, 2001), an initiative born in the late 1990's that took as a reference model the Italian Banks of Time. Even though, all these actions show variegated results and experiences, all of them were conceived in order to emphasise and account for the everyday tasks that women carry out to deliver daily welfare. These banks of time have always been designed to exchange time for time, away from a business point of view, and to create, additionally, solidarity networks among citizens; networks that should reconstruct, in the cities, the community values that the urbanisation process dispelled.

Finally, the *Congrés Internacional del Temps: Temps, Ciutadania i Municipi*, a conference held in May 2006 and fostered by the aforementioned councillor should be mentioned. The fact that this conference brought together the majority of European experts in the subject is a clear example of the interest that Barcelona has shown in supporting urban time policies. This conference publicised the debate on how important is the role played by daily time in the well-being and quality of life of the cities.

2.4. Time policies and the life course

Recent years have witnessed the development of time and life course policies in Europe. These policies stress the importance of time in the course of life and suggest alternative strategies to the predominant model. More than 20 years after the Italian experience, the interest arisen by current discourses, reflections and actions towards life course is rather surprising. However, the origin of this interest differs from that of the 1990 Italian project, since the former is an attempt to find new reallocation formulas for a

time that is only visible in the professional life cycle. And it is also closely related to the urge to rebuild the social security resources, pensions to be precise, due to the current ageing process of the European population; a process that has surely triggered the development of the new proposals. One of the most significant examples of this, is that the 2000 Lisbon Strategy did already mention the need to reformulate the distribution of time for work, leisure, learning and caregiving during their professional life course in the European countries. This imperative stems from the changes on the social and labour contexts, where ageing, early retirement, the transformations on family structures and the endurance of gender inequalities constitute unavoidable issues.

The Lisbon Strategy has set up a new line of research that from 2001 to 2005 has focused on the significance of life course. This line of research has been backed, as in many other occasions, by the Dublin-based European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EUROFOUND). For it to become effective, several reports have been written. The first one, published in 2003 under the title *A new organisation of time over working life* brought together a group of scholars led by the German geriatrics specialist Gerhard Naegele. The second one, *Working time options over the life course: changing social security structures*, published in 2005 and coordinated by Dominique Anxo and Jean Yves Boulin, focused mainly on a reformulation of working times in order to find alternative solutions for the funding of social security pensions.

All these studies have in common an idea of life course that allows an analysis on the influence that the economic and socio-demographic transformations of the last decades have had in the structure of labour and social life course of the European population. Moreover, they share the same line of thought. They assert and prove that, for some years now, the volume of paid hours during the working period has had multiple combinations. This volume of hours varies in relation to the person's stage of life and, basically, tends to draw a shorter labour cycle, due to the extension of young people's formative period and early retirement among men, whose productive lives continue to be seen as the main reference model for the whole population.

However, it should be pointed out that all these social scientists accept the importance to conceive temporal dimension along the life course, in order to incorporate all the needs for the social use of time. An acknowledgement that, in a way, validates the aforementioned Italian draft bill by proving that the recent proposals take into account that time is a social construction that can be managed in order to enforce a revision of the current models and guidelines. At this point, both

studies agree in asking for an extension of working permits, especially during those periods of the working life that are subject to more “pressure” (both productive and reproductive); and, thus, asking for an extension of the working life course and, consequently, a modification of the current structure of social security systems. It needs to be added, though, that these proposals are not being presented as time policies, although one of its final goals is to secure more welfare and quality of life for the employed population. It remains unclear if this lack of justification is due to the conspicuous content of the proposals, all of them time-related initiatives. Or, as it is the case with other working time policies already discussed, it appears to be inappropriate to present these actions under the shelter of time policies. Because, at the moment, it seems as if these initiatives would only be understood as time policies when they take place within the city and, therefore, paid working time is not seen as the key element. In other words, as if there was not a link among time, labour and daily welfare.

3. Time policies in Europe: success, dissatisfaction and paradox

Finally, it has to be said that this brief account on time policies has emerged from a revision of the reflections and proposals of a few South European social scientists of the 1980's. These proposals and contributions, under the title “Women Change Time”, became a draft bill conceived to promote citizens' welfare. The recognition of the pioneering characteristic of this initiative has led to the consideration of the three pillars of that project as a guideline for some of the proposals and initiatives that have been developed in relation to time and labour during the last 20 years.

The main conclusions here could be summed up by saying that, although time policies not always include the gender perspective, they do share eagerness in fostering welfare among citizens. However, although they share this point, there are substantial differences in the concept of welfare that guides the design and evaluation of the different policies. Among the initiatives assessed, a conception of welfare drawn from an economics perspective still remains. In this sense, the initiatives more deeply involved with daily welfare are urban time policies, which is the only proposal of the draft bill to be passed into law. The political practice of the last years has transformed, into the most successful actions, those proposals that take the urban sphere as the focus of their action. These urban policies can be described as urban time policies. They can be seen as the “*hardware*” of time policies in the city because their core is the urban sphere and not time. These urban policies do not always take into account the link between the temporal dimension and

work (total work load) and its importance in redefining the concept of welfare. This might be explained because, although closely related to the primal purpose of time policies, it is a difficult goal to achieve. In this last case, the actions developed would be the “*software*” of urban time policies. This is a more accessible and friendlier framework of public action, where new citizenship ties could be created and where day-to-day welfare needs are at the core of the initiatives and are not driven by consumerism and a business perspective. In short, it is a design aimed at improving citizens' daily welfare.

At the same time, a more accurate analysis on time policies has given a better insight of the working time initiatives that have emerged to alleviate the problems caused by unemployment. These regulatory actions of the working day, although not considered as proper time policies, have a big social impact; because, as pointed out by some studies, working time is a key element on the organisation of people's life and society. The analysis of these actions show another coincidence; namely, that they all try to enhance labour availability by promoting flexible working hours (by increasing or reducing them). Therefore, only women with dual work can value the reduction of working hours (RWH) that stress the synchrony required to carry the burden of everyday tasks. This, on the other hand, implies that the majority of the employed population do only approve of those regulations on working hours that enable them to accumulate, in a linear way and diachronically, their paid working hours and their leisure and holiday time. This fact, explains the social rejection of well-structured technical solutions on WRT (like the “6+6” Finnish model) aimed at improving day-to-day life in which working hours (both paid and unpaid) can be enjoyed in a synchronic way.

Consequently, the reflections on time that appeared in the Italian law have been used in other fields of action of social policy that do not always take into account the gender perspective. This could be positively valued, however, the majority of the policies that have been mentioned accept the centre role of paid working time when organising the lives of people, companies and cities. At the moment, it seems difficult to make proposals oriented towards the improvement of the citizens' welfare and that take into consideration the important relation between time and work in modern societies.

Notwithstanding, it is important to recognise the growing interest that the European Union has shown for questions related to working time. At the same time, it has to be mentioned the increase, in these last years, in local projects on urban time funded by the European program EQUAL. Some of the experiences

developed in Germany, France, the Netherlands and Spain have been backed by this program, which also promotes gender equality.

However, this involvement of the European Union could not erase the paradox that has always characterised these policies. In other words, time policies do not exist in the Scandinavian countries, where welfare and gender equality conditions are better. Recent figures provided by EUROSTAT, which highlight the territorial inequality in terms of workload between men and women, reinforce this paradox by showing that it is in the Scandinavian countries where inequalities are lower.

This report can be concluded by saying that time has become a key element to define the limits of the social policies of the welfare state: first, by highlighting an uneven distribution of the social use of time between men and women (a distribution that has more to do with time and less with welfare); and second, by proving that the time-work relation continues to be fundamental for the organisation of the daily lives of people, society and cities. And although working time is very important, it does not seem appropriate to keep having this time governing over the rest of our life time. Time policies could and should pose a challenge to rethink the welfare of citizens.

FAMILY, TIME POLICIES AND URBAN DEVELOPMENT: THE CASE OF BREMEN

Ulrich Mückenberger

We find ourselves in a process of transition marked by economic, socio-economic, socio-cultural, political and demographic factors. Within the economic sphere, the characterisation of the working society as a service and knowledge society prevails in developed nations (Castells, 2001; 2003). This is translated into two elements: on the one hand, the blurring of the economic borders (Zürn, 1998, proposes the expression “denationalisation” instead of “globalisation” for this reason); on the other, the emergence of new localisation/regionalisation tendencies in decision making. The complete process sometimes receives the name “glocalisation” (World Bank, 2000), a term that joins the two tendencies.

From the socio-economic and socio-cultural point of view, the reduced time spent working within the life cycle, the increase in the rates of female occupation and the transformation of living arrangements and types of home are important. This transformation is analogous to the changed role women play in the family, at work and

in society. Sometimes this is termed “individualisation” and “pluralisation of living arrangements”. In developed nations, forms of political control have remained relatively stable and unchallenged in the post-war decades, however the “process of glocalisation” has arisen in them as well (in the form of Europeanization and regionalisation) (Mückenberger, 2004). Above all, during this period we also saw the creation of a state responsibility as regards social security. As this net of responsibility has become more and more fine, life expectancy and the financial and autonomy issues that go hand in hand with it have become omnipresent elements.

Lastly, demographic change is increasingly urgent (Vaupel, 2004; Kaufmann, 2004). Life expectancy has risen and continues to increase; at the same time, fertility rates are decreasing: the expected consequence is the aging of societies. From this aging we can expect undesired repercussions and secondary effects on working life, dependence, organisation, allocation of human and financial resources to social security systems, the culture of intergenerational relationships and relationships of communication in public spaces.

This is also the context of the family’s integration into present and future urban spaces. In specific points of this report these topics will be revisited as necessary so they can be explored more in depth.

1. The legacy of time structures and Fordist urban systems

First we will explain, in the traditional way, the influence that the Ford production model continues to have today on structures, the division of functions and the spatial divisions of the city (though many of its economic and socio-cultural foundations have already been overcome). The functional separation between the residential neighbourhoods and areas of economic activity brought with it changes in the relationships that are established between the sexes and the generations. Furthermore, it created a need for public infrastructures for childcare and mobility. It also generated structured patterns of the typical mobility and daily activity for each gender (and their corresponding time patterns). Thus the functional separation between residential areas and areas of economic activity affected all of the components of the family integration model. Today we see that concurrence between these structures or time patterns of the city and a social transformation that seems to demand urgent changes is missing.

When the term “*Fordist*” is used in this text, we are referring to major features of the urban and time structures that were consolidated in the industrial period (from the middle of the 19th century to the

middle of the 20th century) and which replaced the agrarian era (which lasted well into the 19th century) (Hotzen, 1994; Friedrichs, 1995). During this period, urban structures separated from rural structures, grew, and became the gravitational centre of value creation. Max Weber offered an historical conception of the city when it assimilates into a market (Weber, 1922). Louis Wirth asserted that «urbanism is a way of life» (1938) and spoke of phenomenological characteristics: the urban environment depends on its dimensions, density, heterogeneity and the permanency of its establishment. Per contra, Friedrichs (1995) follows Durkheim, and in speaking of the urban he stresses the division of labour and differentiation. Modern production implies two elements: cooperation and coordination of the productive process on the one hand, and the commercialisation of products in the markets on the other. Both elements are centred in cities. On the basis of the “advantages of agglomeration” cities offer, professions, public and private facilities, required goods and services, ways of life and uses are differentiated. This differentiation creates a new need: urban planning (Friedrichs, 1995, 21).

There are two structuring characteristics of Fordist urban development that continue to have significant consequences for living arrangements and families’ generational and gender patterns today.

1. Inside cities, there is a separation of uses. Industry (which generates hazards, noises and pollution) is separated from residential neighbourhoods and the areas of economic activity. Frequently, the striking east-west division that often adds social segregation of the population to the functional separation comes about (see image in Friedrichs, 1995, p. 17; Dangschat, Blasius, 1994). The systematic separation between residential neighbourhoods and the areas of economic activity has significant consequences for daily life. Firstly, what we currently call “systemic mobility” is generated: transport needs for a mass of travellers and rush hours that don’t depend on people’s individual decisions but rather the rhythm of shifts and working hours (traffic first thing in the morning and in the late afternoon, people who move every day and every week). Secondly, particular characteristics of relationships between the sexes and the generations are associated with the separation between residential neighbourhoods and the areas of economic activity, and their influence on daily time structures is currently a topic of heated debate. The male daily routine is predominantly conceived around and shaped from the standpoint of his professional activity; the female, from a family and reproductive perspective. Female professional activity is not excluded, but it is marginalised and/or leads to an

increase in the burdens borne by the woman and/or is a source of economic and social marginalisation (especially for mothers). In these circumstances, parenthood, care of children and educating them take place more and more outside the home.

From all of these standpoints (and due to many other influences and needs), the state acquires new missions at the municipal level. For example, in addition to providing for public safety, the state must channel the public traffic of people, create infrastructures for childcare and take care of education and hygiene, nutrition and health, recreation, sports and culture. The principal beneficiaries of these offers may be the private homes in themselves, public agents or agents of the private economy (Esping-Andersen, 1990), in such a way that the latter are yet more differentiated. Nevertheless, commercial offers are generally limited to the services that prove to be profitable.

2. A functional hierarchy is generated in the geography of the spaces. The growing importance of public services and the agglomeration (pulled along by the market) of the private generation of goods and services create differences in supply (access and levels) among the different geographic points. We speak not only of the country-city difference but also of the difference that emerges between cities and municipalities that because of their size, their infrastructures and their functions are defined as “centres” of a particular order (major, median, minor). The system of central places (Christaller, 1933), conceived from the perspective of resources and the conditions for generating particular services (no longer according to their accessibility), positions the availability of access to these services in a hierarchical relationship. Its influence on the day-to-day time structures is still not sufficiently acknowledged (as Stiens criticises in 2002). On the one hand, this hierarchy has direct and evident effects on access to education, health care, culture, security and so forth. But also significant, on the other hand, are the less evident indirect effects that are brought about, that the specific distribution of other goods may obstruct access to services that are hard to obtain due to time constraints – thus with the gender-specific differences in the distribution and use of personal automobiles, access to urban services (like education, health care, culture) that can be obtained thereby is further unequally distributed; furthermore, the lower concentration and accessibility of particular services is especially detrimental to those who have fewer resources available for substituting such services and will therefore have a negative effect that is specific to certain members of the population – children, for instance.

I call the structurations of living and labour conditions described in this schematic way the Fordist legacy. From the perspective of time policies, they have a double meaning.

Firstly, due to these functional separations of labour activity, residential activity, the use of public and private services and the use of geographic means of mobility linking some areas with others, problems of compatibility and access are presented. These problems are of a complex nature, and they obstruct both the theoretical right to enjoy these services as well as their practical enjoyment. The pillars of the organisation of labour (whether it is compensated or not), the shaping of the relationships between the sexes and generations and the existence and the organisation of solidarity contexts in the local environment (culture, infrastructures, services, neighbourhoods, municipal and regional transport and so on) are systematically intertwined. If one of the pillars is moved, completely unexpected consequences may arise. For example, if a bus route is cancelled, a mother working part time may find herself with such serious problems managing her time that she is forced to quit her job. The same thing happens in a company if the work schedule is changed (the number of hours or the shift timetable) without accommodating other parameters of daily life. The organisation of time in day-to-day life rests on these pillars; if greater wealth in the use of time is sought, it is essential to identify them and take action. Each of these pillars is intimately connected to the others: one cannot be changed without affecting the others. This is why well-being with relation to time (or the mere ability to make decisions about one's own time) can only be improved by simultaneously changing all of these pillars.

These pillars define relationships of distribution, power and participation in society; they are brought together in the daily organisation of people. This is why the struggle to improve quality of life – and to be more “time wealthy” (Rinderspacher, 2002) – depends, without hesitation, on the union of these pillars and their being watched over with a genuinely social vocation. This is the fundamental conclusion arrived at with the discovery of the “time policies”: interventions into time policies require a comprehensive systematic focus; if an intervention is made centred exclusively on one aspect (for example, if the work, public transportation or childcare facility timetable is changed) or limited to a single type of societal agent or sphere, what is most likely is that undesired secondary effects that affect other domains will arise. These effects will create what Durkheim called *anomie* in the combined whole of society and will thereby harm productivity (Mückenberger, 2001).

Secondly, the structurations previously described (that here we call Fordist) have another important aspect: in

the foundation of traditional industrial organisation, we find precautions and measures of long duration. Nonetheless, the substrate of these measures has already been radically changed (and sometimes completely eliminated) by the socio-economic transformation. This can be called the problem of the absence of simultaneity. In his theory of structuration, Anthony Giddens (1997) asserts that while structures may be generated by agents, they have a spacio-temporal edge over the respective individual action.

This is perfectly illustrated in the relationship between cities and the living arrangements of people with their different time structures (here understood in the sense of permanence). Cities, buildings and road and transport networks are often much more permanent – being planned and built to be more permanent – than the people who live in and use them. The result is that an absence of simultaneity is generated that may create friction. The tram systems in major industrial cities are a convincing example. Nearly always organised in a radial shape, they are usually made up of large, austere wagons with the appearance of containers that transport large groups of people: they were designed and built to transport manpower between the workplace, the city centre and residential areas. The problem is that the users, as well as the ways they move around and their needs for doing so, have changed radically. Nowadays, these users have flexible workdays (no longer mass shifts); they have alternatives to public transportation, and they no longer define mobility simply as the displacement from point A to point B. If those in charge of these transportation systems are so inflexible that they cannot adapt to this tendency, it is predictable that frictions occur. If the tracks from the Industrial Revolution are no longer used, they will stop being profitable and will become a source of continual losses. But at the same time, the population for whom this means of transport is being kept up finds itself alone facing mobility needs (geographical, social and geo-social) that, taken as a whole, have increased.

We can observe, in fact, that the aforementioned pillars – organisation of labour, the shaping of relationships between the sexes and generations, and the existence and organisation of a context of solidarity in the local environment – find themselves in a dizzying state of transformation. This transformation, which takes place in Europe and in the other countries of the overdeveloped world, also affects the aspects which have to do with time. 1. The growing rates of female occupation increase the demand for job positions and with it competition in the job market. At the same time, these growing rates of female occupation have shaken the foundations of the traditional distribution of professional, family and social tasks between men and women. 2. It is more and more

common for these tasks (breadwinning, care and food, for example) that in the past were shared between the different members of the family to now be centred in a single person, as is made clear by the progressively increasing number of individual and one-parent households. These excessive burdens constitute too much of a demand on household time that is especially common in the case of the woman. In the family bosom, the time that must be invested in each task and how to “synchronise” the family plane with the social plane is negotiated. 3. That the time spent working and the time spent outside of work tend to become homogenised and redistributed between men and women is also seen in coordinating time in the family and private household environment. Remunerated work is instrumental in setting the pace for women (and frequently an inflexible one) that demands greater effort to coordinate, both internally and externally. The increasingly lengthy working time patterns demanded of women are progressively differentiated and made more flexible (Matthies *et al.*, 1994). Stability and the degree to which their time models can be foreseen are diminished. Due to this state of emergency, it is common for the calls for a community time policies to be heard (extended schedules at childcare centres, matching school schedules to work schedules and so on).

2. The time-conscious city

In the past, the models for time and daily life we have just described were generally tolerated without complaints or questions. In the city conscious of time, by contrast, they are understood as a “careful relationship with people's time” (Bremen 2030, 2003) and they are opened to conscious social conformation.

Within the urban sphere, it is especially clear that different times are intertwined in each individual daily life. Work time, transportation time, the ways personal and family time are organised and “free” time coexist: taken together they make up the times of the city. They are the direct expression of what Jürgen Friedrichs, relating to Émile Durkheim, termed the functional characteristics of the city: division of work and differentiation (Friedrichs, 1995). The simultaneous agglomeration of the division of work and the differentiation puts conditions a network of changing references and dependencies that demands constant time coordination. In societies with developed services, these dependencies are seen to be reinforced by at least two characteristics: 1. With the transformation of supply and time management, logistics as a dimension of flow (for example, in the form of the supplier-client relationship that we find behind *just in time* systems) goes on to play a key role in the industrial as well (Ihde, 1999). 2. The advance towards the service and knowledge

society makes the principle of simultaneity more pertinent than in the industrial society, since services generally demand that the supplier and the client be in the same place at the same time. The urban times differentiated by the division of work coincide under conditions of being co-present (according to the Lund School of the “geography of time”; Carlstein, 1978; Giddens, 1995), and are reconciled or stop being reconciled. Decentralisation, differentiation and flexibilisation make the time networks more complicated and variable. The “time institutions” (Rinderspacher, 1999) are called into question and eroded (for example, the weekend, business hours, the specific time institutions of each profession). New time institutions appear, for example the flexible work schedule, night-time opening hours or the idea of the “citizen’s day” (Mückenberger, 2004).

The “time institutions” attract the interest of society and families (Rinderspacher, 1999). Time is a resource for achieving set objectives; it also constitutes a cultural medium that has to do with the interpretation and transmission of feelings, with tradition and the transformation of values. The time institutions of post-traditional societies generate new organisations of time through various channels. These new organisations then go on to be components of the daily habits and uses of the members of this society, and they may even become “institutions”. We see examples of their origin in the history of Sunday or the newscast at eight in the evening. Both cases demonstrate that times “are made”, since they are not elements that come given. In pre-modern societies, times were established and imposed by the authorities (the church, the bell at work, the army and so forth) with no tolerance for any critical inquiry. Industrial society produces time institutions and agents that adapt to them. The history of Saturday and the weekend, and of vacations, was the beginning of the time institutions. The agents of time policies were, as a consequence, the parties signing collective agreements and legislators. This explains why nearly all of the time institutions in industrial society were national.

The arrival of the tertiary sector (the knowledge and service society) revolutionises the time institutions of industrial society. It destroys the traditional time institutions —through flexibilisation and the tendency towards the 24-hour society— and creates new institutions. It puts new agents on the scene of shaping time: in the position formerly occupied by the national, both kinds (globalised and decentralised) of agents and forums for decision taking and negotiating now appear. For this reason, organisation of time is increasingly different: on the one hand it is included in the global society, and on the other, it is integrated into neighbourhoods, districts and local communities.

In this phase, such disparate elements as Italy’s “local time management policies” (Bonfiglioli, Mareggi, 1997), time agreements on the local level, citizen days, libraries that open on Sunday, new public spaces, mobility agreements and new territorial agencies like the “time offices” (Mückenberger, 2004; Heitkötter, 2006) may emerge. Time institutions may emerge, but in no way does this occur automatically. Whether the service and knowledge society is in shape for generating new time institutions or that, on the contrary, it sinks into a time anomie, depends on the agents of time policies.

3. The Bremen 2030: a time-conscious city project

The Times of the City project has existed in Bremen since some 15 years ago. Bremen began this initiative by sheer chance. Nonetheless, there was already a certain disposition towards it. The city’s dimensions make a plan for shaping it possible, and it is less exposed to global acceleration processes than Frankfurt (another city the same size). It has an enormous legacy of trust in the treatment of the urban complex, and it is in conditions to undertake cooperative and interactive processes that join politics, economy and civil society (see Mückenberger, 2004). It was conceived at the Bremen Perspectives Laboratory in 1992, following the model of the “time-conscious city”; the Bremen Forum on Times of the City was founded in 1994 and contributed to pilot experiments on schools/childcare facilities, security in public spaces and the modernisation of the administration/municipality from the beginning. It took shape in 1997 with the opening of the first “time office” in Germany at the municipal authority in Bremen-Vegesack. The first large practical study about the times of the city conducted in Germany was the pilot project for equality initiated by Hamburg’s government in 1994, which analysed and transformed Barmbek-Uhlenhorst’s local operating area to respond to the time needs of young working mothers.

The German branch of the European Union project “Eurexter – Time and City Quality” at the Hamburg University of Economics and Politics (HWP) began to prepare project communications and initiatives with Italy in 1991, and in 1996 it organised the Times of the City convention with the ÖTV¹ trade union in Hamburg. That same year, it established a permanent training programme and encouraged implementation of projects and project collaborations. From 1996, with help from Eurexter, they began to put different projects into practice in Hamburg (opening a citizens’ services office in the Harburg district), Bremen (the three actions mentioned), Erfurt (the local administration’s “citizens’ service” and the opening of the Erfurt clinical centre on the neighbourhood level) and Wolfsburg

(the ZeitWerkStadt to mediate the time conflicts that had arisen between the Volkswagen factory and the municipality and the region). As a prelude to the Expo 2000, time workshops were organised in Hanover with the most important public organisations involved with setting rhythms. Starting from the initiatives in the north of Germany, the Expo 2000 The Times of the City work group was founded in 1997, and in 1998 it registered as a participant at the exhibition and developed its activities from 1999 to 2000. The best quantitative result was the “Times of the City” exhibition, which brought some 10,000 people to Bremen’s town hall. Independently of these initiatives in the north of Germany, the model of a “time-conscious city” began to be sketched out, in this case from initiatives of the Office and the Plenary for Women, which was turned into a project in 1997. As the first territorial state in Germany, the *land* of North Rhine-Westphalia set The Times of the City programme into motion, which materialised into initiatives, projects and offices in five different cities. The community time policies found its German scientific plane at the German Institute of Urban Affairs (DIFU) (Dietrich Henckel/Matthias Eberling) with analytical studies from the end of the nineteen-eighties and at the HWP in Hamburg (Mückenberger, 1998; 2000).

A new generation of projects, connected by means of the development of urban perspectives and financed by the German Ministry of Education and Research, had already emerged in Bremen during the phase of the Expo 2000. The Bremen 2030: a time-conscious city project, directed by the HWP in Hamburg and the Institute for Applied Economic Research (IAW) in Bremen, won the City 2030 ideas competition in 2001, and was put into motion as a result. Unlike the previous Times of the City projects, this programme was better integrated into Bremen’s administration. At the top were a project advisory board formed by the two mayors, the head of North Rhine-Westphalia’s Department of Equal Opportunities and representatives from the German Association of Towns and Municipalities and the Ver.Di² trade union. A work committee representing all of Bremen’s administrative areas on the department and bureau management levels took a prominent position; its mission was to assess and give a new boost to all of the Bremen 2030: a time-conscious city initiatives. The coordination centre, established in the Regional Ministry of Urban Development and Environment, moderated the coordination between economy and practice. In short, these inter- and transdisciplinary structures copied the administrative structure required by any project to shape the time policies.

The Bremen 2030 project had a twofold mission. On the one hand, it aimed to forge a development model on the

time policy level suited to the type of city threatened by aging. On the other hand, it sought to establish specific time policy measures that would allow for moving forward towards this model or translate into changing or refining it. Both objectives were achieved by way of the so-called “hermeneutics of planning”. Among the practical measures there were the Bremen-Nord and Bremen-Hemelingen mobility agreements and the development of time structures for childrens day centres and childcare centres near the parents’ workplaces, for example. In tandem, processes of citizen participation specifically to bring about the ideal model of the time-conscious city were put into practice. The “conference on city development”, led by the Ministry of Urban Development and Environment, was dedicated to the theme of the time-conscious city in its four sessions in 2002 (with some 900 participants). In a collaboration initiative between the economic team and the interdepartmental work committee, the Bremen 2030: a time-conscious city project took shape and received final approval; it was then approved by the project’s advisory board. The project stands out, once again, for going beyond the mere approval of a regulatory framework. It is true that it establishes a regulatory foundation for being wealthy in relation to time and at the same time by law, followed by three major reference points for intervening in the time policy; nonetheless, it is also true that key projects are formulated after this regulatory framework that the city is committed to. In practice, this means that the key projects were put forward beforehand by the relevant representatives of the different areas of competence in the work committee, to go on to be discussed in the heart of the committee with an interdepartmental mission. This system guaranteed to the greatest extent possible that the ideal model would be integrated into the pre-existing structures of accountability, but without falling into the monodisciplinary logic of limitation of competences again.

The tendency reports from Urban 21, the Global Conference on the Urban Future (German Ministry of Transport, Building and Urban Development, 2000) acted as beginning points for the model. The cities of our industrialised world correspond to the “developed city characterised by aging” (*Op. cit.*, p. 12) type. Demographic and social development is characterised by progressive individualisation, aging and population decline (in absolute terms); the result is crisis and “deconstruction” of the social security system. Disperse commercial, logistic, professional and residential structures are more and more common; these structures suppose a burden for centres and subcentres (on the economic, social and cultural plane) and they involve an increase in urban land development and individual traffic

in the region (with the known ecological consequences). The processes of polarisation and social disintegration (poverty, drugs, delinquency) threaten, among other things, the traditional model of the European city. Globalisation and the virtualisation of the economy generate tendencies toward acceleration that affect working life, transportation, communication, recreation and family life.

These situations constitute extrapolations of current tendencies. They do not come about automatically, nor do they lack alternatives. If appropriate policies are put into effect (in cities, city-states and regions), they can be decelerated, permanently reshaped and —depending on the case— even avoided (see the contrast between “tendency” and “countertendency” in the Urban 21 world report). The Times of the City programme has been defined as one of these “countertendencies” in this context. 1. The intention is to radically improve quality of life through a structuration of time that is socially and ecologically sustainable and directed at the daily reality of residents and users (integration of schools and childcare facilities, business hours, services, cultural offers and public offices, workdays, transportation schedules for people and goods and so forth). This hangs on making the “city point” an attractive place not just for its users but also for the modern industrial and service sectors, for highly qualified professionals, for families with children, for the young and the old. 2. The work schedules and rhythms are adapted to people’s needs for living, and not the other way around. Without a doubt, this measure benefits people first of all (it improves “wealth in relation to time”, equal rights between the sexes and social cohesion). But it is also positive, and not any less so, for the economy: in 2020, much more attention will be paid to the living rhythms of people who are experienced (due to their age) than it is today. Self-organised working activities and schedules that are conducive to compatibility with family life thanks to electronic support (for example, telecommuting) allow citizens to organise work, social and public time (communication, entertainment, public assembly, sports, spirituality, culture). The doors open for a new “urban culture of time” to be made a permanent foundation of coexistence. 3. The demand for assistance, security, communication and culture generated by the population’s aging and individualisation is satisfied by the synergy that is established between the different time policies. This demand should not become a victim of the distribution of competences between men and women inherited from the past (on the one hand) nor of professionalisation and “voluntary work” (on the other). If it succeeds, it will bring with it personal services of quality that are accessible from a time standpoint; self-help support at time banks, exchange circles and other groups; combination of uses; decentralised urban development (“city of short trajectories”):

encouragement of multigenerational neighbourhoods. 4. The growing attractive force of the city that is polycentric but not anomic (including Thomas Sieverts’ “intermediate city”) creates multiple public spaces, variations on the Agora, that allow and encourage communication, high culture and a culture of proximity, multiculturalism, intergenerational relations and changing the relationship between the sexes. The new culture of time —the copresence of different living circumstances, ages, ethnicities; the copresence of rhythm and calm, of relaxation and tension and so forth— brings the “culture of diversity” to a new level. This diversity reveals that it is absurd from a theoretical viewpoint to discuss a mainstream (*Leitkultur* in German) or even a German mainstream. The European city was found signed up for this diversity, but today it is at risk of disintegration and fragmentation. In this way, without the need to resort to the garrison houses of South American countries or the broken windows theories of the US predicament, polarisation and social isolation, the abandonment and degradation of our city (sub)centres can be prevented. 5. With the increase in the appeal and the day-to-day quality of the polycentric urban space, opportunities for sustainable transportation from an ecological and humanitarian standpoint also increase. All in all, mobility needs are decreased. The combined flows of traffic are revolutionised and become patterns of individualised use (for example, complex systems of modularised and integrated transportation), giving way to renewed development of public transportation. Individual transportation stops being the second option for day-to-day travel and becomes a voluntarily chosen luxury; in addition, we find a basis for environmental sustainability in the eco-friendly car.

With this backdrop, three major groups of objectives for intervention in the time policy are established: urban development, compatibility of time plans in the city and modernisation of public and private services. Each objective is expressed in an eloquent, comprehensive phrase. These main categories of objectives were conceived as normative principles and as groups of areas for implementing specific actions.

1. **URBANISM** has been understood as the following objective: to make daily life in the city and its times attractive for the multiple living circumstances that are intertwined within the city. In this sense, the concept is summarised in: “Cities must be characterised by spatial density and temporal diversity; this makes them living and attractive realities”. Urbanism in this sense requires the physical dimensions of the city to develop and maintain constructive conditions, supply, mobility, economic, etc. networks (Dupuy); these networks must be adapted to the people’s daily needs and desires for integration. Understanding urbanism

as such also requires the socio-cultural dimension of the city to contribute to urbanism as a lifestyle through diversity and heterogeneity, along with cooperation and hospitality. The following spheres of action of the city with the right to time correspond to this range of objectives: regeneration/revitalisation of city centres, districts and public spaces; safety in public spaces; transformation of mobility points and the development of mobility agreements. This is not a closed list of the spheres of action, but rather different aspects to be stressed.

2. THE COMPATIBILITY OF URBAN TIME REGIMENS has been understood as the following objective: to make it so that the variety of time and activity patterns that coexist in the city are seen and recognised as an expression of a rich differentiation process and are perceived and controlled from the point of view of their potential for conflict. The synthetic phrase of this objective was: “work timetables, social times and the time conformation of cities must be adapted to the daily life of each person.” The balance of time regimens appears in a wide range of tasks: making the fusion, mutual stimulation and common tolerance of the diversity of coexisting patterns possible; facilitating a personal-work balance (in other words, a balanced relationship between the time structures of one’s professional activity and the time structures of one’s non-professional daily life: care, games, family, partner, neighbourhood, ethnic-religious community, etc.); the demands and orders of an intergenerational solidarity which is strengthened in two senses: the conformation of the city to respond to the space-time needs of the next generation and the temporal continuance of local decisions that must be taken; universal attention to the integration of gender equality objectives into the actions of conformation and the scope of decisions related to time in the daily routine. In modern conditions of the division of work and urban differentiation, the concept of balance cannot be reduced to a mere form of “harmony”. It must be understood as a conflictive process in which everything depends on two things: a) that capabilities (according to Amartya Sen) and strengths that can bring the conflict to a resolution are developed and b) that the social precautions of moderation and balance enter into play actively and in their most positive sense. Also included in this category of objectives are crucial fields of action in the city that enjoy their right to time: the conformation of school and childcare facility hours and their place in daily time models; the adaptation of working hours and non-professional time patterns; a suitable mobility offer with cultural and health aims and so forth.

3. THE MODERNISATION OF PUBLIC AND PRIVATE SERVICES has been understood as the following objective: to make the centres that offer services to people substitute internal orientation (considering the

production and financing conditions of these services) for external orientation (attending to the daily situations, living circumstances and the needs of users). The synthetic phrase of this objective was: “Public and private services must take the obligations and temporal needs of its users as a reference point and must contribute to generating and promoting quality of life.” All institutions which are present in our urban societies on a daily basis are in full transition towards a modernity whose form has still not been decided. Today all public services — without exception— are concerned in one way or another with the quality of the services they provide. However, it often occurs that quality is considered from a technocratic point of view. This point of view is concentrated on efficiency and effectiveness, which does not benefit citizens in their use of time. To respond to the demand for fairness in the use of time, reflexive modernisation projects must be created that are characterised by two elements: the comprehensive reference to daily quality of life (not only from the private or public service in question) and the interrelation between different service providers (different public offices, public-private associations and so on). In this sense, reflexive modernisation brings an increase in the processes of information, communication and local and regional participation, as well as the generation of trust in the immediate surroundings, as a whole. The following fields of action of the city with the right to individual time correspond to the following range of objectives: concern for the existence, quality and accessibility of important personal services for getting through the daily routine; the adjustment of time structures and the generation of public-private associations and local time agreements.

Ultimately, this group of aims is based on the theory that a “right to time” or “right to individual time” exists. It is centred on the relationships and movements that occur within the immediate local space (the town, city or region); spaces in which daily life is carried out and from which time structures are remitted or derived. There is no shortage of reasons or desires (be they social, cultural or economic in nature) to contribute to the existence of the right to time. Time as a right (“right to time”, “temporal right”) is a subject that is being debated more and more in Europe (Winkler, 1995; Ost, 1999; Mückenberger, Muth, 2001; Mückenberger, 2004); though there are still no relevant social movements. Time problems tend to be perceived and accepted individually. It is not considered to be a transformable or mouldable reality. Time policy as a set of solutions to guarantee the right to have time still lack appropriate support: there are no groups of agents who assert their right to time before those who mark out the economic and political rhythm. Perhaps is it only a question of “time” (see *Deutsche Gesellschaft für Zeitpolitik* [DGfZP] [online]. <www.zeitpolitik.de>).

In this sense, the current city is a flow, given that it houses, in addition to its inhabitants, provisional populations (for example, sales representatives, tourists, business people). In a strict sense, the weight of the urban population is moving away from inhabitants (rates have decreased in the majority of cases) to intermittent users (with increasing rates) (Martinotti, 1993). It is in the large amount of people who use the city where the right to time should be guaranteed.

The model intervenes, on the one hand, to define the right to time by combating three tendencies: depriving people of the authority over their own time; subjecting people to discrimination when using their time; and devaluing people’s concept of their time due to the conditions of its use. It also intervenes so that people may use their time in accordance with their preferences and cultural and social aims. It also acts so that individuals and groups find opportunities and spaces to spend the time they want together. In this way, the city with a right to time recognises a “right to individual time” and creates institutional, cooperative and resource-planning conditions to make it a reality.

4. Bremen and the key projects for the time-conscious city

As regards the time perspective of Bremen, a “planning hermeneutics” was proposed: the model must be designed following a real focus of the project and, in turn, the project plans must be conceived and put into practice taking the model into account. All of this has been materialised in five key projects:

- The urban creation of a “scientific neighbourhood” with an intense technological presence.
- The creation of a media neighbourhood with time patterns that are different from the Fordist patterns.
- The creation of schools as new nodes of knowledge and education that are integrated into the neighbourhood.
- The establishment of new professional structures for time policy in the Bremen administration.
- The creation of childcare facilities close to the parents’ workplaces.

These projects were chosen in this hermeneutic sense to build “exemplary” models that make it possible to visualise the time-conscious city and to make it a reality. In addition, it undertook to transfer them to other cases, both within and outside of Bremen.

From the background of time policy focus carried out in Bremen, this series of key projects stands out for two reasons. Firstly, the approach went much further

than the mere time creation of *in situ* social state services; that is, it has advanced in the centre of the economic and political modernisations. Secondly, the approach was implemented from the same state of planning of the notable projects (whereas before, with the “end of the pipe” system, it only acted in the results phase of the planning processes that had already been completed). This progress is due to two factors: a planning calendar that is to be integral for all the areas of competency and a high-level assessment. However, there is an important disadvantage: Bremen’s focus on time policy and the implementation of the five key projects depend completely on whether outside funding is available. The organisers of the City 2030 project confirmed that the probability of receiving aid from the German Ministry of Education and Research was decreasing rapidly and sought other, external sources of funding; if they had not been able to attain these, Bremen’s time policy project would have failed, despite the advances recorded.

The objective of the **FIRST KEY PROJECT** is the urbanisation of one of the city’s neighbourhoods. The neighbourhood is home to large number of technology companies. This is an attempt to create a time diversity and a spatial density that visibly improve the daily time structuration options of the people who live and work there.

Since its founding in 1971, the University of Bremen has become the largest scientific centre in the northwest of Germany. There are more than 20,000 students enrolled in the 60 degree courses offered at the university’s 12 colleges. Between educators and researchers, there are approximately 1,500 scientists at the university, in addition to the 920 technical and administrative employees. The Bremen Technology Park has been developing right next door to the university since 1988. Over 6,000 people work at the more than 300 companies on the park’s 145 hectares. With a population of more than 30,000 people, the university and the technology park comprise the technological neighbourhood of the city of Bremen. The current tendency towards densification makes it possible to expect that the number of professionals will reach 10,000. The scientific infrastructure is also being completed and (though slowly) increasing in size with the incorporation of new thematic areas.

The university campus nature of the technological neighbourhood (largely a non-integrated location), has brought about the selection of a relatively monofunctional structure in recent decades. Until now, it has seemed that it was difficult to make the urban mix of proximity, density and even time variety—all the functions of the city (except residential)—compatible with the concept of the technological centre of Bremen. Specifically, a large demand for infrastructure and supply services has arisen.

The central aspects are the analysis of the area, moderating the processes and the experimental initiation of projects. The specific problems that the reduced time diversity supposes for the university, the companies, the research centres and the people who work in and visit the centres are being considered. The implantation of concrete time policies impetuses and experiments is being studied in cooperation with the agents present in the area. The starting point of the real experiment will be the new central area of the university. The intention is for the mobility nodes installed there to evolve into knowledge nodes and urbanism that irradiate towards the periphery of the campus and the technology park. In this sense, two aspects will be important: the orientation (What information greets people as they come into and leave the mobility nodes?) and supply (Would enriching the offer with scientific and cultural acts avoid having the campus canteen deserted even on class days during the academic year?). The conformation process will be geared towards participation, as with the time policy strategy the aim is not only to broaden the functional times of the campus, but also to contribute to the consolidation of the corporate identity of a scientific institution and involve it in the cultural relations of its users. A fundamental question is posed: would this strategy of vitalisation based on time policy be possible if there was no mixing of uses that opened its doors to residential use? (In light of the impossibility of expansion and of the geographic location of the campus, this residential use does not seem to be very probable.) Intermediary funding for the project was obtained through an EU programme of cooperation between Italy, France, Spain and Poland, as well as from the rectorate of the University of Bremen.

The **SECOND KEY PROJECT** is dual: the active structuring of an experimental 24-hour neighbourhood with the participation and the inclusion of a mediation procedure to overcome the time conflicts thought to arise in the new media neighbourhood of Stephani. The development and funding of a media centre in this neighbourhood was decided in virtue of a 2003 resolution adopted by the regional government and the Commission for Economic Promotion. Therefore, until 2006, the activities of Radio Bremen (which currently has radio and television centres in the outskirts of the city) and other media activities will be concentrated in the neighbourhood of Stephani. The centre will include a reference centre for the media. From an urbanistic point of view, this will revitalise a neighbourhood that in the past has housed small businesses and that is currently characterised by the presence of multiple empty lots, as well as the entire western part of the old city centre. As regards the restructuring of the old port zone, the media neighbourhood will play an important role in connecting the city

centre and the maritime city. It also marks the western entrance to the old city centre of Bremen. The uses planned will clearly change the nature of the neighbourhood and will influence today’s functions (for example, residential, commercial and office use).

It is foreseen that the media uses planned present a time regimen that does not correspond (or corresponds only partially) to the time regimens of the surrounding uses. Due to this, the following questions may arise: What time regimen will the media activities follow? What potential for conflict with the surrounding uses will influence this time regimen? How can a process of development of a neighbourhood such as this follow—and, where applicable, optimise—the perspectives of time policy? Additionally, the media centre in the neighbourhood of Faulen will not constitute a city within the city. It will instead be characterised by its important interactions with the immediate surroundings and with areas even further outside the city. At this time, the following questions are raised: What surrounding uses will be developed based on the neighbourhood’s special orientation towards the media and the special time regimen of those already there? To which time regimens are they subjected? Will it be necessary for the central uses to adapt to the time regimen? How will public services (such as public transportation) have to respond to the special time regimens to guarantee the operation of the neighbourhood (that is, sufficiently comfortable for those who work in and visit the neighbourhood)? What are the effects on the neighbourhood and the city as a whole?

The objective of the real experiment will, predictably, be to integrate the interventions of time policy necessary for a “modern” neighbourhood with these characteristics in the planning. Among these are, for example, the questions about mixing uses: the integration of residences, childcare centres, restaurants and cultural spaces as benchmarks in an innovative environment. However, also included are the time-related conflicts that will likely arise between a media neighbourhood that is active between the hours of 19:00 and midnight and the traditional residential neighbourhood that borders it.

Aid for the project was obtained from an interdisciplinary plan by the HWP, the Hamburg University of Technology in Harburg and the Department of Geography of the University of Hamburg. Special mention is due to Radio Bremen for their cooperation.

The **THIRD KEY PROJECT** is the structuration of model schools as a new educational reference point. These are centres that, due to their timetables and their conformations, adapt to both the structure of the daily timetables of

the neighbourhood and to the need for continued education with looking towards the future. The educational nodes open the school to the neighbourhood and to the needs for knowledge, understanding and communication of a knowledge society. They will become the point where continued education is available to all ages, all ethnic communities and in all specialities. They are educational centres for everyone; educational points integrated into the neighbourhoods. Their offer is different from the possibilities already present in the neighbourhood (such as neighbours' associations, popular universities, youth centres, and so on). Opening the school to the neighbourhood is being debated and tried throughout the world. Some examples are: in the Netherlands (Groningen: Vensterschool), in Italy (Bolzano: sure path to the school and opening the school's playground to the neighbourhood), in the United States (such as the "knowledge-producing community center" [Carnoy, 2002], "extracurricular activities" [Noam, 2001]).

In a knowledge society, schools cannot be limited to transmitting knowledge only to students, as we can see from the results of the PISA and IGLU studies. The school must include its community (parents, etc.), even more so with immigrant students. It should offer the neighbourhood access to the means of gaining knowledge of the future (Internet, etc.). It should be the communication node for dialogue with the communication and knowledge needs of the neighbourhood. Under these conditions, the school can contribute to the development of potential innovations in human resources.

The offer will include services by and for the neighbourhood (for example, "Turkish cooking for everyone"), training programmes, art and culture gatherings, entertainment options (such as fun evenings), sports and cultural activities, children's activities, evening classes for educators (individual classes) and offers from the local authorities. The educational nodes will be organised in such a way that they are open to collectives that would not otherwise be in school. There will be no barriers, though they will be adapted to adults (chairs, toilets, etc.). The organisation and the offers will be handled by volunteers, local consultants, parents, educators (for example, those who have retired), members of school communities, early-childhood educators, sporting associations and local businesses.

The operation of the educational nodes will be concentrated especially in those times when school is not in session: afternoons and weekends. Because of the educational node, the school will become a vitalising element of the neighbourhood, thus making streets and squares safer and more sociable. In this way, the educational nodes contribute to the creation of "public spaces". And in this way, the school evolves until it is transformed into a node

of the neighbourhood that stimulates innovation and social integration, thus contributing to both the qualitative and quantitative development of the human resources.

Here the real experiment takes centre stage. This is not just a research project, but rather practical, real-life conformation projects (although they certainly do have a scientific basis and will be evaluated according to these standards). The cooperation with the schools in Groningen and in other European countries follows the oft-proven concept of "exchange of good practices" in European Union countries: the concepts and experiences of other successful projects are compared and learned from, using systematic methods. They begin by trying out concrete educational nodes in a neighbourhood, with the objective of reproducing the positive results in other areas in the city.

The **FOURTH KEY PROJECT** is centred on the implications of the time policy derived from the establishment of new structures in the Bremen administration. In a time policy project in the new Citizen Services Centre in Bremen-Mitte, a process of mediation of the services and the timetable offered was carried out. Under my direction, a group of citizens, the management of the municipal administration and the personnel committee participated in the mediation. The process presented an innovative methodology, as it included citizen participation (employment of Peter Dienel's planning cell procedure and of Daniel Yankelovich's Choice Work procedure).

In the process of reforming the Bremen administration, the processes undertaken towards modernising the public services provided offered good hypothesis as starting points for time policies. A special starting point is the Local Services Centres / Citizen Services Centres project, implemented in various phases from 2002-2004 and subsequently undertaken as a new "services philosophy". This is a series of reflections already developed on the consequent customer-driven orientation, a broader comprehension of the use of resources and a thematisation of the special roles played by public service. As regards future development, we find that our objective and field of observation are both concrete and oriented towards perspectivist practice. The focus of the research may go beyond redistributing the time resources amongst suppliers and petitioners, as is attempted in the model under the label "reflexive modernisation of public and private services". Additionally, in other areas of administrative reform, there are other practical anchor points that have to do with different fields of action.

The **FIFTH KEY PROJECT** is looking towards a city that is open to families. Within the framework of Bremen 2030, studies

have been done on the flexibilisation of timetables in childcare facilities. In addition, an initiative of companies and social institutions has been formed from the Bremen Forum on Times of the City: the Hertie certification process, which identifies "family-friendly companies". In addition to the timetables, the possibility of synchronising the opening hours and working hours on a case-by-case basis plays a crucial role. It is a model of opening childcare facilities in order to provide care for children close to their parents' workplaces.

Young parents demand (and rightly so) a society that is accessible to families and that offers them a chance to balance raising children with professional work. We mean both temporarily reducing or suspending one's professional activity to raise children and preparing professional perspectives for the period that follows. According to a study on childcare centres and the mothers' behaviour in the labour market presented by the German Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth in June 2002, in western Germany almost 70% of the mothers of children under 12 years of age who do not work would like to begin some professional activity. The 2002 Shell study shows that today a professional career is just as important for young women as it is for men, but that women do not want to give up having a family for their professional goals.

Companies are very interested in hiring and maintaining qualified female personnel: in the current context of demographic evolution, the labour is tending towards becoming more scarce. However, fewer and fewer companies are able to afford the luxury of doing without women who clearly have great qualifications. A personnel policy that is conscious of the family and is oriented towards equal opportunities makes it possible, especially for its female workers, to balance work and family. In addition to the flexibilisation of work timetables, this policy facilitates individual's reincorporation to the working world after interruptions for family reasons. In this sense, we could talk about the companies' cooperation in the organisation of childcare (for example, opening a childcare facility near the workplace).

Thanks to an initiative by the municipal groups of the SPD and the CDU to promote the exemplary creation of childcare centres close to the parents' workplaces (especially for children under the age of three), the Bremen Town Hall included an entry for the creation of up to 40 places for children up to three years old in the 2003 budgets. The idea behind this was to promote the development of childcare facilities close to the parents' workplaces. The possibility of including part of the state aid in projects to create childcare facilities close to the workplaces, especially for children under the age of three, was offered to those companies,

businesses and individuals that were interested. The funding will be offered within the framework of the public/private association, that is, on the basis of combining public subsidies, contributions from the parents and participation from the company in question.

The projects proactively act on the nucleus of the political and economic modernisation of the Hanseatic city. They are currently in the design phase. In this sense, we could talk about the first steps of time policy planning strategy in Bremen. All in all, the way to proceed in the future (in parallel with the key projects) is towards institutional anchoring of this type of policies in the administration. In Italy, for example, the aforementioned law of 8 March 2000 has made the existence of time offices necessary; additionally, it has fallen to the municipalities to include a time plan in their urban plans (*piano regolatore degli orari*). The conception and the adaptation of these measures for their fit into the German planning system and the pertinent legislation is also one of the missions of the implementation phase of Bremen 2030: a time-conscious city. It is still yet to be seen whether, after an integration such as this, time policy propositions will become permanent (or, in other words, if they will win out over the orientation towards third-party financing and projects).

5. Implications of the key time policy projects on family policy

In Germany and other European countries that have initiated times of the city projects, generational matters and gender equality objectives have always played an essential role. However, the time policies approach is governed by intentions that go beyond this. It includes social infrastructures (full time schools, childcare, care for the elderly), changes in gender roles in the workplace, in the family, in politics and society, company time management, public spaces and space-time conditions of quality of life. All this is the essence of The Times of the City strategies. It is a transforming focus which intends to meet living conditions and individual daily needs. Nonetheless, this aim is not sought through individualisation (in other words, pointing the blame back at those affected by everyday problems), but proposes structural adjustments of space-time relationships between professional activity, personal life and the local environment of individuals, families and groups. This concept can be sustained by just observing, analysing and transforming the sum of these relationships with the aim of conciliation (just as, according to my information, it is used in Italy).

With the discovery of the "time policy" it has become clear that interventions in this sense need a comprehensive systematic focus; if they continue to be a single type of intervention (such as, for example, a

modification in working timetables, public transport timetables or childcare systems) or if they continue to be limited to specific agents or areas of social competence, the most probable outcome is that they fail by having unwanted effects on other environments. The effort to increase quality of life cannot be limited to work organisation, nor paid work as such. It must be undertaken with the wider concept of work, perceiving and acting on these pillars with a look of complicity and a broad perspective in interaction with other pillars. It must also be involved with serious discourse, a generator of action and cooperation with other society-creating agents, in addition to the regular agents, the employers and the state.

These connections can be established systematically if we take into account the context in which the service and knowledge society will be positioned in the city in the coming decades. In this aspect, notable simplifications will be presented in the environments of professional activity, family and local community, as well as effects on the daily routines of inhabitants and users (Carnoy, 2002; Bremen 2030, 2003; Mückenberger, 2004).

The economy and work fundamentally transform their natures. They are no longer limited by their space and time dimensions, they are made flexible and become more and more uncertain for workers (more detail in Mückenberger, 2004, p. 245). Knowledge, "learning to learn" and "knowing how to market knowledge" become an essential element for individuals: men, women, families and even children. Life cycles are losing their traditional rhythms and are accelerated; continuity and rest stages are becoming the exception. The risk associated with (no) knowledge — "left in the lurch" — is a split threat for society. The same occurs with the lack of social and spatial integration of the resident population due to suburbanisation, etc. Social justice problems are associated with this as well, though not exclusively.

Without a doubt, the transformations in daily life involve the opportunity for greater freedom and independence, a freedom that benefits the individual and the group, as well as genders and generations. However, with flexibilisation, acceleration and the current threat to which essential relationships are subjected, individuals and families cannot be left to their fate. If left, the loss of daily tradition will become a permanent stress and progressive heteronomisation.

Families and households now find themselves in a paradoxical situation. In a flexible and individualised working and personal world, more effort is needed when establishing social cohesion (as supporting the "flexible individual", as a "limit" on threatened professional

situations and as an open centre of work and learning). However, at the same time, and due to the same conditions, their support capacity continues to decrease: changing relationships between the genders, divorce rates, increased mobility, a decrease in the birth rates in the national population, changes in households, an ageing population and so forth (more detail in Betram, 2002; Mückenberger, 2004, p. 249). The predictable quantitative retreat and simultaneous ageing of the population make completely innovative measures probable in matters of solidarity, time, communication and daily life. This means that individual organisation of the everyday works as a time balancing game, that the "everyday unit" (Helga Krüger) has ceased to be experimental.

There are many indications that signal that these family situation difficulties will only increase in the future. The consequence could be, in view of the waves of immigrants entering to compensate for the population decrease, a lack of integration and a threat to social cohesion. The tendency towards deurbanisation causes one to fear a return to traditional gender roles. A decrease in the provision of city services threatens childhood development conditions. All this puts the supportive foundations of society at risk. If they are subjected to a more and more noticeable excess in demand, their sources will begin to dry up. This does not just damage social cohesion, but also economic productivity and political integration. However, this evolution is also ambiguous and completely lacking in alternatives. The traditional family is certainly threatened by the overload described, but individualisation does not only mean the quantitative reduction of traditional social forms and the relaxation of social connections that in the past were solid and lasted throughout life. The other side of the coin is being freed from the obligations that it entailed and having the possibility of seeking and undertaking new, more flexible ways of living together and connecting that are freely chosen by each individual. With newly-created ways of living together or ways borne from the extension of existing models (patchwork families, neighbourhoods, specific support networks of particular environments and so on), new opportunities arise that encourage social cohesion and integration. The promotion of time policies consciously affects these opportunities and is one of the ways in which urban development can be utilised.

From the flexibilisation of work, individualisation and pluralisation of essential worlds, new demands on the expectations of the state community (municipal, national and even transnational) are created. However, the community also finds itself in a complicated situation, as it is expected to remedy the gaps that fracture the working and family world. On occasion it is the local communities themselves that deepen or reproduce

these fractures (more in Sieverts, 1997; Mückenberger, 2004, p. 242). Frequently, the informal networks that rest on the family or neighbourhood lose their strength and end up dissolving. Towns, working as spatial units, are at risk in the face of deurbanisation. They lose inhabitants, although not necessarily "users". This increases competition with other points of interest, such as housing, work and leisure. Universal commercialisation subjects towns to high acceleration and movement (of individuals) pressure, which in turn makes them less attractive.

In accordance with current scientific knowledge, it is very probable that the fractures among work, family and the local community will continue in the future and may even deepen. Experts are not clear, however, which of the previous evolution tendencies will be avoidable and which will not in the coming decades. The evolution of professional activity and families is considered to be difficult to reverse: the evolution of the working world due to the pressure of globalisation, the development of essential worlds due to persistent detraditionalisation of lifestyles and socialisation. For this reason, we must pay special attention to possible alternative evolutions of local communities. Perhaps these will be able to develop a greater power of integration ("network cohesion") in this context using a clearer orientation of its everyday policy and time structure, in addition to a higher degree of information, cooperation and participation.

I have recently completed an analysis on the beginnings of the city projects in Germany and Europe that have opted for civil society access to the time policy; I have presented a rather sceptical report (Mückenberger, 2004). The impression obtained is the following: in their role of promoting desires on the time policy, civil society agents are not sufficiently aware and united to develop strength in the face of the agents of "the system" in political and economic spheres. In contrast, the weight of civil society's desires in terms of the time policy should be underestimated; system agents perceive these desires through "sensors" and "antennae" (Cohen, Arato, 1992; Habermas, 1992); that is, with "early warning systems", and they are included in their calculations using preventive legitimisation. In light of these results, for the continuation of the City 2030 project, it seems appropriate to stop primarily seeking the access point of the agents of civil society and begin to seek it in political and economic agents; in fact, this is how it is done in the practice of all the key projects.

Specifically, in the university and technology park project, it is important to integrate a component of the "essential world" into the field of exploration that enables the existence of a "desire for permanence" and "identification". We see this component in other similar cases when we verify that there are people who live on the campus;

as a result of the mixed use, culturally speaking, decisive relationships exist between the genders and generations. If this way of mixing uses is separated due to objective restrictions, the strategy of the time policy will be forced to back substitutes of the local effects of one use mix: childcare, shopping, culture, supplies, etc. without a residential culture. There are also examples of these substitute strategies, as could be the case with shopping centres built in rural areas. The real experiment will demonstrate whether a campus can or cannot position the vitalisation of this type of substitute of essential family life.

Even in the case of media neighbourhoods, there is a threat of a dominant monoculture of young professional men without children. According to what we know about post-Fordist neighbourhoods, productivity and capacity for innovation also depend on the advance of urban cultural and gastronomic offerings. Here the question is whether one can survive in a mix of these (rather functional) characteristics, or if the attraction of this type of neighbourhood also needs the social mix, in other words, a mix of ages and genders: qualified female workers, the possibility of combining professional activity with parenthood thanks to childcare systems, working hours and, ultimately, settling.

The reference point is greater essential and family references, as known by the traditional Fordist school. The question is more to what point these references can be measured with the "systemic" foundations of the scholastic institution: temporary teacher, monitor and administrative personnel systems, regulated by collective agreements, the insurance systems of teaching centre heads, the tendency towards a business economy of company consultants, trade union resistance to volunteers as substitutes for professionals and so forth. Basing the project exclusively on civil society would be unsuccessful. Instead, it seems promising to establish the systemic opening of the school; for example, the Bertelsmann experiment or "extracurricular activities" promise academic success, but they are maintained outside the current educational system despite the fact that PISA and IGLU show that they are needed urgently.

The administration modernisation project also presents implications for family policy. The services offered by an institution must be able to react to the living conditions of its users. In order to interrelate and combine the time interests of its employees and its "customers" (both integrated into family and vital interests), the institution needs new opening and exploration processes, methods of compensation and adjustment of interests; all of which are contributed to by the focus of time policy.

In the project of establishing childcare facilities close to workplaces, a question must be raised: at the end of the day, is this not a simple strategy of work policy? On the one hand, they would be places where children are left (from the employees' point of view); on the other hand, it would be a form of loyalty to the company and its ideology (from the company's point of view). Covering this reality with the label of family policy would prove very short-sighted. In this sense, authentic family policy solutions must be created from the point of view and with the participation of the children involved, with local offers projected that offer independence and cultural balance. The interests of time policy refer to moral and cultural values as well as to economic demands for problem solving. The mission of the real experiment is to test the potential convergence of interests.

In each one of the five cases, the projects are developed as work, local or family policies. Nonetheless, in order to be suitable they need to be extended to each one of the other areas. In this sense, the affirmation that all of these time policies projects have family policy implications is demonstrated. In this necessary extension, there is always a risk: it may be rejected or be carried out exclusively in a functional plan. Frequently, success depends on an interest being able to be expressed simultaneously in more than one language. However, interests must always find a common linguistic level; in this sense, it seems that in many cases the focus of time policy is able to offer the appropriate vocabulary. With all this, the results cannot be clearly predicted in any real experiment.

1 Trade Union for Public Services, Transport and Communication. (*Translator's note.*)
2 United Service Union. (*Translator's note.*)

TERRITORIAL TIME PLAN. POLICIES AND PROJECTS ON TIME IN THE CITY

Sandra Bonfiglioli

Introduction

The Territorial Timetable Plan for the City of Bergamo (Lombardy, Italy) is presented in this article as the most avant-garde and therefore the most representative case of the development of urban time policies in Italy, primarily with regard to the integration of the aspects of time and space in the quality of life. Bergamo is part of the Milan's urban system, and vice versa, in the large regional agglomeration that makes up a continuous multi-polar urban area. The text has been taken from the Plan document with contributions from Gisella Bassanini, Roberto Zedda, Marina Zambianchi (supervisor of the draft Plan), Stefano Stabilini and Laura Brioschi. To consider Bergamo as being the most

advanced case is not an opinion formed for the reader, but rather a specific fact. In Bergamo, the municipal government started to draft the time plan, services plan and general plan of the city almost simultaneously, something which allowed them to search for and experiment with a plan that was both space- and time-oriented and gave the City's Department of Time Management an entirely original role. To supplement the explanation of the events that took place in Bergamo, general reflections on the origin of the time-approach planning, on the interesting parts and on the role of women are included.

1. Preliminary questions

1.1. Which of the city's policies are time-related?

Urban time policies attend to the matter of relationships between individuals' use of time and public timetables and hours of operation. In the context of the city, it deals with the functioning of the city at different levels of organisation; on the one hand, it ensures that the citizens of Bergamo can carry on with their private, social and public lives. On the other, it allows organisations (businesses, families, associations and institutions) to perform their activities.

The City functions from two interrelated angles: the spatial or urban planning order and the time-oriented order or the hours of operations of general services and organisations and working hours. For reasons related to the physics of how we live, urban time policies have become time-space policies, despite the fact that they address concerns and objectives focused on time and schedules in the life of a city.

For a long time, it seemed that city planning, i.e. the design plans for the formation of the city and its spatial articulation, was enough to determine the workings of the "urban machine" and that the role of regulating hours of operation for general services, productive processes and family life could be left to working hours and the 4+4 time standard. Of all public services, transport and public transport infrastructure performed the function of time-space regulators of the social life of the city, by linking city spaces with each other and with extra-urban areas and synchronizing the length of the journey to work with company working hours.

In terms of their function in the structuring of social life, the questions of services and those of "viability" have formed the centre of city planning operations since the post-war period following the Second World War. But the lack of attention on the part of city planning to the time-oriented aspects of city operations can no longer be put off for a number of general reasons that we will set out before specifically analysing the time-oriented problems of Bergamo and its urban time plan.

All things considered, it is not only the fixed public hours of operation for services, organisations and the schedules of the residents of Bergamo that influence their lives and the lives of organisations, but also other territories related to Bergamo's residents, businesses and institutions. Geographers and planners have called the archipelago the urban system. The Bergamo urban system is made up of the City of Bergamo and all of the areas where there are settlements and communities with which the City's residents, businesses and organisations maintain life and work relationships. Building maps of the Bergamo urban system is one of the tasks of the City of Bergamo's Department of Time Management.

Urban space is the public sector's area of responsibility. The rules and regulations related to time planning for the City also foresee coordination of the time-oriented policies in the extra-urban areas. Public action with regard to time in the City is not responsible for existing elements and their quantification such as how many schools are needed, but with building ideal appropriate time-oriented relationships—for example, between the opening times and calendars of nursery schools, employees' working hours, parents' working hours, transport timetables—according to the uses that the residents and the businesses make of time and land. Establishing the number of schools needed is one of the tasks of city planning.

1.2. The Doctrine of Time-Oriented Policies

In Italy, the development of time-oriented policies initially began at the beginning of the 1990s with the City of Milan Urban Time Plan and, later, in the middle of the same decade it spread through Europe. From the first simple attempts at public action, a network of European universities has supported its diffusion and establishment by working in three directions:

1. The building of a *praxeology*, that is, technical tools focused on time-oriented action: chronographic cartography (chronomap of the events, thematic map of urban chronotopes, chronomap of the poles of attraction, *on/off* map of uses that resident and non-resident populations use in the urban areas, time-space maps of thresholds, *on/off* chronomap for safety policies of the public space); descriptive models of the inhabited areas (chronotopes); governance techniques and building joint planning tables; analysis models of public policies; land information systems with time-oriented objectives; and administrative procedures for managing plans and policies.
2. The building of a basic theory, in part interdisciplinary, for focusing research and the direction of the public sector: time-oriented city planning; sociology of

family, land and work; geography of time; chronobiology and ecology of time; public art for the expression of the culture of time, philosophy of time and feminist philosophy. In particular, these theoretical studies now allow us to understand and describe the action of time in urban configuration and morphology of the built city.

3. An extensive atlas of the case studies on the subject of active research that works from within and in synchrony with processes of transformation, that is, neither before, like with the former logic of "first objectively know the problem and then act from certain rationality", or afterwards by distancing oneself and thinking about it theoretically.

1.3. Italian Laws of Reference for the City's Territorial Time Plan

A vast group of laws allows the creation of projects for the management of time in the City:

- Law 142/1990, of 8 June, on the organisation of local self-government, art.36, § third: grants the mayor the power to "coordinate commercial and public services, hours of operation as well as the opening hours to the public of the peripheral offices of the government administration, with the objective of harmonising the complement of services to the overall and general demands of the users".
- Law 241/1990, of 7 August, on new rules pertaining to administrative procedures and right of access to administrative documents, art. 2, § second: introduces the requirement to conclude administrative procedures within a defined brief period of time for each type of act, since the quickness of the response from the public administration is also considered an important factor, in order that citizens avoid negative consequences as a result of unnecessary lost time.
- Law 125/1991, of 10 April, on the positive actions to obtain male-female equality in the workplace, art.1, § second, letter e): points to a reorganisation of work, working conditions and working hours, as a way to improve the balance between family and professional responsibilities and a more equitable distribution of tasks between the sexes.
- Decree Law 29/1993, 3 February, on rationalisation of the organization of civil service and revision of the discipline of public work, art. 5 in conformity with Law 421/1992, of 23 October, art. 2, which establishes, along with general criteria of having to find ways of reorganising the civil service, "the harmonising of the operating hours of offices and workplaces with the needs of the users and with the hours

and civil service of the nations of the European Community as well as with the operating hours of the private sector workplace”.

- Law 285/1997, on provisions for the encouragement of rights and opportunities for children and adolescents that plans interventions “in the central and local area for encouraging the promotion of rights, quality of life, development, individual growth and socialisation of children and adolescents...”. The Law also foresees the experimentation of innovative social-educational services for early childhood (0-3 years).
- Decree Law 114/1998, of 31 March, on the reform of the relative discipline of the commercial sector, art. 11, consistent with Law 59/1997, of 15 March, art. 4, § 4: it introduces important margins of liberalisation with regard to commercial operating hours, requiring local governments to regulate them at the local level.
- Decree of the Ministry of the Environment, of 27 March 1998, on sustainable mobility in urban areas: instituting the position of mobility manager, whose job consists in “optimising” “mobility packets” for the journey to work of people employed in commercial and administrative productive structures of greater than 300 employees and businesses with more than one shop or site located in the same city that exceeds 800 employees overall. The objective is to reduce private means of transport in favour of multi-modal means.
- Revision of Law 142 (la 265/1999): modifies art. 36 —later integrated in the single Text of the laws relating to the arrangement of local Entities (no. 267/00)— and requires the mayor to coordinate and reorganize, “along the lines expressed by the municipal council and in the context of criteria indicated by the region, the operating hours for public and private businesses and public services as well as, in agreement with the supervisors of the other governmental bodies with jurisdiction in the area, the public opening hours of the public offices located in the area in order to harmonise the operation of services with overall demands of the users”.
- Decree 275/1999, of the President of the Republic, on the rules relating to the regulations concerning the autonomy of educational institutions, in accordance with art. 21 of Law 59/1999, of 15 March: assigns every school the authority to regulate teaching hours. With this aim, the educational institutions can adopt all of the forms of flexibility that they consider appropriate.

In 2000, National Law No. 53 was passed: provisions for maternity and paternity support, the right to child care leave and educational training and for the coordination of time in the city. The second part is dedicated to time in the city and requires mayors of cities with more than 30,000 inhabitants to:

- Draw up a Territorial Timetable Plan.
- Institute a Department of Time Management.
- Identify a departmental head in this area.
- Institute a coordinating board of citizen institutions to carry out projects included in the Plan.

Identify two levels of action the regional and the municipal, and include the following articles:

- Regional tasks (art. 22).
- Municipal tasks (art. 23).
- Territorial timetable plan (art. 24).
- Coordinating board (art. 25).
- Public Employee operating hours (art. 26).
- Time banks (art. 27).
- Funds for harmonising time in the city (art. 27).

Complementing Law 53/00, the Lombardy region approved Regional Law no. 28/2004 on Regional Policies for the coordination and administration of time in the city. The Regional Law identifies the coordination and administration of times and operating hours as tools for promoting the equality of opportunity between men and women and quality of life through the reconciliation of working hours, relationships, childcare, education and free time for the people who live in the region or make use of it, including those who do so temporarily.

1.4. Relationship between the Time Plan and City Planning

It is more than obvious that, from a theoretical point of view —since in the daily practices of residents and organizations, the regulation of public operating hours and urban development of the city contribute (in fact, they are integrated) to the defining of a space-time organisation of urban life —city planning and the time plan have common goals and are destined to overlap with one another. The overlap is governed and shared by planners and administrators from different departments and is foreseen in the document of the Plan. The relationship between the responsibilities of the City’s Department of Time Management and the Department of City Planning was very strained until the city plan was reformed beginning in the 1990s and carried out during the first decade of the twenty-first century in all regions of Italy.

The Lombardy region, first with the Law of 1/2001, which instituted the Services Plan and later with Law 12/2005, which

inscribed the Services Plan among the documents that make up the Governing Plan of the Area, made integration of the City Plan with the Time Plan possible. The most significant part of the Services Plan —as foreseen in the Lombardy regional law— is the functioning of the city at different level of associated life. It is the same problem that time-oriented urban policies face, especially those that are structured in a territorial timetable plan. Both are essentially plans for accessibility to services of public and general interest. On the other hand, they have formal powers, tools for action, traditions and social actors with very diverse support.

The urban time policies have come to address spatial dimensions through experience on the ground and disciplinary thinking, something that has given rise to the so-called time-oriented city planning innovations. The services plans have reached the timetable and time dimension under the guise of the concept of service provision and consequently, of opening and closing hours in relation to the new time-oriented profiles of demand. The origins of these two types of plans are different: the time-oriented policies come from a feminist movement in the 1980s “women change time”; the Services Plan has its origins in the disciplinary, instrumental and legislative renovation (primarily regional) of city planning in the last 20 years. The interested parties that come into play in these two kinds of plans are also different. The parties interested in time-oriented planning primarily have interests of ethics and values (new school hours to improve teaching, new working hours for improving women’s jobs and balancing life and work) and this curbs investment, the return on which would be a common good without owners. On the one hand, the Services Plan takes up the tradition of Italian reformist city planning, which, at the time, made services an important city planning issue in the face of territorial imbalances and a new labour market, predominantly female; on the other hand, the approach focused on contributions for improving the quality of services brings about real estate interests, which are the source of power of city planning action and the heart of the game of regulation of private and public interests.

It is clear that the alliance with the Services Plan has been important for the Time Plan since the latter has a weaker capacity for action. The interests of the Service Plan and their operators with regard to time responsibilities were shown with the dialogue. Currently, neither plan is subordinate but both occupy the same level. The reasons for this alliance should be explained and organised.

2. Structural changes and time-oriented conflicts legitimize action on time in the city

2.1. The Social Reasons for Time-Oriented Planning

Many studies (Bonfiglioli, Boulin, Mückenberger in process of being published) have shown that the main structural and cultural transformations that are taking place in society and post-Fordist cities are concurrent with profound time-oriented changes: flexible working hours in the framework of post-Fordist rules of work organisation; desynchronisation of public operating hours systems; increase in the personal mobility, markets and information in the framework of globalisation of economic and social processes and new values attributable to the use of time for life projects in the area of individualisation of behaviours and consumerism.

These processes of change are related to new uses of time and land and with new quality of life expectations by citizens. So the new public operating hours, which are derived from the industrial and service economy operating hours, open up new conflicts related to use and time: between generations, for example, with regard to the use of public spaces at night or with regard to the distribution of intergenerational wealth in the framework of the current welfare system; between clients and employees of services, since the new services hours require new working hours; between non-standardized time for taking care of the family and working hours that are not oriented to the family; between parents, with regard to sharing care for family and between the two sexes with regard to the cultural of personal use of time.

2.2. Building the idea of quality of life in the experience of urban time policies

The idea of quality of life has started to prosper and become more prominent over time. Right from the start in the 1980s, during the Italian phase of the “women change time” movement, the policies on time in the city have been quality of life policies. With this objective, from the beginning, the policies have been differentiated from the contemporaneous movement for the equality of opportunity focused on improving the work-life balance to achieve better conditions for women’s access and permanence in the labour market.

During the seventies, the Law of the Marques (Italy) region was incorporating time-oriented and spatial aspects of quality of life in the first conception of time-oriented city planning: individual and social time cannot be conceived on the margin of the functional organisation of the region, which had not only been generated by public operating hours

systems, but also with city planning ordinances. The idea of quality of life is specified as quality of life in places. In whose name? In the name of the residents and non-residents temporarily present in the same places.

Lastly, reflection raises the question of who is demanding this quality of life. It is not an anonymous individual that has the formal rights of citizenship, a silent component of populations and social groups, but a flesh and blood person in different stages of their life. And it is these talking individuals who, when carrying on their daily lives in the different areas of their habitat according to the use of their time for everyday life, who put to the test the group of formal rights of citizenship, which they enjoy, and the functional and symbolic schemes of the places in question.

The concept of “quality of life” is still not very clear and should be defined further: quality of daily life in different places for a real person who lives there at a stage in their life. What new aspects have we contributed?

1. The changes in the meaning of the expression ‘quality of life’ have placed the inhabitants of a city and their capacity to talk and express themselves at the centre of the conception of time-oriented problems. They have not been put in social groups like women, workers, businesspeople —that are certainly, in sociological terms—, also bearers of time-oriented interests, but citizens of a city carrying out their daily lives: above all, inhabitants. The construction of time-oriented problems begins from a viewpoint “in the shadow of the citizen” and when carrying out actions in his or her life, decides when to “put to the test” the time-orientated and spatial schemes that correspond to their habitat.
2. The beneficiary of time-oriented action is the resident citizen and it is possible and valid to specify characteristics for them up to the scale of the person.
3. The micro-scale of places, where everyday corporal gestures are carried out, becomes more important. The daily level of life is like this. The everyday scale of time use and the spatial scale of the gestural body in the life practices are reciprocally coherent dimensions that are anthropological and related to housing. Both dimensions are also coherent with the thesis that argues that the beneficiary of time-oriented policies has to be the resident. It should be noted that urban time policies have identified the same spatial and time-oriented scales that drew the attention of time geographers during the 1960s.
4. City planning can address a criticism against having forgotten the reasons of the body that has characterised the

post-war phase of regional and city planning, in the interest of a large scale structuralist vision of urban problems.

5. The work sphere and its specific way of regulating working hours with regard to time for life can be theoretically linked with the of life in the area and with its specific form of regulation. The city’s space and time is recomposed of a unique four dimensional time-space if problems are looked at from the scale of the body.

This approach allows us to recompose —more theoretically than through public action itself— the break that has occurred during European history by the lengthy process of separating the work space-time sphere with respect to the world of living practices reserved for actors of social dialogue. In the theoretical field, the social dialogue formally finds a new public sphere of joint action.

2.3. Participative action

Since the 1990s, time-oriented urban policies developed, for example, by the departments of time management of Milan, Bolzano, Genoa, Rome and many other Italian and European cities, have directed participatory projects through the creation of “quadripartite committees”, where the different interested parties sit down and address the adopted measures (for example, commercial operating hours). The members work in accordance with the principles of the common joint action projection. Therefore, the public action follows the guidelines and the so-called *governance* philosophy. This public action philosophy is strengthened by the crossover actions that the Department of Time Management carries out with other municipal and provincial departments and the citizen public administration.

2.4. Morphology of working hours in the field of public timetables

The aim of looking back on the long historic route that has resulted in the current organisation of timetables and the legal and ethical tools that regulate them is to include something that we take for granted and of which we have little awareness.

Time schedules are localized

The concept of localisation of public service schedules contains two aspects: the norms that institutionalise them have value in one area and not in another; regulated activities (schools, industries, families) are localized in space and, in this institutionally defined and spatially limited context, public service schedules “are valid”.

Public service timetable systems

Working hours and, in general, public service schedule hours, are not independent of each other but rather are

arranged in mutually linked schedules (Chiesi, 1989). It makes sense to consider the public service schedules as an elastic network that is modified even though only one of them changes. For example, it is a common experience in family life to adapt lunchtime to a change in the school timetable of a family member.

Public sphere/private sphere

Public service schedules are the axis along which the public and private spheres mutually hybridize, from the personal and the social. Urban time policies apply to public service schedules and, therefore, to the relationship between the private and public sphere, between individual and collective interests.

Flexible Hours

The term "flexibility" refers to a broad range of time-oriented forms of post-Fordist work: the great variety of timetable modules and work calendars for economic activities; the variability of working hours over time that apply to the same employee; the stop and start of women in the labour market as a result, for example, of the birth of a child; the temporality of work hours in the case of precarious jobs; the self-regulation of the employee as to when to enter or leave work, the self-regulation of working hours for many types of freelance work.

Transforming service schedules is a complex action

Transforming public service schedules is not, therefore, a simple action and it is difficult to monitor the impact of the measures adopted in the chain of the time-oriented transformation that has occurred. It is, above all, an action of limited rationality due to the limited observability of the chain of transferences of the time-oriented forms. Similarly, the time schedules are not internalised by the inhabitants of the place, who end up considering them as normal (Tabboni, 1984).

2.5. The interested parties in time management

Not only to have a say but also to plan jointly. The awareness raising process has been slow in many European cities and the planners in the Department of Time Management have given it their maximum effort during the social construction phase of the projects.

The participatory structure of the social construction task has been called the "joint planning board" (Bonfiglioli, 2000) to emphasise that the board is not a place for "win-win" type negotiating between social forces and the municipal government, but rather a place for participative planning between interested parties that know how to assume the role of social actors capable of orchestrating common interests and strategic visions, without even being mediators.

The practice of governance called joint planning was initially created within the time-oriented policies of Bolzano. It had been studied thanks to the systematic work of observation and research carried out on public action and has been theorized in the discipline. Currently, it is an internationally recognised term in the discipline of governance (Mareggi, 2002; Bonfiglioli, Boulin, Mückenberger, in process of being published).

Who are the interested parties, by type:

Educational institutions

Particularly nursery schools and primary and secondary education, have schedules and calendars that are related by networks with families, with working hours of parents and workers and with the availability of women, especially those with families and small children, to enter and remain in the labour market. The experiences have posed the following as problems: the extension of the project of new school timetables and calendars to all schools; the decision that children should be the main beneficiaries of the change in school timetabling and calendars; the creation of two quality objectives, the pedagogic objective and one related to the students' overall living time. There is a strong awareness that there is a relationship between school hour schedules and calendars and women's occupations. In order to complement these new ends, the educational institutions and parents are building a very original network of disciplines, reflections and research.

Commercial entrepreneurs

They have put forward some strategic questions. In the first place, economic development and the future of the commercial enterprise from the long term perspective of a new design for tourist calendars in the area and new time-oriented profiles of demand requiring opening on Saturdays, evenings and holidays.

Secondly, the role of local entities in favour of the employment of women, especially with regard to reincorporation of women into the labour market after maternity and the adaptation of infant services timetables during the periods of extended hours of business operation on Saturdays, evenings and holidays.

And finally, the need to improve services and quality of public spaces: temporary parking for physical access to facilities; presence and good condition of facilities in public spaces, mainly on the street in public squares; logistics of transporting goods to the entrance of the business; innovative services for the delivery of goods.

Contractors

In terms of accessibility to facilities at different levels, the management of personal mobility, the logistics of

transporting goods and the modernisation and integration of services within the businesses. The interested parties who are still unconvinced are mainly contractors and the world of business in general. An appropriate strategy for encouraging their involvement needs to be found.

Mayors

Mayors who defended the urban time policies in Italy and with whom a relationship has to be re-established.

Women

They had promoted urban time policies in the interest of quality of life and the issue of reconciling life and work time.

2.6. Strategic questions of urban time policies

Urban time policies throughout Europe work around four questions of strategic value:

1. Sustainable mobility.
2. The reconciliation of time for everyday life, working hours and personal time.
3. Accessibility to general services.
4. Urban requalification.

Bergamo's Timetable Plan takes these questions as guidelines for their projects and time-oriented policies.

2.7. City planning reasons for time-oriented planning

Globalisation as a form of urban settlement and peripheralisation of the European city

Which elements have research and regional and city planning in Europe have presented as a problem with regard to urban transformation since the 1970s? In summary: globalisation of the city and the new urban hierarchy; the decline of the historical city and urban civilisation; everyday mobility of people and goods that extends through equally vast areas with different spatial scales; the building of new areas; the reform of planning tools and laws; the emergence of new social subjects, especially women, who access public decision making with new interests; new housing practices related to the flow of movement; time-oriented aspects of transformations.

All these elements can be seen to be consistent with the idea that the contemporaneous transformation of human settlement evolves together with the following elements:

- Globalization processes in the economy.
- Post-industrial development that transfers the telematic revolution to productive processes and the organization of work.

- And the social mutations that, at least in the leading regions, are usually given the generic term “knowledge society”.

Consequently, the qualitatively significant beginning of the urban transformation is usually placed in the decade of the seventies, a time when the socio-economic order of industrial taylorism in Europe is declining.

Networks of Cities and Urban Systems

Beginning in the seventies, the new concepts of contemporary urban settlement referred to configurations that do not “have” structure or limits, or a circumscribable sovereignty of their “own”. City networks, urban systems, third generation metropolises (Dupuy, Godard, Roncayolo, 1994; Martinotti, 1993) are concepts that give their name to a type of urban configuration diffused into different regions and regulated, not by a sovereign public institution, but through economic and social exchanges, which highlight its interactive rather than hierarchical character. The design of the relationships is more significant than the physical city itself. According to Gabriel Dupuy (1995) “The pertinent space now is not the continuous space of the classic geographic model but a complex topology of discontinuous spaces, without connections, that establish previously unknown time-space combinations”.

Redistricting

The new geography of settlement and exchange in the area of economic globalisation infers an articulated spectrum —through different scales and legal forms— of local European policies that have the establishment of new “districts” as an objective by the regional government, characterised by some limitations of variable and often time-oriented geometry: “pays”, or time-oriented planning community in France; new design of urban administrative areas; communities of agglomeration; metropolitan areas; multi-regional areas such as Milan-Turin; building of European area on a continental scale on a level with the European infrastructural project, continental areas of free exchange.

Daily mobility in large scale urban design systems of variable geometry

The peri-urban redistribution of population and the growth of the extension of urban settlements are phenomena present in all of the advanced economic regions. The effects of settlements in the area are different due to the regional urban framework and the reach of its network. In a space like France, with an urban network of wide radius and polarity around the Île-de-France, the stitching effects of the peri-urban areas in the form of enormous low density built-up belts are less common than in Italy where medium sized cities can be found every 30 kilometres. Here, saturation of the peri-urban ‘edge city’ is normal.

The resulting morphology of the new logic of settlement is an archipelago —some prefer the term “nebulous”— of densely urbanised areas, with scattered clearings of plural areas on different scales; the connection does not necessarily come from unitary government institutions but through daily practices based on the choice made by the inhabitants of the edge city, of using services scattered through the archipelago. This choice, sometimes called *hyper-choice* (Godard, 1997; Camagni, 1996), generates a zigzagging mobility pattern based on private transport needs. The challenge of the governing powers of the area consists of concentrating on the dispersion, with collective modes of transport, rather than foreseeing and arranging the space in advance.

The concepts of *urban system* and *urban network* within the framework of international thinking about cities and city planning that began during the seventies bring a new angle to the conception of urban settlements that place less value on morphological aspects and values the logic of exchange, of mobility and the connection between city and region. In this context, the exchanges are not the hierarchical kind, as has traditionally been the case between the capital and the province, between cities and rural areas, but rather interactive ones.

Mobility of people and goods is the engine that outlines “on wheels” and with road networks, a new physical (and social?) configuration of quasi urban and informal type urban settlements of a regional scale.

Temporary inhabitants of the urban network hubs

The relationship between uses of working hours/schedules and the rhythms of social time and between these and the expansive logic of urban settlements is well known and there are a number of studies that have described and measured the “study objective”.

As Martinotti says, also referring to the Italian urban transportation system, from the end of the seventies visible signs of the reversal of the secular trend in the dynamics of urbanisation began to show up; in fact, cities on the whole with more than 100,000 inhabitants have stopped increasing in population after a century of interrupted growth (Martinotti, 1993). Martinotti puts forward a thesis on the new social morphology related to a new metropolitan settlement: “I suggest consideration of metropolitan settlement and social morphology that is slowly emerging like progressive differentiation of four main populations that currently gravitate around the metropolis. This is a point of view that is indirectly linked to patterns of use of the space-time resources defined by the Hägerstrand and Pred school and recently taken up again by Giddens” (Hägerstrand, 1975; Giddens, 1984).

It attempts to refocus the urban dynamic from the populations that inhabit the city to the populations that make use of it. “The first generation metropolis is profoundly characterised by the phenomenon of pendular movements ... and of large necessary infrastructures for this type of movement —trains, highways, tunnels, bridges and undergrounds— where the most significant urban investment have been focused during the middle of this century” (Martinotti, 1993). If these swings were strategic phenomenon in the building of the first generation metropolis, the second metropolitan generation is characterised by the use of leisure time. “Individuals and families move around not only by going to work and coming home but also for recreation” (Martinotti, 1993). In short, Martinotti classifies the new social morphology of the new metropolis of the second generation like this: city users, businessmen, swing workers, residents. We are already familiar with the last three. We find the real innovation in the ‘city users’: “the new temporary population of urban consumers that intensely, and sometime brutally, use the city and its public spaces” (Martinotti, 1993).

The city of time

This is not only a question of gigantic population flows. The growing mobility of people and goods is building its city, a city of time:

1. The historic centres of the cities, places of temporary presence of the *city users* or urban users.
2. The *cities of art*, like Venice, temporarily inhabited by cyclical populations according to the rhythms of cultural and entertainment events.
3. The *university cities*, like Urbino, inhabited by semi-permanent populations continually renewed through the annual cadences of economic activities.
4. The *tourist cities* that duplicate historic cities, like Rimini, one permanently inhabited and the other seasonal. Rimini is a double city, the “summer” part, which opens four months a year, is larger in volume than the residential sector.
5. The *seasonal cities* of tourist complexes.

3. A heritage of civil consciousness that has to be evaluated in the city of Bergamo Time Plan

A HERITAGE FOR LOCAL AND EUROPEAN USE

The originality of the dialogue among some of the social actors and the local government of Bergamo for including the timetable plan in the public agenda —and the continuity of the route taken over ten years— has resulted in an increase in civil

awareness. The research promoted by the Regional Council of Lombardy and carried out by the Irer Regional Institute of Research in 2004 highlighted the originality of the path taken: "The urban time-oriented policies in Bergamo (113,143 inhabitants, 2001 Census) have a totally unique character within the national and Lombardian scene. For more than a decade, these policies have been shaping constant stimulation of different subjects from civil society, specifically, women, with regard to the City government" (Bonfiglioli, Mareggi, 2004, pp. 227-254).

This accomplishment is completely original since, leaving aside the case of Rome's plan at the beginning of the nineties, where the start-up was promoted by the Mayor and by a forum of women, in all Italian and European cities the initiative was in the hands of the politicians elected in the heart of local organisations, generally women, often accompanied by brilliant planners. Only afterwards, did the initiative receive local support from women's associations, unions, businesses and the university; in other words, it received support from the *pioneers* that acted as consultants on the subject of innovation and emerging needs already existing within the unions, businesses and the university. These individuals had made possible the creation of an idea and of a need for quality time that was growing in Italy in the middle of the eighties—and was expressed in a lengthy movement of active women in the area of family and work (double presence)—transferring the idea to the field of public policy and specifying management content and modalities.

Outside Bergamo, there are no such homogeneously «socially constructed» creations in any other European city, that are uninterrupted and culturally sophisticated in terms of the conception and the practice of quality—whether it be from city life—and their timetable and other time-oriented aspects.

"We wondered who decided on these schedules and working hours and we discovered that there was no kind of coordination ... And what if we shared our needs in order to redesign the City's timetables?"¹ This proposal, extracted from the founding document of the urban time policies in the mid-eighties, has been adopted by the union and by the women of Bergamo as an itinerary for reflecting on services of general interest and working hours as part of their operation: a) structure of the personal ways of life, b) structure of the city's morphologic and city planning schemes (this is perhaps the hardest aspect) and c) as a resource for improving the quality of life and the city aimed at the social and personal objectives of its citizens. The itinerary for the interpretation of social demand, drawn up from a project by the women and the union, used a completely original method for getting citizens' networks and institutions that have

actively participated in the improvement of services that make daily life easier, to "talk" to one another.

The Council of Women, in the new city government's document of mandate for 2004-2009, is made up of 50 women representing 38 groups and associations, 5 municipal council members and 7 division council members. The document does not specify the party affiliation of the members or the interests represented. This is because no single interest is represented, but everyone works on building a new public space for citizens. At the heart of this new public space for citizens it is possible to deal jointly with the living conditions (services and systems of public operating hours) as well as working hours that regulate—designating the times needed for use of personal life—the personal agendas of citizens of any age and sex. And the value of this policy design is found in the reunification, in the area of knowledge and of public action, of spheres of living (in the region) and of work (within the space dedicated to this).

Life and work are spheres that were separated from one another during long periods of history. The stimulus for the division into two spheres from that which in the life of an individual seems an inseparable continuity is verified through the designation of work as the public sphere par excellence and life practices as the private sphere. Those who drafted the founding document of urban time policies considered the combining of the two spheres as necessary as a *sine qua non* condition for making the creation of the idea of quality of life time possible, where life time does not mean, as it usually does, additional work practices—outside the work sphere—but the complex configuration and restructuring of personal time for living, made up of time for the family and social relationships, for working hours and for time set aside for oneself.

Here is the definition of the concept of "time for oneself": "Asking for time is not just the need for free time and self-management, for equitable subdivision of roles, it is also valuing that which women know, desire and create with regard to individual and collective time and the transformation of this in a policy project".²

Recently, the Council of Women set up four commissions and two sub-commissions in the following areas: family and citizenship; childhood, minors and family; maladjustment within the family, with particular attention to women; the elderly; quality of life and time policy; culture and communication and participatory democracy.

It is easy to note the extension and articulation of the topics taken on for reflection and agreement. It is important to emphasize that no subject is closed in itself, but that all are related

to the meaningful nexus of life: as an environment (the family), as a "layout" (quality of life and time-oriented policies) or as a relationship with the body (the elderly). The focus is not oriented towards the solution of the problems by focusing attention finding the fastest and most efficient operative solution to a problem. In any case, it is inspired in the culture of planning that draws attention not towards the solution but towards the construction of the problem, which has to be cultured and polyhedral. And the construction of the problem is at the same time a social and cultural process and an expression of interests that are not seen as banal. It is a focus and a practice of governance initiated by Bergamo social actors through real public practices well before the term and its techniques were expanded by refined discourse. The construction of thought and the public sphere carried out by these social actors has become a method and knowledge. This has prevented the request for public action set out in the policies from slipping towards the regional union activity directed at women. In this sense, women are considered as a social category without rights of citizenship that have to be compensated. Women have done more: they have acted as social actors characterized by civilizing thinking and not subordinate to particular interests, in other words, they act as a subject that is starting to create itself.

What type of understanding has been built as a result of this relational way of working, which encourages *direct expression* from those that act and *theoretical* thinking in order to answer the questions? Obviously it is not an objectifying understanding as occurs now with disciplined methods of scientific observation of a subject under study, present and external to the researcher. The Bergamo social actors have worked for 10 years to apply a living understanding. They can be called experts without necessarily being specialists or generalists removed from the contexts. It is an objective understanding that can be transmitted and transformed with experience by the person who receives it and "adds their own contribution"; an understanding that is scientific because it is the result of observations, systematic thinking, controllable rational processes, and arguments subject to criticism based on theoretical academic references controlled by active scientific communities. It is an understanding that can be "moved to situations" and there it is adapted, because it is not built from without but within contexts and operators. It operates through the presence of a person that was there and is still there and not in accordance with a schematic mission, responsibility, job or timetable.

These facts are not the result of luck or a naive itinerary. Both women and unions have participated, from the beginning of the nineties, in training courses dedicated to the relative disciplines, to time-oriented

policies and to the construction of the problem of quality: time-oriented city planning (Sandra Bonfiglioli and the workshops of the Politecnico di Milano and School of Architecture and Society at the Piacenza campus); family sociology (Belloni, Bimbi, 1997; Saraceno, 1983; Balbo, 1987); land sociology (Zajczyk, 2000; Martinotti, 1993; Colleoni, 2004; Nuvolati, 1998 and 2002). Through these dedicated Italians, international references have begun to circulate: the geography of time, the analysis of the use of time, the sociology of work of Jean Yves Boulin and Ulrich Mückenberger.

It is important to note that in Bergamo the awareness of both women and unions is far from problematical partisanship. On the contrary, is precisely because these social actors look at things from a clearly defined point of view, they address general themes from a political perspective (in the sense of polis) that is distant from private interests, they are able to orchestrate their own interests with the interests of other actors and to create a general view of the problems.

The programmatic document corresponding to the 2004 elections of the Council of Women began by evaluating the public heritage and the city as a archive of the heritage “The city is a social heritage and a resource” (Council of Women of the City Government of Bergamo, 2003, p. 1) and continues by stating that “Women’s point of view is fundamental for the improvement of the overall quality of life. Women are the individuals most harmed by the “burden” of a poorly thought out city and also the individuals most at risk of impoverishment, whether economically or psychologically... The culture of women has to be transformed into a “reference” for governing the city. This means ensuring that the policies relating to everyday things that do not exclude new and important projections, but rather that they are closely linked” (*Op. cit.*, p. 2).

“THE PROBLEM IS NOT HAVING MORE TIME BUT MAKING ONESELF THE MASTER OF ONE’S TIME BY EVALUATING ALL OF LIFE’S PHASES”

Here they implicitly find a critical evaluation of the current form of the welfare state based —with regard to the reference to the balancing of life and work time— on the logic of time-saving involved in taking care of the family with the objective of making the incorporation of women in the labour market possible. Is the only applicable way of reconciling life and work time that of saving time in family activities by externalising them from the family environment and placing them in the hands of children’s services?

In 1991 the women from the Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta had already expressed a series of impartial plans that included the seeds never refuted on the route adopted in

the following study: “To argue about the concepts that constitute the premise of a “different” culture: daily life “time”, from the past and from memory, from urban and domestic spaces in order to plan a “new” city, a new organisation, a new personal and social space (...). Starting from the comparison of women, the interdependence clearly emerges between their lives and the lives of other individuals, between their needs and the needs of others; it is clear that the proposals of the women could bring together and take on the needs of everyone”.³

4. The Time Plan compared with the Services Plan and Regional Government Plan

The possibility of establishing space-time focus in city planning practices and tools finds favourable ground in the Lombardy region after the practically simultaneous enactment of three laws:

- LR 12/2005 by the regional government that renews the action frameworks and tools for regional and city planning at different levels and that, in particular, establishes the Regional Government Plan tool for city planning by replacing the General Regulating Plan;
- LR 28/2004 that regulates the policies for coordinating and administering city time schedules in a Regional Time Plan;
- LR 1/2001 that establishes the Services Plan and afterwards, with LR 12/2005, that includes the Services Plan among the documents constituting the Regional Government Plan, thus enabling integration of city planning and the time plan.

According to these three laws, the subject of quality constitutes an explicit end-aim that allows us a glimpse of the chance of an alliance. What does it mean to think about and plan quality services for the today’s city? What elements can be obtained from the experience of time-oriented policies and where should they be included in the regional government plan and its services in particular? The municipal administration of Bergamo adopted the Services Plan and the Territorial Timetable Plan in its programme guidelines as priority operations for drafting the Regional Government Plan. It also initiated the respective planning processes for 2003 and 2005, respectively.

The Regional Government Plan for the city of Bergamo was, on 2008, in the drafting phase in parallel with the Services Plan and with the creation of the Time Plan.

4.1. The Concept of Quality in the Lombardy Region Services Plan

In the Services Plan, quality has been introduced with the sense of “benefits”, in contrast to the consolidated practice of thinking of service provision mainly as an area of public provision in terms of quantitative standards.

The Lombardy Regional Services Plan breaks away from this by introducing the following elements:

1. A new definition of service, not only public but one that expands the concept of public and general interest and consequently managed by private individuals.
2. The possibility for each administration to establish the minimum parameters of service quality, by also including within them non-localized services (such as those related to social assistance not given at the main office) by pressuring with the objective of converting the Services Plan into an integration tool of the different sectional plans.
3. The need to think about the types of services as a function of new lifestyles and new ways for both residents and temporary visitors to use the city.
4. And the determination of the quality of services with regard to ideas of accessibility and the possibility of enjoyment that, from the individual level of functioning of each of the services to an overall city-wide and regional level, transforms the Services Plan into the city’s primary governing tool — the heart of planning for the city.

The *standard* notion changes and extends from public services to all public and general interest services by requesting from municipalities the choice of services that are need to be taken into account when standard are calculated. It should be made clear that the possibility of also including series of services, not offered under specific structures such as social services and assistance is also under consideration.⁴ The introduction of the concept of *quality* in regional government is significant and opens up a vast space for initiatives and experimentation — beyond the prescriptions of the law and suggestions given on how to start up and create the Services Plan. The quality of urban life is explicitly planned as an global objective and the Services Plan becomes a decisive tool for predesigning and applying it. In particular, a “standardised” quantitative provision of services is not enough to respond to the demands dictated by new lifestyles and new ways of using cities and the region.

1 Proposal from Law promoted by the Committee of Women that belonged at the time to the Italian Communist Party, reprinted 1990 with the title *Women Change Time. A Law for Humanizing Working Hours, City Operating Hours, Pace of Life*. First signer: Livia Turco.

2 Carmen Plebani. Introduction to the reports presented during the course Demanding time. Understanding, designs, project of women relative to time, Fondazione Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta, final document. Bergamo, May-June 1992, p. 2.

3 CAMINATI CREMASCHI, L. «In Allegato». In: *Chiedere tempo. Saperi, desideri, progetti delle donne intorno ai tempi*, Bergamo: Fondazione

Serughetti-Centro Studi e Documentazione La Porta, May-June 1992, p. 38. In the current version available of this document includes the contributions during the course Carmen Plebani, Lidia Menapace, Marina Piazza, Rosangela Pesenti, Paola Manacorda and also the contribution of Nadia Favalli of the group "Women, time and the city" in the introductory seminar "proposed law on time", organised with the wome from FIOM Bergamo 26 February 1993.

- 4 The deliberation broadcast by the Regional Council from 21 December 2001 n.7/7586 "Orienting criteria for drafting the Services Plan" talks about services "not coinciding with the existence of appropriate structures". Karrer and Ricci highlight a coherence between the reposition in the city planning area of the subject of the planning of services and some legislative arrangements inherent in social and health care (Decree Law 299/1999 and 328/2000) stressing two aspects: the search for integration between the functional dimension and the spatial dimension in social planning (increase the range of services, of the ways of providing them and at the same time introduce the tool of regional area plans as a substitute for the previous structure for a local unit); the opportunity that the Services Plan constitutes the tool that integrates city planning and social planning. KARRER, F.; RICCI, M. *Città e nuovo welfare*. Roma: Officina, 2003, pp. 17-37.ç

UNLOCKING TIME. FROM MANAGING EVERYDAY TIME TO TIME-RELEVANT CITY PLANNING

Luc Gwiazdzinski

*Le temps est femme
Il a besoin qu'on le courtise et qu'on s'asseye
A ses pieds*

Louis Aragon

The fast evolution of our relation to space, time and mobility, coupled with the widening gap between *urbs* and *civitas* is forcing researchers, technicians, town councillors and citizens into a radical change of approach. Based on the research and experimental work carried out on the subject of time, space and mobility in France and in Europe¹, we now propose the use of an alternative approach and a different access key to the concept and construction of the city of the future: "the key of time". The matter of urban temporality and pace is subject to a natural division and transcends disciplinary, organisational, administrative, public or private sector boundary-related issues whilst pushing towards the creation of natural partnerships. A measurable dimension, the matter of time is one that both interests and concerns all of us. The temporal approach enables an accurate observation of urban customs and practices. It promotes participation whilst allowing the progress of adapted experiments aimed at achieving a more human, accessible and hospitable city.

Do not ask us to define time; Saint Augustine himself gave up trying to: "I know what time is, but only until asked

to define it". It is easier to highlight the changes that affect time in our lives, our country and our cities. In the face of increasing complexity and the requirement for participation and proximity, it now becomes possible to maximise the benefits of the keys of time. Employment, transports, services, development, equality, attractiveness, quality of life: sustainable development is also a matter of time.

A RESOURCE THAT OUGHT TO BE MOBILISED. The constraints that weigh upon our urban societies require an increased awareness of the concept of "resource" and a shift from a financial operating account to a societal balance. There happen to be three fundamental resources that operate in this manner: energy, time and space. Local energy driving forces are insubstantial and spatial resources are increasingly limited. Time resources remain still; their merit being that these can work around the other factors and place man at the heart of the matter in hand. What we propose is to make use of the time key and to favour the approach of the metropolis as a spatial-temporal system. The time resource, universally based on the 24 hours measurement system, can then be adapted to diurnal, nocturnal, monthly, seasonal or annual patterns. It can work around basic energy and space resources in order to bring about a new spatial and functional metropolitan structure, a "chrono-adjustment" or "chrono-urbanism" that leaves room for new regulatory concepts.

NEED. The consideration of the time aspect in urban planning and management is an actual need. The city at work clashes with the city that sleeps and the city having fun; these are not compatible. The traditional conflicts that used to revolve around the allocation of space are now centred on the effective use of time and the management of urban rhythms. In the face of the fractioning of space, temporality and mobility, taking the time factor into consideration with regard to urban planning has become a necessity.

In a polychronic city, traditional conflicts that used to revolve around effective use of space now also revolve around the management of time and urban rhythms. We mustn't hide behind so-called great principles, we must open our eyes! We must ask questions regarding time in the city in terms of public space, whilst ensuring that in the absence of debate; the decision does not rest upon the weakest, that is, those who have no choice.

OPPORTUNITY. Time is one of the rare stakes in public politics where responsibilities are transversal. Both nobody and everybody's domain, time is one of the only topics that truly allows to enter a debate involving all protagonists, whether public or private, without leading to either tension or withdrawal behind institutional frontiers. The question of time requires partnership

across the board, from the observational stage through to the experimental and evaluation stage. Time is an opportunity, a measurable dimension which places man at the very centre of the matter in hand, and naturally so. It is an opportunity.

PROCESSES AND TOOLS TO BE DEVISED. We must now seek to define the methods and tools required for a balanced spatial-temporal adjustment, as much within population centres as on a city network scale. It is a question of both protecting periods of time and the autonomy of time, of designing the different sectors of the city according to their temporal profile and achieving a strategic steering of current trends in order to achieve the intelligent management of urban operation. It's a matter of pace.

1. Long forgotten

Space and time are familiar references, a framework within which we interpret our perception of the world that surrounds us, especially with regard to movement. Space is temporal by nature and time, especially seeing as these two factors constitute the basis of our social life. Time and space nevertheless tend to be analysed separately. Time has long been overlooked in the traditional approach to cities and territories, except with regard to historical aspects.

SHORTAGE. Existing approaches to urban time tend to be limited to their own disciplinary object: working hours, leisure time, family time, time devoted to education, etc. without any actual links with space, although all of our activities consist in the use of space and time according to chosen actions and objectives. In the days of the Revolution, weren't the different Départements² defined according to horseback travel journey time? And isn't it so that today we measure the country in terms of hours and minutes rather than distance? Although it seems rather banal to evoke these space-time connections from a philosophical or physical point of view, approaching the city in terms of time and space is far less common. Thought struggles to juggle all of those dimensions whilst cartographers remain puzzled with regard to their possible representations. In order to overcome these issues, we must strive to imagine the city as a four-dimensional entity, a labyrinth in which individuals can move around according to lines previously established in both time and space. This is a tricky operation as the urban maze undergoes constant shifts and transformations. Time has long played the part of the poor parent in reflections regarding city operation, adjustment and development for the benefit of infrastructure. Material aspects have overtaken the human aspect, which is confined to social policies. The temporal dimension has been neglected by town councillors and developer-contractors despite constituting a key aspect of urban dynamics. Up until now, we have mostly

quadrated time in order to maximise its use in a manner not dissimilar to the way the high-speed train has shrunk the maps of Europe.

A NEW INTEREST. The reverse procedure, which consists in quadrating time in order to apply an effect on the use of space, is more unusual. Lately, and as a result of the mutations that affect the pace of our lives and cities, the temporal dimension has become the object of new research, and on several European territories, experiments are being developed in order to improve quality of life and attempt to reconcile family and professional life. Whether a gadget or a necessity, a fundamental phenomenon or a simple trend-related effect, many are those who now take an interest in the alliance between space and time. About time too.

2. A recent awakening

CHANGE OF PACE. We aren't always aware of the disruptions that affect our everyday schedules. In less than a century, working hours have halved whilst life expectancy has risen 60%. Free time has been multiplied by five and now represents 15 years in a lifetime, versus three back in 1900. The average amount of time spent sleeping has decreased from 9 hours in 1900 to 7 hours 30 minutes. The silent revolution is gathering speed. The pace of our lives is rapidly shifting under the effect of several phenomena: the individualisation of behaviour, widespread urbanisation, tertiarisation, the decrease in working hours and the gradual synchronisation of operations on a worldwide scale. In addition, new technologies give us the illusion of ubiquity and the eager consumer wants everything and wants it right now, anywhere, without any effort involved. This tireless race gradually nibbling away at our siesta, suppers and night-time leaves no room for rest.

The IT revolution and technologies have radically impacted our approach to time and space. Businesses are now organised into three eights on a planetary scale. Both producers and consumers are gathering pace. Urgency, an exacerbated competitive spirit, aggression: we all display the symptoms of the "chronos syndrome" or "movementism" (Taguieff, 2001) or "ergostressie" (workload induced stress) (Lasfargue, 2000). Anything goes, as long as it speeds things up. On a more general note, the dictatorship of urgency, the hypertrophy of the present and the overvaluation of the past that characterise our society are coupled with an inability to conceive the future and to look ahead to build our future. We certainly struggle to follow Cervantes' recommendations to "give time some time".

CHANGES IN ORGANISATION. One of the consequences of those mutations is that the rhythm of our territories is changing. A

concomitance between space and time has given way to an explosion combined with a new temporality. Progress is especially noteworthy in the realm of transport where non-commuter travel is on the rise and of increasing complexity, variation and randomness; zigzagging (Bonfiglioli, 1997). Commuting now represents no more than a quarter of travel, whereas leisure travel has soared. Rush-hour-like phenomena spread as hollow periods lessen. There is more traffic, in every conceivable shape and form, in every direction, for all sorts of reasons and all day long. Urban activity is stretching later into the evening. Night-time economy is growing (Gwiazdzinski, 1998). Weekends and Saturday afternoon in particular are becoming a hyperactivity hotspot. In summer, only the period between 15 July and 15 August still endures. Work no longer synchronises city life and the time when the 8 am-midday, 2 pm-6 pm schedule ruled both our private and collective lives is a now thing of the past.

DESYNCHRONISATION. The way our countries, population centres, towns and villages operate is increasingly unsuited to this evolution. Although we may sometimes live in the same country, work for the same companies, live in the same apartments and sometimes share the same family, we barely cross paths due to conflicting schedules. In the absence of shared work or eating schedules, devices like the freezer, VCR, microwave or mobile phone allow each and every one of us to organise life at our own pace. In the face of this fractioning of time, only an increase in scheduled or irregular events, concerts, sports events or festivals allow all or part of a city to get together and to maintain a semblance of social ties (Gwiazdzinski, 2005). Demand is broken up and diversified whereas urban activities on offer, administrations, businesses, services and transports remain, to a large extent, structured according to traditional rhythms. The extent to which socio-cultural centre opening schedules coincide with demand is decreasing.

TENSIONS AND CONFLICTS. Though united by information, seldom has man lived through such dislocated temporalities. Our schedules crumble in the face of this desynchronisation, making us tense as we constantly zoom from one part of the "split city" to another, umpiring between our status as citizens, consumers, parents and employees. For most of us the race against the clock starts in the morning: dropping the children off at the crèche or at school, getting to work, doing the shopping, carrying out admin chores... Nobody has the same rhythm of life any longer, nor the same schedules. 35 working hours, flexibility, and mobility: private time has become individualised.

Everyone tries to juggle this new timing which causes a clash with the more traditional schedules of collective life, administrations, public and private

services or even transport. Services are no longer apt, whether in terms of the way they operate or their schedules, thereby forcing citizens to constantly umpire between their family, professional, social and personal life. On another scale, holidays are spread over the course of the year and employment with atypical working hours (at night, on Sundays...) is now commonplace. Night-time sales, late night openings, Sunday shopping, women's nightshifts: all of these bear witness to a profound shift in our lifestyles which we have not always wanted or even chosen.

The stress and violence that are so frequently reported can also be explained by this difficulty in managing private and collective time as much for adults as children.

NOVEL INEQUALITIES. This temporal organisation which has taken over from "church time" and "factory time" offers opportunities to some, but gives rise to further disparities between individuals, populations, organisations and territories.

The acceleration of social times spares no one, neither children, students, workers, parents nor pensioners, but not all populations are equally affected.

The "shears of time" create new disparities based on age, gender, social conditions and geographical location, amongst other factors. This has a particularly marked effect on women who are forced to work double shifts. Those who complain about being overworked are increasingly numerous.

On some individuals, overworking can lead to depression. On another scale, not all businesses and organisations resist those temporal transformations, the pressures of real time and networks.

Those changes lead to self-questioning and make us all schizoid: the consumer wants all of the benefits of a city that opens its doors non-stop, 24/7, whilst employees would rather avoid working atypical hours, that is, Sundays or at night.

3. Budding time policies

Faced with such changes, shifts and contradictory logics, territories naturally turn into battlefields, areas of conciliation, research and experimentation.

3.1. Mobilisation on a European level

In the mid-eighties, Italy became one of the first ever countries to try and work towards a better quality of life and increased autonomy for women. The State and local communities introduced an actual policy of time and Law 142/90 empowered the Mayor with the competence to coordinate schedules. Public Time Councils, Schedule Plans, Time Offices bringing together all local key

players were set up in order to improve schedule coordination. In some cities, there are Mobility Pacts in place that allow to desynchronise schedules from professional activities, thereby improving traffic.

Zeitbüros have been created in hundred of cities in Germany, whereas in the Netherlands, territorial adjustments are being carried out whilst taking into consideration the time required to access the various urban operations.

In France, with the support of the DATAR (Delegation for territorial planning and regional action), several cities and territories have now initiated temporal policies. Following in the footsteps of Saint-Denis, Poitiers, the Gironde region and Belfort territory, the cities of Paris, Lyon, Marseille and Rennes have set up time offices, time agencies and time-centres. Based on a comment about social times, the unequal distribution of chores between men and women, the harmonisation of schedules and a better operation of public services, observation and negotiation tools have been developed and experiments launched in collaboration with both public and private partners (service, transport and crèche schedules...) and this approach is finding its way into other public policies.

3.2. An original experiment: The Centre for Time and Mobility

Amongst the experiments carried out in France, the one initiated and supported by the Belfort Territory, a Département in North-Eastern France, is without a doubt the most original to date.

Created in 2001 as the result of respective territorial proceedings entitled *Carnets 2010* during the course of which the question of temporal pressures was raised, the Centre for Time and Mobility has brought innovations in several different areas:

- In terms of the size of the territory involved, seeing as the organization's scope of action was a département, the Belfort Territory, a county even, namely the Aire Urbaine which groups about 350,000 inhabitants, whereas other time offices focus on one single main city.
- The shape of the organisation, an association presided by an independent figure whereas elsewhere, this was but a municipal service.
- The topics raised and work in progress which from the very beginning intersected with the issues of both time and mobility;
- Cooperation work initiated with the various communities on the territories: the Départements, communes, intercommunal operations (...).
- The importance of cooperation initiated with two key players: the companies

based within the Aire Urbaine (PSA Peugeot Citroën, Alstom, General Electric...) and the "Université Technologique de Belfort-Montbéliard".

- The importance of the tools developed in order to depict both time and urban mobility.
- The importance of the multi-disciplinary team of about 20 people, in contrast to one full- or even part-time post allocated in time offices.
- The size of the budget (almost €800,000) and origin of the resources: only 20% from official aid, in the shape of an objectives contract with the country, the rest in the shape of services by businesses, corporate bodies, foundations and national and European research programmes.
- The operative characteristics of own services rendered: from the research stage through to the implementation of the service.
- The innovations contributed to numerous areas: cartography, the raising of user awareness, co-construction of adapted solutions and sharing of skills with other parts of Europe.

Amongst the numerous projects in progress in equally numerous areas, from observing to raising awareness:

1. Devising suitable spatial-temporal measuring tools (maps).
2. Organising Public monthly forums on time and mobility in order to raise awareness with local key players and draw attention to problems and related issues.
3. The implementation of actions and solutions suited to the citizen needs:
  - The PSA Peugeot-Citroën (15,000 employees, 340 hectares) business commuter plan which has allowed the improvement of worker mobility in urban areas.
  - Evening and night-time mobility services for young people.
  - Bonal stadium access plan which has enabled improved mobility and access to the Sochaux football stadium: customized trains, new bus transport network...
4. Sharing skills
The newly developed tools have been adapted to other territories in France and in Europe:
  - Measurable and participative actions for nocturnal city travel for the time offices of Rennes and Lyon, also Lausanne, Brussels.
  - Creation of a Night-time observatory, for the city of Brussels amongst others.
  - Administration travel plan for the General Council in Essonne in particular...

5. Organising international events
The structure has also contributed to the large scale dissemination of savoir-faire through the organisation of several international events:

- L'Université de la nuit ("The University of night") in 2006 held at the Brussels Parliament.
- La Biennale du temps ("The biennial quality of time") in Besançon, 2004.
- Le Symposium international de la nuit ("The international symposium of night") in Brussels, 2005.
- Le Forum international des mobilités nocturnes ("The international forum of nocturnal mobility") in Rome, 2004.
- The decade of Cerisy "Night in questions" in 2004.
- "The European University of Time" (2002, in Cerisy [...]).

The unique experience of the Centre for Time and Mobility has allowed to highlight several key factors in terms of the success of a temporal approach:

1. Mobilising the population concerned thanks to the support of the media.
2. The involvement of business in specific objects.
3. The need to set the actions in motion through questions that compel mobilization such as transport or looking after children.
4. Mobilisation university laboratories.
5. And most of all, support and transport by an elected representative on the territory who is not afraid to show involvement and commitment to a new or even alien cause on behalf of his peers...

3.3. Paths to be followed

Time offices, agencies and centres have initiated a number of projects regarding time in the city. There are further paths worth exploring, following up or dug to emulate projects that may have been devised and set up across Europe:

MOBILITY PACT. Rather than considering doubling or tripling the number of lanes on one motorway or the other to improve access to the capital, or to build a new public transport network, why not initiate dialogue between all the great "masters" of time in the capital (businesses, communities, hospital, universities...) and seek to, for instance, shift every establishment or organisation's opening and closing times as certain cities in Italy have done. Just imagine the time that could be saved avoiding traffic jams and the benefits in terms of societal dialogue and collective intelligence.

EVENING AND NIGHT-TIME SERVICES FOR YOUNGER PEOPLE. Rather than bemoan the unlawful behaviour of young people's on a night out, why not bring forward of shift back the night-time opening hours of socio-cultural

centres, gyms and public as some cities in Asturias have been known to do and where juvenile delinquency rates have dropped.

NATURAL SOCIAL SUPERVISION. Rather than multiply technological security systems and curfews, why not try an early evening activities and peopling policy whilst providing support to night-time trades and services that contribute to the natural social framework in the area.

CONVIVIAL SUNDAYS. Rather than constantly complain about uneventful Sundays or worry about excessive commoditisation of leisure time, why not open libraries in the morning in order to promote culture-based exchanges and get-togethers and counter supermarket time with nondenominational time?

CITIZENSHIP AND TEMPORARY PARTICIPATION. Rather than continue to make people vote in the areas where they sleep at night rather than where they live during the day, why not implement technical means enabling real-time voting, "temporary and ephemeral citizenship". It would suffice to ask those who wish to do so to register with a temporary community though CIT's and to ask them to go online to partake in voting on the topics that concern them such as public spaces, transport or projects of metropolitan interest for instance. It is amazing to think that nobody ever asks the 400,000 people who pass through Les Halles every day their opinion on prospective development plans but rather the 7,000 who sleep nearby whilst often living elsewhere. Whereas our identities lead the trail, "presential" voting is the way forward. Here and now.

MIXED URBAN LOGISTICS. Rather than watch delivery vans obstruct city-centres, why not make use of RER's, buses, metros or tramways at night to supply city-centres as used to be done in some cities in Poland for example.

SERVICES. Rather than leave struggling households to umpire between unemployment or work shifts leaving their children home alone, it would make sense to adapt crèche schedules and shift their opening times further into the evening as has long been commonplace in countries of northern Europe like Finland for instance.

Time exchange. Rather than leave elderly persons with time and skills on their own on the one hand and keep struggling young people waiting on the other, shouldn't those two extremes in our lives be reconciled in order to ensure the transfer of wealth through the exchange of time?

SUSTAINABLE LIGHTING. Rather than completely transform nights in the city under the floodlights with the all too familiar effects of light pollution and energy

expenditure, why not devise a time-based management of lighting according to the time of night and the presence or absence of people in the vicinity?

DIVERSITY OF USE. Rather than certain premises being devoted to one single type of activity, why not try and use these for other purposes and services in the evening, at the weekend or during the holidays.

CAPTIVE FLEET. Rather than store business fleet vehicles in parking lots on the weekend and during holiday periods, why not think about making these available for rental as is done in some cities in Germany.

NIGHT CITIZENSHIP. Instead of discussing nightlife on behalf of those who actually live it, rather than conceive a city revolving around urgency and standing guard, why not elect a "night-time Mayor" capable of raising night-time issues with and for those who live then, regarding all aspects of life in the city.

ADJUSTMENT. Rather than bemoan the spread and fractioning of the metropolis, rather than pointlessly evoke the virtues of the city over the city, why not implement an actual spatial-temporal adjustment policy by integrating the issue of time before drawing up city planning documents (PLU, SCOT) and thereby preventing residential or business areas being built less than 10 minutes on foot from service areas as is the case in the Netherlands?

BEYOND TEMPORAL POLICIES, beyond time office activities, the keys of time can be used in other areas, by other players emulating the work, the research and projects we recently and successfully developed with various partners and on various territories:

On the two extreme times of life:

- On the issue of time in the life of elderly persons within the framework of a research project with the solidarity foundation of the Caisse d'Épargne.
- On the issue of leisure time within the framework of a research project with the French Union for Holiday centres, the UFCV (Union française des centres de vacances).
- On the issue of time in the life of teenagers within the framework of a TEMPADO project with the UFCV.

On the rural world:

- On time in rural areas, with the GREP within the framework of a European ARTEVER programme;
- On the Carmaux district, in the Toulouse area within the framework of an Equal programme "T for Time";

- In the Alpes de Haute-Provence region, within the framework of a programme by the DATAR, "unlocking time".

In all of those areas, by working with the populations concerned, the keys of time have allowed to reach an accurate diagnosis, to build other models and to set up projects better suited to their needs.

4. The path of temporal urbanism

Although the changes affecting our "life times" are major in nature, it must be noted that the time management policies implemented in some European territories have contributed, albeit in a manner that is still highly marginal, to the transformation of city organization. It is now a matter of shifting from those time management policies to an actual urbanism of time. We must shift from the tensions of the "polychronic city" to mastering the "malleable city".

TOWARDS TEMPORAL URBANISM. Rather than despair over the complex governance of major cities, why not take an interest in the longer term instead in order to implement a "schedule plan" as is the case in Italy? Why not grant the mayor some power over schedules? Why not design a Temporal Coherence Scheme, a SCOT ("Schéma de Cohérence temporel") allowing the implementation of a set of principles for the organisation and regulation of time and space in the city. A piano with the right keys to allow playing at the right pace.

TOWARDS A MALLEABLE METROPOLIS. We propose bring the stale concept of the "split city" that struggles to find either boundaries or cohesion and that of the "continuous city" which struggles to find its pace and finds itself at risk of running out of breath face to face with that of the "malleable city", a sustainable metropolis that could be "moulded" without "breaking", a city that take into consideration the temporal changes in our society. Rather than rigid models, we propose flexibility; we favour the richness of a way of thinking where space and time are brought together. The malleability aspect must be considered alternatively between flowing and stock space, and on various timescales:

- In the very long term, this is the time required in order to adapt the territory as we transform urban materiality by destroying bars in neighbourhoods without always knowing what to replace them with.
- In the long term, the example of the recovery of public space by pedestrians through operations such as car-free neighbourhoods in Fribourg's Vauban neighbourhood or in Strasbourg city centre.
- In the shorter term, this is time in terms of the use and management of the city,

implementing alternation policies in a manner readily observed in Barcelona where some bus lanes being used as parking lots at night.

- In the very short term, the takeover of street space by artists during festivals and events. We can give our imagination free rein to come up with different systems for the city, buildings or communal spaces as a whole: opening gyms and schools to alternative uses in the evening and on the weekend; converting empty office buildings into educational spaces or universities; a street that is busy in the daytime into a basketball court or petanque-playing area at night; a retractable or removable forum or debate area; theatre plays shifting from one street to the next, interactive city education, etc.

5. Conclusion

Time-related issues cannot be confined to working-hour adjustment methods. They must be examined and measured in all of their dimensions and according to a genuine mastering time project for individuals, organisations and territories alike. They can not be approached in a sectorial manner; what they require is the implementation of collective actions that reach beyond institutional boundaries and overcome professional administrative and geographical obstacles. Whether scientists, association representatives, trade union activists, politicians or, citizens: this concerns all of us.

ASSESSMENT AND DEBATE. Some observation and negotiation tools have been devised on a local basis, experiments launched with local partners (service schedules, transports, crèches...) and the approach is gradually beginning to irrigate other public policies. It is necessary to round things up regarding those local policies in term of diagnosing situations and identifying issues as well as initial results. Speaking more generally, this is a matter of entering a debate regarding a society where time pressures are becoming more prominent and where new forms of gender, social, generational and territorial inequality are gaining strength and becoming more commonplace. We cannot keep putting off this debate. By eluding it, we run the risk of seeing isolated decisions lead to new imbalance and new inequalities between individuals and territories. On the contrary, only by implementing all of the condition of a citizen-led public debate with the assistance of experts can we hope to regain control over time in our lives, escape the dictatorship or urgency and fight against emerging inequalities without the weaker ones among us bearing the brunt of it. Lastly, is up to all of us, individuals, communities, associations, businesses and communities to clarify the stakes and to decide together whether "the game is worth the candle".

SWITCHING PARADIGM. In the light of the changes in progress, we must modify our approach to territories and conceive and manage territories whilst simultaneously taking into consideration materiality, flow and schedules in order to see the future in a different light.

A measurable approach, the temporal approach leads back to each and every person's personal patterns and to the path that enables us to reach beyond appearances and social codes.

Both everybody and nobody's competence, the temporal approach is one that forces citizens, business, communities, associations and other time contributors into partnership.

The temporal approach places the citizen right at the centre of the debate where four major demands are brought together: quality of everyday life, proximity, conviviality and participative democracy.

A global approach that no longer separates territory from business and population, it leaves room to contemplate tools for a new governance.

Transversal in nature, it requires the implementation of a continuous negotiation process, as opposed to an authoritarian and hierarchical approach.

Lastly, the overture of a reflection bringing together productive systems and space could allow us to define a more balanced and flexible approach to development and democracy and the invention of a new kind of urbanity.

This is a wonderful opportunity to regain some of our breathing space and control over our future through focusing on concepts like quality of life and sustainable development.

- 1 Report on "cities at night", 2008-2009, French Ministry of Housing and the City; European TRASCOM programme (TRAVeller Assistance for COmbined Mobility), European GENDER ALP programme, mobility branch of the European EQUAL programme, DATAR "URBAN SPATIAL-TEMPORAL BID" Programme, the PREDIT research programme "NOCTURNES, nocturnal mobility services in Europe", "MOBIJEUNES, night mobility of young people's PREDIT research programme", "NIGHT" programmes by the French Institute for a city on the move, dynamic and solitary research-action, "New organisation of social eras and new inequalities", for the Secretary for solidary Economics for the French Ministry of Employment and solidarity, the "Future of employment to future of housing" programme", European PUCA SURE (Sustainable Urban Regeneration) programme.
- 2 Territorial and administrative division of France. (*Translator's note.*)

Regió Metropolitana de Barcelona Territori·Estratègies·Planejament

1. Planejament estratègic i actuació urbanística

(Amb treballs de Jordi Borja, Josep Roig, Juli Esteban, Joan Busquets i Manuel Herce. *Maig 1991*)

2. Planejament i àmbit territorial

(Amb treballs de Juli Esteban, Lluís Casassas, Manuel Ribas i Amador Ferrer. *Maig 1991*)

3. Economia i territori metropolità

(Amb treballs d'Amador Ferrer, Oriol Nel·lo, Joan Trullén, Manuel de Forn i Josep M. Pascual. *Juliol 1991*)

4. Las grandes ciudades españolas: datos básicos

(Repertori estadístic realitzat per l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona sota la direcció d'Oriol Nel·lo. *Juliol 1991*)

5. Barcelona: la ciutat central

(Amb treballs d'Anna Cabré, Marina Subirats, Alfredo Pastor i Manuel Ribas. *Setembre 1991*)

6. El fet metropolità: interpretacions geogràfiques

(Amb treballs de Jordi Borja, Juli Esteban, Josep Serra, Joan Eugeni Sánchez i Oriol Nel·lo. *Setembre 1991*)

7. Enquesta metropolitana de Barcelona (1990): primers resultats

(Informe realitzat per l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona sota la direcció de Marina Subirats. *Desembre 1991*)

8. La residència secundària

(Treball realitzat per l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona sota la direcció de Montserrat Pallarès i Pilar Riera. *Novembre 1991*)

9. Política de sòl i habitatge

(Amb treballs d'Agustí Jover, Joan Ràfols, Manuel Herce, Amador Ferrer i la Secció d'Estadística i Anàlisi Territorial de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. *Febrer 1992*)

10. Transport i xarxa viària

(Amb treballs de Maria Teresa Carrillo, Anna Matas, Pere Riera, Pelayo Martínez i Alfons Rodríguez. *Febrer 1992*)

11. Els espais no urbanitzats: medi natural, paisatge i lleure

(Amb treballs de Jordi Cañas, Josep M. Carrera, Rosa Barba, Margarida Parés, Carles Pareja, Ramon Arribas, Rosa L. García i Batis Ibaruren. *Abril 1992*)

12. La vertebració de la ciutat metropolitana

(Amb treballs de Joaquim Clusa, Miquel Roa, Amador Ferrer i Juli Esteban. *Abril 1992*)

13. La conurbació barcelonina: realitzacions i projectes

(Amb treballs de Juli Esteban, Amador Ferrer, Constantí Vidal, Antoni Nogués, Joaquim Suñer, Jordi Ferrer, Lluís Cantallops, Manuel Ribas, Estanislau Roca, Imanol Pujana i Francesc Peremiquel. *Juny 1993*)

14. La Regió Metropolitana en el Planejament Territorial de Catalunya

(Informe realitzat pel Servei d'Ordenació Urbanística de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, sota la direcció de Santiago Juan. *Desembre 1993*)

15. Els teixits edificats: transformació i permanència

(Treball realitzat per César Díaz, Amador Ferrer, Ramon García i Àngels Ulla. *Desembre 1993*)

16. La xarxa ferroviària: encaix urbà i impacte territorial

(Amb treballs de Juli Esteban, Jordi Prat, Jordi Julià, Robert Vergés, Robert Ramírez, Manuel Acero, Manuel Herce i José Aguilera. *Febrer 1994*)

17. El Vallès Occidental: planejament urbanístic i problemàtica territorial

(Amb treballs d'Oriol Civil, Manel Larrosa, Jordi Casso, Francesc Mestres, Pere Montaña, Ricard Pié i Batis Ibaruren. *Febrer 1994*)

18. La ciutat i la indústria

(Amb treballs d'Antoni Lucchetti, Narcisa Salvador, Javier Sáez, Amadeu Petitbó, Ezequiel Baró, Manel Villalante, Juli García, Oriol Nel·lo i Josep M. Alibés. *Juliol 1994*)

19. El Baix Llobregat: planejament urbanístic i problemàtica territorial

(Amb treballs de Josep Montilla, Miquel Roa, Joan-Antoni Solans, Javier Sáez, Miguel Durbán, Xabier Eizaguirre, Joan López i José Luis Flores. *Setembre 1994*)

20. Els espais oberts: parcs, rius i costes

(Amb treballs d'Àngel Simon, Joaquim Clusa, Albert Serratosa, Juli Esteban, Marià Martí i Jaume Vendrell. *Octubre 1994*)

21. El Vallès Oriental: planejament urbanístic i problemàtica territorial

(Amb treballs de Jordi Terrades, Josep Homs, Jordi Casso, Ramon Torra, Jordi Prat, Jordi Bertran, Joan López i José Luis Flores. *Novembre 1994*)

22. La ciutat i el comerç

(Amb treballs de Marçal Tarragó, Ricard Pié, Amador Ferrer, Josep M. Carrera, Josep M. Bros, Josep Llobet, Francesc

Mestres, Juan Fernando de Mendoza, José Ignacio Galán, Enric Llarch i Marisol Fraile. *Gener 1995*)

23. El Maresme: planejament urbanístic i problemàtica territorial

(Amb treballs d'Agapit Borràs, Montserrat Hosta, Sebastià Jornet, Pere Lleonart, Ramon Roger i Robert Vergés. *Febrer 1995*)

24. Mobilitat urbana i modes de transport

(Amb treballs d'Oriol Nel-lo, Manuel Villalante, Joaquim Clusa, Jacint Soler, Josep M. Aragay, Juli García, Miguel Àngel Dombritz i Ole Thorson. *Abril 1995*)

25. Enquesta metropolitana de Barcelona (1995): primers resultats

(Informe realitzat per l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona sota la direcció de Marina Subirats. *Setembre 1996*)

26. Les formes de creixement metropolità

(Amb treballs d'Antonio Font, Manuel de Solà-Morales, Josep Parceris i Maria Rubert de Ventós, Carles Llop, Josep M. Vilanova i Amador Ferrer. *Gener 1997*)

27. Las grandes ciudades españolas: dinámicas urbanas e incidencia de las políticas estatales

(Informe realitzat per Oriol Nel-lo. *Juliol 1997*)

28. Els 20 anys del Pla General Metropolità de Barcelona

(Amb treballs d'Albert Serratosa, Ricard Pié, Amador Ferrer, Fernando de Terán, Josep M. Huertas, Juli Esteban i Joan Antoni Solans. *Novembre 1998*)

29. L'habitatge a les àrees centrals

(Amb treballs de Juli Esteban, Josep M. Carrera, Amador Ferrer, Agustí Jover, Ricard Vergés i Borja Carreras-Moysi. *Febrer 1998*)

30. Indicadors estadístics municipals

(Informe realitzat pel Servei d'Estudis Territorials de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. *Setembre 1998*)

31. L'Alt Penedès: planejament urbanístic i problemàtica territorial

(Amb treballs d'Enric Mendizabal, Joaquim Clusa, Joan Rosselló, Jordi Casso, Albert Serratosa, Joan López i Joan Miquel Piqué. *Desembre 1998*)

32. L'urbanisme municipal a Catalunya

(Amb treballs d'Amador Ferrer, Joaquim Sabaté i Joan Antoni Solans. *Març 1999*)

33. La renovació urbana als barris fronterers del Barcelonès

(Amb treballs de Jaume Carné, Cèsar Díaz, Emili Mas, Antoni Nogués, Javier Ferrándiz, Jordi Ferrer i Àngela Garcia. *Març 2001*)

34. Enquesta de la Regió de Barcelona 2000: primers resultats

(Informe elaborat per l'Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona, sota la direcció de Salvador Giner. *Octubre 2001*)

35. Estratègia Territorial Europea

(Amb treballs de Joan López, Joan Miquel Piqué, David Shaw i Alexandre Tarroja. *Febrer 2002*)

36. Ciutat compacta, ciutat difusa

(Amb treballs de Josep Maria Carrera, Josep Maria Carreras, Joan Antoni Solans, Salvador Rueda i Oriol Nel-lo. *Maig 2002*)

37. Grans aglomeracions metropolitanes europees

(Treball realitzat per Josep Serra, Montserrat Otero i Ernest Ruiz, del Servei d'Estudis Territorials de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. *Juny 2002*)

38. Els nous reptes de la mobilitat a la regió de Barcelona

(Amb treballs de Joan López, Francesc Robusté, Robert Vergés, Manel Larrosa, Jordi Prat i Juli Esteban. *Març 2003*)

39. Estratègies territorials a les regions catalanes

(Amb treballs d'Alexandre Tarroja, Juli Esteban, Jordi Ludevid, Joan Vicente, Francesc González, Josep Oliveras, Joan Vilagrassa i Joan López. *Juliol 2003*)

40. Estructura del mercat de treball

(Amb treballs de Joaquim Capellades i Mireia Farré, Juan Antonio Santana i José Luis Roig, Francesc Castellana, Antonio Bermejo, Rosa Mur i Joan Miquel Piqué, Narcisa Salvador i Jordi Arderiu. *Novembre 2003*)

41. L'ordenació del litoral català

(Amb treballs de Joan Busquets, Jordi Serra, Elisabet Roca, Joan Alemany, Amador Ferrer i Salvador Antón. *Juliol 2004*)

42. Las grandes ciudades españolas en el umbral del siglo XXI

(Informe realitzat per Oriol Nel-lo. *Setembre 2004*)

43. El urbanismo municipal en España

(Amb treballs d'Amador Ferrer i Manuel de Solà-Morales. *Juny 2005*)

44. Planificación de infraestructuras y territorio. El Arco Mediterráneo

(Amb treballs de Francesc Carbonell, Josep Báguena, Francesca Governa, Joaquín Farinós, Josep Vicent Boira i Jean-Claude Tourret. *Abril 2007*)

45. Polígons d'activitat econòmica: tendències de localització i accessibilitat

(Amb treballs de Carme Miralles-Guasch, Carles Donat, Àngel Cebollada i Frontera, Margarida Castañer, Antoni Ferran i Mèlich i Juli Esteban i Noguera. *Juny 2007*)

46. Habitatge i mobilitat residencial. Primeres dades de l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006

(Informe realitzat per Carme Miralles-Guasch, Carles Donat i Jaume Barnada. *Setembre 2007*)

47. El repte del paisatge en àmbits metropolitans

(Amb treballs de Carles Llop, Francesc Muñoz, Enric Batlle, Fabio Renzi, Ramón Torra, Antoni Farrero, Víctor Ténez i Jaume Busquets. *Febrer 2008*)

48. La mobilitat quotidiana a Catalunya

(Amb treballs de Carme Miralles-Guasch, Laia Oliver Frauca, Obdúlia Gutiérrez, Joan Alberich González, Daniel Polo, Àngel Cebollada, Pilar Riera, Carme Bellet, Josep M. Llop, Antoni F. Tulla, Marta Pallarès-Blanch. *Juliol 2008*)

Papers

49

Regió Metropolitana de Barcelona
Territori·Estratègies·Planejament